

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ АБЎАБУДЛЛОҶ РЎДАКӢ
КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

**ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ
БА НОМИ АБЎАБУДЛЛОҶ РЎДАКӢ**

(маҷаллаи илмӣ)

2(17) 2017

**ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

(научный журнал)

2 (17) 2017

ДУШАНБЕ: КОНТИНЕНТ -ТЧ

2017

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ
БА НОМИ АБҶАБУДЛЛОҶ РҶДАКӢ

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ СОЛИ 2009 ТАЪСИС ӢФТААСТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ОСНОВАН В 2009 ГОДУ

Ҷайати тахририя:

Редакционная коллегия:

Абдулло Ҷабибулло, доктори илмҳои физика-математика, профессор,
сармуҳаррир
Давлатов Э., номзади илмҳои филологӣ,
ҷонишини сармуҳаррир
Файзуллоева Ф.М., номзади илмҳои педагогӣ,
котиби масъул

Ҷайати тахририя:

Члены редколлегии:

Каримов С.К., доктори илмҳои химия, академики АМ ФР ва Арбоби илму техникаи ҚТ, **Қ. Алимӣ**, доктори илмҳои филология, профессор, **Ибодов М.О.**, доктори илмҳои фалсафа, профессор, **Ғуломов И.**, доктори илмҳои педагогика, профессор, **Абдуллоев М.**, доктори илмҳои таърих, профессор, **Мирзоев С.С.**, доктори илмҳои педагогика, профессор, **Азамов Х.С.**, номзади илмҳои таърих, дотсент, **Мирзоев Ғ.**, номзади илмҳои филология, дотсент, **Содиқов Ӣ.**, номзади илмҳои филология, дотсент, **Худойдодова Ш.**, номзади илмҳои филология, дотсент, **Расулов Д.**, номзади илмҳои педагогика, дотсент, **Холиқов С.**, номзади илмҳои химия, дотсент, **Файзуллоева Ф.М.**, номзади илмҳои педагогика, **Мирсаидов М.Н.**, номзади илмҳои иқтисодӣ.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
Журнал печатається на таджикском, русском и английском языках.

© Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, 2017.
Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ
Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох
Рудаки.

ФАЛСАФА ВА СИЁСАТШИНОСӢ ФИЛОСОФИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

ОБ ҲАМЧУН АСОС ВА СОЗГОРИ ДУНӢИ ҲАСТӢ

(Бахшида ба даҳсолаи байналмилалӣ амал
«Об барои рушди устувор солҳои 2018-2028»)

Ибодов М.О.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Дар фалсафа нуктаи шурӯъ ба баррасии ин мавзӯъ аз пайдоиши Олам, системаи Офтобӣ ва сайёраи Замин оғоз мегардад.

Омӯзиши раванди инкишофи иҷтимоӣ-таърихӣ нишон медиҳад, ки дар тури асрҳои зиёд масъалаи об асоси зиндагии ҳамаи мавҷудоти олам майдони муҳокимаҳо ва баҳсу мунозираҳои тарафҳои гуногун буд. Дар охири асри VII ва ибтидои асри VI-и пеш аз мелод яке аз файласуфони намоёни Юнони қадим Фалес, ки ба маданияти Шарқ ошноӣ дошт обро асос, мабдаи асосии пайдоиши олам шуморида буд. Фалсафаи чорвақҳо, ки таълимоти материалистии Ҳинди бостон ба шумор меравад, чор унсур: об, хок, оташ ҳаворо ҳамчун асоси моддии олам эътироф намудааст.¹

Баъдан ҳурмати об ҳамчун неъмат бебаҳо дар китобҳои муқаддаси «Инҷил», «Қуръони Мачид» борҳо таъкид шудааст. Аз ҷумла, дар «Қуръони Мачид», сураи «Воқеъа» (56), ояти (69) омадааст: «Оё боре фикр кардед дар бораи оби (ширину зулол), ки меошомед онро?»

Паёмбари бузург Расули Акрам гуфтааст: «Об ҳақиқатан поккунанда ва асоси ҳастист, ки чизе онро наҷис нагардонад» ва ғайра.

Абуалӣ Ибни Сино фармудаанд: «Дар басоит табиат ҳамон сурат аст, чунон ки табиати об ҳамон моҳиятест, ки об ба воситаи он об аст, валекин ба эътибори табиат аст, ва ба эътибори сурат ба ин маънӣ, ки агар нисбат ба ҳаракатҳои фелҳое, ки аз ӯ сар мезананд, мулоҳиза шавад, онро табиат гӯянд ва агар ба осору ҳаракатҳое, ки аз ӯ содир мешавад, таваҷҷуҳ набошад ва назар ба ин бошад, ки навъи об аз он қавом гирифтааст, онро «сурат» хонанд...»²

Баъдан дар асри XVII тавассути инкилобҳои илмӣ ва пайдо шудани илми дунявӣ маълум гардид, ки сайёраи Замин дар системаи (галактикаи) Офтобӣ вучуд дорад (Коперник ва Галилей). Замин сайёраи сеюми системаи Офтобӣ буда, дар он аввалин шуда ҳаёт дар об пайдо шуд, баъдан тавассути таҳаввулот инкишоф ёфта, то пайдо шудани одами ҳозиразамон (*Homo sapiens*) омада расидааст. Мутобиқи маълумотҳои илми табиатшиносӣ қабатҳои асосии Заминро литосфера, атмосфера, гидросфера (обкурра) ва биосфера ташкил додаанд. Ба мавзӯи мо қабати гидросфера (обкурра)-и замин вобастагии бевосита дорад. Аз ин хотир мо ба баррасии он мегузарем³.

Гидросфера (обкурра) – қабати оби курраи Замин аст, ки қулли обҳои рӯи замин ва зерзаминиро дар бар гирифтааст. Мутобиқи маълумотҳои СММ 90% гидросфераро обҳои баҳру уқёнусҳо ва танҳо 2%- обҳои зерзаминӣ, 2%-барфу ях ва 0,2% обҳои рӯи замин фаро гирифтаанд. Дар курраи Замин принсипи гардиши об вучуд дорад, ки мутобиқи он гардиши об асосан, аз сатҳи уқёнусҳо оғоз ёфта, тавассути энергияи офтоб

¹ Ниг: Фалес Таърихи фалсафа – Душанбе 2011. С. 275-277.

² Абуалӣ Ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 3. – Душанбе, 1985, С 42

³ Ниг: Комилов Р.С, Назаров М.А Фалсафаи илм. – Душанбе 2008. С. 258

бухор гашта, ба масофаҳои дур паҳн мегардад. Он, сипас дар шакли боришот ва барф ба Замин рехта, боз тавассути дарёҳо ва обҳои зеризаминӣ ба укёнусҳо, баҳрҳо ва баъзе кулҳо бар мегардад.

Чунонки дар боло ишора шуд, дар системаи Офтобӣ аввалин шуда дар сайёраи Замин тахминан 4 млрд сол қабл ҳаёт ва наздикии 4 млн сол пеш одам пайдо шудааст.

Аз рӯи маълумотҳои илми муосир одам шакли махсуси вучудият, зинаи олии таҳаввулоти мавҷудоти зинда дар рӯи замин, намуди биологии иҷтимоишуда мебошад.

Одам мавҷудоти зинда ва қисми чудонашавандаи табиат аст, ки тавассути омилҳои таҳаввулотӣ ва таърихӣ-иҷтимоӣ, аз зиндагии ҳайвонӣ ба зиндагии хосаи инсонӣ антропосотсиогенез гузаштааст. Дар ин зина, ки иҷтимоишавӣ номида шудааст, меҳнат меъёри марказии фаъолияти инсон гардида буд. Дар рафти антропосотсиогенез предметкунонии меҳнати инсон (иҷтимоишавии инсон) оғоз гардида, аз як насл ба насли дигар дар шакли меросияти иҷтимоӣ-маданӣ гузашта, ба пайдоиши ҷамоаи ибтидоӣ оварда мерасонад.

Одамони ҷамъияти ибтидоӣ асосан шикорчӣ номида шудаанд, чунки онҳо барои зинда мондани худ, асосан бо шикор ва ҷамоварии озуқаҳои тайёри табиӣ машғул буданду бас. Дар байни онҳо ва табиат ягонагии чудонашавандаи органикӣ ҷой дошт, ки гомеостаз номида шудааст. Дар доираи талаботҳои гомеостаз фаъолияти одамон ба табиат ва гардишҳои биологии он зиён намерасонданд.

Баъдан дар раванди инкишофи таърихӣ-иҷтимоӣ тамаддунҳои қадими мутараққии Миср, Чин, Ҳинд, Эрон ва ғайраҳо бо шаҳрҳои калон пайдо шуданд. Ҳамзамон нуфузи аҳоли дар қурраи Замин рӯ ба афзоиш овард. Тақрибан 200 сол қабл давраи истехсолоти саноатӣ оғоз гардид, ки баъдан қурраи нав бо номи техносфераро ба вучуд овард. Акнун марҳалаи зиёнрасонии инсон ба муҳити зист ва гардишҳои табиат дар миқёси қурраи замин ҷараён гирифта то имрӯз идома дорад. Аз ҷумла, имрӯз тағйирёбии физикӣ ва кимёвӣи хок, қишри ҳавоии замин, обу хушкҳои табиӣ, соҳили баҳру укёнусҳо, нарасидани оби ошомиданӣ ва ғайраҳо дар зери таъсири омилҳои антропогенӣ (фаъолияти одам) бо суръат идома дорад. Махсусан проблемаи норасоии оби ошомиданӣ дар сайёраи Замин сол то сол вазнинтар шуда истодааст, ки сабаби асосии он зиёдшавии нуфузи аҳоли, истифодабарии бемасъулиятонаи об барои истехсолот ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамоаи башарӣ, дигаргуншавии глобалии боду ҳаво ва сабабҳои дигар ба шумор мераванд.

Мутобиқи маълумотҳои СММ имрӯз 1,5 млрд аҳолии қурраи Замин имконияти дастрас намудани оби тозаи ошомиданиро надоранд. Ҳар сол дар ҷаҳон 8 млн нафар аҳоли, аз он ҷумла 2 млн нафар кӯдакон аз ошомидани обҳои ифлос нобуд мешаванд. То соли 2025 зиёда аз 50% давлатҳои ҷаҳон нарасидани обро эҳсос хоҳанд кард. Проблемаи норасоии об бештар дар мамлакатҳои Балкан, Миср, Арабистони Саудӣ, Мароккаш, Покистон, Африқои Ҷанубӣ, Алҷазоир ва дигарҳо боз вазнинтар шуда истодааст.

Ҳоло дар ҷаҳон як зумра одамон аз нӯшидани оби ифлос ва бисёртар аз истеъмоли оби захролудшуда мефавтанд. Агар онро муқоиса кунем, ин миқдор ба фавтидагоне, ки аз касалиҳои СПИД, ҷангҳои байни давлатҳо ва дохили давлатҳо, гуруснагӣ баробар мебошад. Проблемаи оби ошомиданӣ боз вазнинтар шуда истодааст, ки сабаби асосии он изофашудани истифодабарии он аз тарафи худи аҳоли, зиёдшавии табиӣи миқдори (нуфуси) худи аҳоли, дигаргуншавии глобалии боду ҳаво ва сабабҳои дигар шуда истодаанд.

Ин мушкилот ба ҳолатҳои нооромии муносибатҳои 250 давлатҳои гуногуни ҷаҳон оварда расонидааст. Дар 50 соли гузаштаи охир вобаста ба масъалаҳои истифодабарии об 500 ҳодисаҳои ҷанҷолии байни давлатҳои бо ҳамдигар ҳамсоя ба миён омадааст. Аз ин шумора, дар байни 20 давлати ҳамсоя ҳолатҳои ҷанҷӣ ба қайд гирифта шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад фонди давлатии об дар маҷмӯъ ҳамаи объектҳои об ва захираҳои оби дар онҳо ҷамъ шуда, заминаҳои ишғолкардаи онҳо, минтақаҳо ва қитъаҳои ҳифзи обро дар бар мегирад. Ба объектҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон дарёҳо, кулҳо, пирыҳо, барфтӯдаҳо ва сарчашмаҳои дигари рӯизаминӣ, инчунин минтақаҳои ҷамъшавии обҳои зеризаминӣ, аз ҷумла обҳои табобатию маъдан ва гарми зеризаминии дар ҳудуди он қарор дошта мансуб мебошанд. Мутобиқи принсипи тақсимоли обие, ки бо қарори Шӯрои илмӣ техники Вазорати оби собиқ СССР, Тоҷикистон ҳақ дошт, ки обро ба таври зайл истифода барад: - аз Сирдарё – 72% (прот. №417 аз 07. 02. 1984); - Амударё 15,17% (прот. №566 аз 12.03.1987). ба ҳисоби миёнаи солони оби Сирдарё 37,14км³ ва Амударё 76,46км³ мебошад. Дар амал Тоҷикистон фақат 11,5км³ обро истифода бурда метавонисту бас. Ҳоло бошад, мо ҳар сол 3,0км³ обро истифода бурда наметавонем ва онро давлатҳои поёни Узбекистон, Тркманистон ва Қазоқистон истифода мебаранд.

Чунонки аз гуфтаҳои боло бармеояд, имрӯз норасоии об дар сайёраи Замин ба яке аз проблемаҳои ҳалталаби ҷаҳони муосир табдил ёфтааст.

Маҳз оиди проблемаи мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз минбари СММ ва дигар форумҳои байналмилалӣ борҳо баромад намуда, тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба масоили нарасидани об ҳамчун мушкилоти глобалӣ барои инсоният ҷалб намудааст. Маҳз бо талошҳои пайвастаи ӯ соли 2003 «Соли оби тоза» ва солҳои 2005-2015 даҳсолаи байналмилалӣ «Амалиёти об барои ҳаёт» барои сокинони кулли сайёраи Замин эълон гардида буд.

Ташаббусҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи об дар солҳои 2015-2016 низ идома ёфтанд. Аз ҷумла, 9-11 августи соли 2016 дар шаҳри Душанбе Симпозиуми байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба Ҳадафи шашуми рушди устувор таҳти унвони «Таъмини дастрасии умум ба об ва беҳдошт» баргузор гардид.

Дар қори конфронси мазкур зиёда аз 700 намоёндагони воломақом аз 90 кишварии олам, 47 ташкилоти байналмилалӣ ва минтақавӣ иштирок доштанд. Дар расми ифтитоҳи он Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок ва суҳанронӣ намуд.

Зимни суҳанронии хеш Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муҳимияти Ҳадафи шашуми рушди устувор, ки ба масъалаи таъмин намудани дастрасии ҳамагонӣ ба об ва беҳдошт бахшида шудааст, ибрози назар карда таъкид намуданд, ки ин ҳадаф, дар баробари таъмин намудани дастрасӣ ба оби ошомиданӣ ва беҳдошт, масъалаҳои сифати об, самаранокии истифодаи он, пиёдасозии мудирияти муштараки захираҳои об, ҳифзи гидросфера (обкурра), инчунин тавсияи ҳамкорӣ ва ҳамёрӣ дар соҳаи обро дар бар мегирад. Ҳамчунин ҷомеаи ҷаҳониро даъват намуд, ки барои ҳалли масоили марбут ба ин мушкилот ҳамкорӣ ба муколамаи созандаи байни давлатиро пеша намоянд.

Сардори давлат, ҳамчунин изҳор дошт, ки дар оғози соли 2016 бо ташаббуси Созмони Миллалӣ Муттаҳид ва Бонки ҷаҳонӣ Панели сатҳи баланд оид ба масъалаҳои об бо шумули роҳбарони даҳ кишварии аъзои СММ, аз ҷумла Тоҷикистон, таъсис

ёфтааст, ки минбаъд барои дарёфти роҳҳои ҳалли масоили мубрами глобалӣ дар соҳаи об нақши муҳим хоҳад гузошт.

Баъдан дар доираи Симпозиуми байналмилалӣ чаласаи чоруми мушовирони махсуси Панели сатҳи баланд оид ба масоили об баргузор гардид, ки дар он масъала оид ба Даҳсолаи байналмилалии «Об барои рушди устувор» баррасӣ ва барои хулосабарорӣ ба Маҷмаи Умумии Созмони Миллалӣ Муттаҳид пешниҳод гардид.

22 декабри соли 2016 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии хеш ба Маҷлиси Олӣ хабари шодбошии зеринро ба вакилон ва сокинони кишвар бо ифтихори баланд расониданд: «Субҳи имрӯз раиси Маҷлиси Умумии Созмони Миллалӣ Муттаҳид чаноби Питер Томсон бо номи роҳбари давлат ва мардуми Тоҷикистон оиди эълон гардидани Даҳсолаи нави байналмилалии амал «Об барои рушди устувор» солҳои 2018-2028 барқияи табрикӣ ирсол кард. Ва ман низ мардуми шарифи Тоҷикистон ва ҷомеаи байналмилалиро ба муносибати қабули ин ташаббуси муҳим самимона табрик мегӯям».⁴

Ҳамин тавр, боиси ифтихор ва сарфарозии мардуми шарифи Тоҷикистон аст, ки имрӯз кишвари мо дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун ташаббускор ва пешсафи фаъоли ҳалли масъалаи глобалии норасоии об дар сайёраи Замин эътироф гардидааст.

Тоҷикистон дар ҷанубу шарқии Осиёи Миёна ҷой гирифтааст, масоҳати умумии он 142,6 ҳаз.км мураббаъро ташкил медиҳад.

Тоҷикистон дар ғарб ва шимол бо Ҷумҳурии Узбекистон -910км, Қирғизистон - 630км, дар ҷануб бо Афғонистон -1030км, дар шарқ бо Чин -430км ҳамсарҳад мебошад. Дарозии умумии сарҳади байни давлатҳои ҶТ 3000км мебошад. Тоҷикистон мамлақати кӯҳсор аст, ки баландии мутлақи кӯҳҳои он аз 300 то 7495 метр мерасад, 93% масоҳати онро кӯҳҳо ташкил медиҳанд, ки онҳо ба силсилакӯҳҳои баландтарини Осиёи Миёна Тянь-Шан ва Помир таалуқ дорад. Иқлими Тоҷикистон хушк аст. Дар моҳи январ ҳарорати ҳаво аз +49⁰ то +61⁰ (дар Булункӯл) то дар моҳи июл (дар ноҳияи Панҷ) то +50⁰ тағйир меёбад. Аз ҷиҳати захираи об Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни мамлақатҳои ИДМ баъди Русия, ҷои дуюмро ишғол мекунад. Манбаи асосии об пиряхҳо мебошанд. Системаи бузургтарини пиряхҳо Помир мебошад, ки масоҳати яхбандии он дар ҳудуди ИДМ ба 8040км мураббаъ мерасад. Дар кӯҳистони Бадахшон 1045 пирях ба қайд гирифта шудааст. Пиряхҳо ин – Федченко 651,7км², Гурум Грҷимайло 143км², Гармо 114,6км² ва ғайраҳо мебошанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кӯл бой аст. Сатҳи оби онҳо 1005км мураббаъро ишғол менамояд, ки тақрибан ба 1 фоизи ҳудуди Ҷумҳури баробар аст. Масоҳати 22 кӯл 625км мебошад.

Фонди давлатии оби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷмӯъ ҳамаи объектҳои об ва захираҳои оби дар онҳо ҷамъ шуда, заминаҳои ишғолкардаи онҳо минтақаҳо ва қитъаҳои ҳифзи обро дар бар мегирад. Ба объектҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон дарёҳо, кулҳо, пиряхҳо, барфтӯдаҳо ва сарчашмаҳои дигари рӯизаминӣ, инчунин минтақаҳои ҷамъшавии обҳои зеризаминӣ, аз ҷумла обҳои табобатӣ маъдан ва гарми зеризаминии дар ҳудуди он қарор дошта мансуб мебошанд. Мутобиқи принципи тақсмоти обие, ки бо қарори Шӯрои илмӣ техники Вазорати би СССР, Тоҷикистон ҳақ дорад, ки обро инқадар истифода барад: - аз Сирдарё – 72% (прот. №417 аз 07. 02. 1984); - Амударё 15,17% (прот. №566 аз 12.03.1987). ба ҳисоби мийнаи солони оби Сирдарё 37,14км³ ва

⁴ Ниг: Паёми Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016.

Амударё 76,46км³ мебошад. Дар амал Тоҷикистон фақат 11,5км³ обро истифода бурда метавонад. Ҳар сол 3,0км³ обро истифода бурда наметавонем ва онро давлатҳои поёни Узбекистон, Туркманистон ва Қазоқистон истифода мебаранд

Мо, сокинони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз бой будани Ватани азизамон аз неъматҳои худододи он – об бояд бифаҳрем. Ҳамчунин ифтихор аз он дорем, ки аз Тоҷикистон дарёҳои Сир, Вахш, Зарафшон, Варзоб, Кофарниҳон, Панҷ қорӣ мешаванд, ки онҳо на танҳо Тоҷикистон, балки мамлакатҳои ҳамсоя Узбекистону Туркманистонро шодоб мегардонанд. Аз ин хотир, мо бояд ба қадри оби поки Ватан чун асос ва созгори дунёи ҳастӣ бирасем, нагузорем, ки ноҳалафе ин мӯъхизоти бузургро ифлос гардонад, ё ягон амали носазоеро нисбати он раво бинад.

Адабиёт:

1. Паёми Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, аз 22.12.2016.
2. Аристотель. Метафизика. Кн. 1, гл. 3.–М., 1975.
3. Ибодов М.О. Идеи таҳаввулотгароии глобалӣ ва принсипи антропӣ дар фалсафаи илм, Паёми ДДК- 2015 (2) сах.10.
4. Ибодов М.О. Научная картина мира как философско-методологическая проблема Вестник КГУ Куляб 2013 1-2 (8-9) С.7-8.
5. Комилов Р.С., Назаров М.А Фалсафаи илм//Р.С. Комилов.–Душанбе, 2008.
6. Комилов Р.С., Назаров М.А. Таърихи фалсафа//Р.С.Комилов. - Душанбе, 2011.
7. Рашшод Муҳаммад. Фалсафа аз оғози таърих//М. Рашшод.–Душанбе: Ирфон, 2002
8. Саид Н.С., Назаров М.А. Фалсафа ва методологияи илм//Н.С. Саид.–Душанбе, 2016.

ВОДА КАК ОСНОВА И СУЩНОСТЬ БЫТИЯ МИРА

Ибодов М.О.

В начале статьи дается исторический аспект учение о воды и ее месте в существовании и развития мира. Далее рассматривается проблема нехватки чистой питьевой воды в современном мире, как глобальная экологическая проблема. А также дается анализ, оценка и значение водных ресурсов Таджикистана для стран Центральной Азии.

Ключевые слова: мир, вода, бытие, развитие, биосфера, гидросфера, атмосфера, литосфера, гомеостаз, антропосоциогенез, Фалес, Ибн Сина, Коперник, Солнечная система, Галилей, Таджикистан, симпозиум, Пяндж, Вахш, Сир, Кофарниган, Амударья и другие.

THE WATER AS THE BASIS AND ESSENCE OF BEING OF THE WORLD

Ibodov M.O.

The article described the historical established about the water and it's existence of the places and development of the peace. It' seems the enough problem about drinking of the water in the modern world, as the globally ecological problem. In order of that it's giving analyzing, and assessment of the value resources of Tajikistan for country Central Asia.

Key words: the world, water, being, development, biosphere, hydrosphere, atmosphere, lithospheres, homeostasis, Fales, Ibn Sina, Copernic, the lighting system, Galilei, Tajikistan, symposium, Panj, Wakhsh, Sir, Kofarnihon, Amudaryo, and others.

Сведения об авторе: Ибодов Махмадулло Орифович – доктор философских наук, профессор кафедры философии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)985-21-84-46

Information about the author: Ibodov Mahmaddullo Oripovich - doctor of philosophy, professor of the chair philosophy of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) (992)985-21-84-46

АРЗИШИ ВАҚТ ВА ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ОН АЗ НИГОҶИ ДОНИШМАНДОНИ ИСЛОМ

Иброҳимов Г.

Донишгоҳи давлати Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Гурӯҳе аз мардум барои ҳама чиз арзиш гузоштаанд, ғайр аз вақт ва умр. Дар ҳоле, ки ҳар чиз аз даст биравад, қобили ҷуброн аст, ғайр аз вақт, ки худ ҳаёт аст. Ба таваҷҷуҳ ба аҳамияти вақт дар ҳаёти инсон Худованди Раҳмон дар Қуръони азимушаън ба замон савганд меҳӯрад: ба фачр, зуҳо, лайл, наҳор, аср. Пайғомбари бузурги ислом Муҳаммад (с) низ мефармояд: «Рӯзи қиёмат ҳеҷ касе қадам бар намедорад, то ба ҷаҳор савол ҷавоб надиҳад, яке аз он суол аз умр (вақт) ва ҷиғуна истифода аз он мебошад». Вақт бузургтарин неъмат ҳудованд аст, бояд ба истифодаи дуруст шукрашро ба ҷо оварем. Амали нек намудан шукри ин неъмат ва мушаххас намудани арзиши он аз аносири пешрафтаи миллатҳот. Инсоне, ки арзиши худ ва вақтро медонад, метавонад муъҷиза биофарад. Муъҷизаофариниҳои ниёғони мо маҳз аз шоқир буданашон дар баробари неъматҳои иллоҳист. Агар ба таърихи ҳар яке аз бузургон назар афканем ва ҷустуҷӯ намоем, ки вақти чун гавҳари худро дар анҷоми ҷи қоре мегузарониданд, пас мебинем, ки онҳо вақти худро (ба истиснои вақти ҳоб, ки он ҳам бошад хеле кам буд) ҷиҳати анҷоми касби ҳалол ва таълим, ё таълифу мутолиа, ё ибодату бандагии холиқи яқто мегузарониданд, ки осори ҷаҳонгирашон далели ин гуфтаҳост.

Баъзе афродеро мебинем, ки аз камбудии вақт меноланд ва меғӯяд: «Эй қош шабонарӯз ба ҷои 24 соат 48 соат мебуд, ки қорҳо зиёд ва теъдоди маҳдуди соат барои анҷоми ин ҳама қорҳо қафолат намекунад.» Ин мумкин аст, ки ҳақиқати мавҷуд бошад, аммо дуруст нест мо мусулмонон муътақидем, ки худованд ҳама ҷизро ба андоза офаридааст ризқу рӯзӣ, вақт ва таодуле дар миёни низоми ҳастии инсон ва ҳаёт қарор дода шудааст. Инсон вақти қофӣ барои анҷоми тамоми қорҳоаш мебошад, аммо ниёз ба танзими вақт дорад. Дар сурати набудани танзими вақт масъули аслии анҷом наёфтани қорҳо худӣ уст. Қасе, ки ба ҳаёти инсонии мусулмони қомил менигарад, мулоҳиза мекунад, ки фарди мусулмон дар боби танзими вақт бисёр муваффақ аст, зеро мебинад, ки ҷи гуна мусулмонон бар худ воқиб қардаанд, ки дар фалон соат бедор шавад дар панҷи мушаххас намоз бихонад, дар соати муайяне барои анҷом қорҳоаш бипардозад, мусулмони оғаҳ аз ислом қарғиз, бекор нест. Имом Байҳақӣ аз Абдуллох ибни Зубайр –худованд аз он розӣ бод- ривоят қардааст, ки «бадтарин ҷиз дар дунё бекорист»

Ҷазрати Умар Ибни Хаттоб вақте қасеро меид мепурсид: Қоре дорӣ? Шугле дорӣ? вақте ки гуфта мешуд, он шахс аз лиҳози шахсияти дар назари Умари Фаррух беарзиш мешуд. Марди қор қасест, ки бар вақташ қарис аст ва дар дафтарҷаи ёддошти худ қарорқояшро менависад. Дар ибтидои рӯз метавонад ба ту бигӯяд, ки дар фалон соат бо фалонӣ қарор дорад ва дар фалон соат ва дар моҳи оянда фалон қорро мекунад.

Ин тасвири як инсони муназзам дар вақт аст. Чун вақт аз дидгоҳи ӯ яъне тичорат ва мол аст. Инсони комил огоҳ дорои вақти муназзам мебошад ва вақт аз назари ӯ ҳаёт аст.

Ҳангоме ки миллати танбалу танпарварро мебинед, ки чавонону пиронаш дар кӯчаҳову хиёбонҳо саргардон ҳастанд ё дар қаҳвахонаҳо вақтхушӣ мекунанд ва намедонанд, ки барои чӣ мекунанд? Шабхояшон монанди рӯзхояшон сипарӣ мешаванд, ҳадафери аз ҳаёт намешиносанд, камтарин иродае надоранд, ки ба онҳо чихати ҳадаф бибахшад, инсони мутамаддине, ки арзиши худ ва вақташро медонад муъчиза биофарад. Чопонро бинед, заминро кӯтоҳ мекунад ва аз гӯшаи узлат берун омада, дар тайи даҳ сол бо яке аз пешрафтатарин ва мутараққитарин кишварҳои саноатӣ табдил ёфт. Роҳеро, ки аврупоиён садсола паймуданд, чопониҳо дар муддати даҳ сол тай карданд.

Бо таваҷҷуҳ ба баёни аҳамияти вақт дар ҳаёти инсони мусалмон ва ҷомеаи исломӣ оё дуруст аст, ки мусалмон дар авҷи истироҳатталабӣ бошад? Бидуни барнома бошад, ҳеҷ кори муфидеро анҷом надиҳад. Миллатҳои пешрафта нақшаҳои панҷ ё даҳсола доранд, ки ҳоли ҳозирро ояндаро бо ҳам танзим месозад. Пас агар мо мехоҳем аҳли заминро ислоҳ кунем ё мехоҳем аз лиҳози илмию санъат пешрафт кунем, бояд мутобиқи нақшаҳои замонбандишуда ҳаракат кунем. Масалан: Қарор аст, ки як пул ва як мактабро дар муддати як сол бисозем набояд сохтани ин ду тарҳ бо бештар аз як сол бианҷомад. Арзиши вақт ба маротиб аз мол муҳимтар ва бештар аст.

Донишҷӯе, ки дарс намехонаду вақташро ба танбалӣ мегузаронад, натиҷаи корхояшро ба ҳангоми имтиҳон мебинад. Коргаре, ки вақташро беҳуда сарф мекунад, дар охири моҳ музде надорад. Бинобар ин, ҳамчуноне, ки Ҳасани Банно мефармояд: «Ҳаёт аст». Ҳасани Басрӣ таъкид мекунад: «Қавмеро дидам, ки бар вақташон ҳаристар аз шумо бар динору дирҳам буданд» (яъне асҳоби Паёмбар) ҳамчунин гуфтанд: «Ҳар касе, ки имрӯзаш ба монанди дирӯзаш бошад, зиёнкор аст. Агар имрӯзаш бадтар аз дирӯзаш бошад, дур аз раҳмати худост»

Донишманде фармудааст: Ҳар рӯзе аз умри ман, беҳтар аз рӯзи пеш набошад, барои ман дар он баракате мабод. Саъю кӯшиш бояд бар он бошад, ки ҳар рӯз аз рӯзи пеш, ҳар моҳ аз моҳи қабл ва ҳар соли беҳтар аз соли қабл бошад.

Имом Шофеъӣ мегӯяд: «вақт монанди шамшер аст, агар қатъаш нанамой қатъат менамояд». Имом Фаҳруддини Розӣ мегӯяд: «тановули хӯрок барои ман хело гарон маҳсуб мешавад, зеро дар ин лаҳза аз машғулиятҳои илмӣ дур мешавам». Аз донишманде пурсиданд: чаро хӯрокро кам истеъмол мекунӣ? Дар ҷавоб гуфт: «дар вақти дохил кардану баровардани он вақт сарф мешавад». Халил ибни Аҳмад – забоншиноси машҳур мегуфт: «сангинтарин соати зиндагиам, соатест, ки дар он машғули хӯрдан ҳастам». Имом Ибни Юсуф – фақеҳи ҳанафӣ ҳангоми навиштани дарс (дар назди устодаш) қаламаш шикаст. Ба толибилмон гуфт: қалами тарошидаеро ба як динори тилло мехарам то аз шунидани дарси устодам бознамонам, барои он, ки умр кӯтоҳ ҳасту илм бисёр ва шоистаи донишҷӯ нест, ки вақти ӯ зоеъ шавад». Воқеан ҳам, дар назди бузургон тиллову динор дар баробари ҳифзи вақт ҳеҷ қимате надорад.

Убайд ибни Яъиш - яке аз устодони Имом Бухорӣ ва имом Муслим мегӯяд: «муддати си сол дар шаб бо дасти худ хӯроке нахӯрдам луқмаро хоҳарам дар даҳонам мегузашт ва ман ҳадис менавиштам».

Имом Набавӣ дар синни 18-19 солагӣ шурӯъ ба таҳсили илм кард ва баъд аз даҳ соли, ки дар Димишқ ба таҳсили илм пардохт, то вафоташ (синни 46- солагӣ) ҳудуди 660 китоб таълиф намуд. Худи эшон мегӯяд: «дар ду сол аз солҳои таҳсили илмам, паҳлу бар замин наниҳодам». Ва Эшон ҳар рӯз 12- дарс бо шарҳу тасҳеҳ назди машоихаш мехонд. Аз Имом Набавӣ ривоят мекунанд, ки «дар даврони толибилмӣ ҳеҷ вақте дар шабонарӯз зоеъ накардааст ва ҳамаи вақтро дар машғул будан бо илм мегузаронд, ҳатто дар роҳ рафтани машғули такрори дарс ва мутолиаи мешуд ва бар ин ҳол шаш сол гузаронид. Дар ҳар рӯзу шаб як бор хӯрок мехӯрд ва он ҳам баъд аз намози хуфтан. Ва ҳар рӯзу шаб як бор об менӯшид ва он ҳам дар вақти саҳар. Ва аз хӯрдани мева худдорӣ мекард, то хоболуд нашавад. Эшон дар синни 46-солагӣ бидуни издивоҷ аз дунё

гузаштанд. Вақте саҳифаҳои китобхояшро ба муддати умраш тақсим карданд, дар ҳар рӯзи умраш 72- саҳифа рост меомад.»

Абулфараҷ ибни Чавзӣ дар китобе, ки барои насихати фарзандаш навишта, фарзанди худро чунин насихат менамояд: «ва бидон эй писари азизам, ки рӯзҳо бо соатҳо ва соатҳо бо нафасҳо тақсим мешаванд ва ҳар нафасе ҳукми китобхонаеро дорад. Бинобар ин бипарҳез аз ин ки нафасе ба ҳеч бигзарад ва рӯзи қиёмат китобхонаатро ҳолӣ аз китоб биёбӣ ва боиси надомату пушаймониат шавад. Анҷом додани беҳтарин ва зеботарин корро одати худат қарор бидех. Ба сӯи сандуқи қабрат чизе бифирист, ки рӯзи расидан ба он туро шодмон гардонад».

Даъватгари бузурги ҷаҳони имрӯзаи ислом Оиз Қарнӣ дар васиятномаи худ мегӯяд: тавсия дода мешавад, ки фарди мусулмон дорои китобхонае бошад, ки дар он беҳтарин китобҳои тафсир, ҳадис, фикҳ, адаб ва фарҳанг таҳия намояд, то инҳо барои ӯ аз ҳар ҳамнишини дигаре ҳамнишини хубе бошанд. Тавсия мекунам, ки дар ҳифзу нигоҳдории вақтҳои хеш кӯшиш намоед то ҷое, ки ҳатто барои дақиқаҳо ва сонияҳои умри худ арзиш қоил бошед.

Бояд ҳар лаҳзаи умратон дар тоату бандагӣ ва кори муфид сипарӣ шавад, гоҳе як дақиқа ҳам боис мешавад, ки шумо муддати хело зиёдеро дар ҷавҳари раҳматҳои худо бигузаронед, пас вақтҳои умри худро арзон нафурӯшед, чаро ки аз тиллоу нукра ҳам боарзиштар аст. Бинобар ин дар сарфи он шадидан бухл биварзед ва фақат дар зикри кори хайр, мутолиаи китоб, тафаккур, нафърасонӣ ба инсонҳо ва кори муфид сарф кунед. Чи хуб аст, ки инсон ботадбир як соат ё бештару камтар нишасте бо ҳештан дошта бошад ва дар он ба ҷорасозии корҳои худ бипардозад ва вазъиятҳоро идора намояд. Гуноҳҳои худро ба ёд биоварад, барои оянда тасмим бигирад. Чун дар танҳои беҳтар метавон бо тафаккуру андеша нишаст.

Ҳамчунин тавсия мешавад, ки инсони поксиришт аз маҷолиси беҳуда ва ҳатто ҷоиз, сарфи назар намояд, чаро, ки аксари қасоне, ки атрофи инсон ҳастанд ё аҳли кинаву ҳасад, ё суҳанчину аҳмақ, ё мағруру мутақабир ва ё бетарбиятанд. Пас чи хуб аст, ки инсон аз ин гуна афрод дурӣ ҷуста, танҳоиро ихтиёр кунад. Дар ҷомеа инсонҳои неку парҳезкори зиёде вучуд дорад ва бояд суроғи ин гуна афрод рафт. Чаро ки нишастан бо онҳо боиси тақвияти имон ва қурби иллоҳӣ мегардад.

Калидвожаҳо: Вақт, умр, инсон, меҳнат, шуғл, арзиш, мусулмон, ҳаёт, танбалӣ, илм, насихат ба фарзанд, тоату ибодат.

Адабиёт:

1. Дуррат-ул-воизин - Палатаи давлатии Китоб., 1992.
2. Довудов Р., Сафаров Ш., Сафаров Р. Бӯстони маърифат. - Душанбе, 2004.
3. Мухтасари тафсири Қуръони Карим. - Душанбе, 1992.
4. Муҳаммад Ҳичозӣ. Ҳазор суҳан//Ҳичозӣ Муҳаммад. – Душанбе: Ирфон, 1992.
5. Ҷаҳор китоб. – Душанбе: Адиб, 1990.
6. Ҳазору як ҳадис. – Душанбе: Фарҳанг, 1992.
7. Шоев Н.Н. Педагогикаи муваффақият ва идораи эҷодкоронаи вақт//Н.Н.Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2015.

ЦЕННОСТЬ ВРЕМЕНИ И ЕГО ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСЛАМСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Ибрагимов Г.

В статье исследователь рассматривает и анализирует ценность времени и его эффективное использование со стороны каждого индивида с конкретными примерами. В статье подчеркивается важность экономии времени в период развития техники и информационной технологии. Автор приводит примеры из жизни великих мыслителей ислама и ученых, которые оказывают положительное влияние на воспитание и нравственность молодежи и подростков.

Ключевые слова: Время, жизнь, человек, труд, работа, цена, мусульман, наука, поклоняться.

THE VALUE OF THE TIME AND IT'S EFFECTIVE TO USE FROM THE VIEWPOINT OF THE ISLAMIC THINKERS

Ibragimov G.

In the article has been researching the considers and analyzes value of the time and it's effective utilisation from the each individual with the concrete examples. And also, the article is made about the economy of the time during the progressive period of the technics and the information, especially results of the examples, from a life of great thinkers of Islam and scientists of ethics and morals who make positive impact on the education and morals youth and teenagers.

Key words: Time, a life, the person, train, work, the price, muslim, manual, to worship.

Сведения об авторе: Ибрагимов Грез Ибрагимович - кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры педагогики Кулябского Государственного Университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)919-21-50-60

Information about the author: Ibrahimov Grez Ibrahimović - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair university of pedagogy of Kulob State University after named Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University after named Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 919-21-50-60

ТОТАЛИТАРИЗМ: МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Назаров П.С.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллох Рӯдакӣ

«Тоталитаризм» ба сифати назария ва яке аз шаклҳои низоми сиёсӣ дар илми сиёсатшиносӣ шинохта мешавад. Мафҳуми «низомии сиёсӣ» бошад ба сифати категорияи алоҳидаи илми сиёсатшиносӣ баромад намуда, дар маънои умум маҷмӯи воситаҳо ва усулҳои баамалбарории ҳокимияти сиёсиро ифода менамояд. Ҳамзамон низомии сиёсӣ шакли сохтори давлат ва ҳислати онро низ мефаҳмонад. Низомии сиёсӣ бояд тамоми масъалаҳои марбути муносибатҳои сиёсӣ, ташкилотҳои сиёсӣ, шуури сиёсӣ ва умуман муҳит ва шароити ҳаёти сиёсии одамонро дар бар гирад. Маънои аслии ин мафҳум ба сохти иҷтимоӣ- сиёсӣ ва фарҳангии давлат алоқаманд буда, то ҷое асосҳо ва таркиби ҳокимияти давлатӣ ва ҳислату хусиятҳои асосии он (демократӣ ва ё гайридемократӣ) будани онро ифода мекунад.

Шаклҳои маъмули низомии сиёсӣ, ин низомии тоталитарӣ, авторитарӣ ва демократӣ ба ҳисоб меравад.

Барои муайян намудани хусусият ва ҳислати низомии сиёсии давлатҳо ба назар гирифтани чунин унсурҳо хеле муҳим аст.

- усули баамалбарории ҳокимияти сиёсӣ;
- ҳислати иштироки шахрвандони кишвар дар сохтори идораи давлат; ва шароити фаъолияти муҳолифини сиёсӣ;
- эҳтироми тартибот ва қонуният, ҳимояи ҳуқуқи инсон;
- сатҳи идеология дар муносибатҳои идоракунии ҳокимият.

Дар таҳлили масъалаҳои низомии сиёсӣ ба назар гирифтани чунин унсурҳо, ки мо дар боло ишора намудем, метавонанд хусусиятҳои асосии низомии сиёсии давлатҳоро дар марҳалаҳои алоҳидаи таърихӣ ва ҷамъиятӣ- сиёсӣ муайян созанд.

Олимони соҳадар шакли умум, вобаста ба таҳлилу амалия ва усули баамалбарории ҳокимият ҳама намудҳои низоми сиёсии давлатҳоро ба се шакли асосӣ: **тоталитарӣ, авторитарӣ ва демократӣ тақсим намудаанд.**

Тоталитаризм -яке шаклҳои низоми сиёсӣ мебошад. Мафҳуми «тоталитаризм» дар забони лотинӣ «totalitas» маънои «ҳамагон», «пура», «умумӣ» - ро ифода менамояд.⁵ Ин шакли низоми сиёсӣ мебошад, ки дар он давлат кӯшиш менамояд пурра ва ҳамаҷониба ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёти ҷомеаро назорат намояд. Дар ин шакли низоми сиёсӣ давлат ҳамчун сохтори зиддидемократии ҳокимият, ҳамчун низоми реаксионие зухур менамояд, ки шикаст додани муқобилону ҳарифони худро мақсад ва ҳадафи худ қарор медиҳад.⁶

Мафҳуми «тоталитаризм» нахустин маротиба солҳои 20 - уми асри XX аз ҷониби тадқиқотчиёни италиявӣ Ч. Амендол ва П. Габбети барои нишон додани хислати ҳокимияти (диктатураи) пешвои фашистони Италия - Б. Муссаллини истифода шудааст. Бенито Муссолини соли 1925 дар мавриди нишон додани хислати ҳаракат ва низоми худ дар маърузаи сиёсиаш аз ин мафҳум истифода намуда буд. Баъдтар бошад дар соли 1929, газетаи «Таймс» мафҳуми «тоталитаризм» - ро барои нишон додани низоми сиёсӣ давлати Иттиҳоди Шӯравӣ ба қор бурдааст. Баъди анҷоми Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар зери мафҳуми «тоталитаризм» дар адабиёти сиёсии кишварҳои Ғарб низоми сиёсӣ вучуддоштаи Германияи фашистӣ (Олмон), Иттиҳоди Шӯравӣ (СССР) ва дигар давлатҳои ҷаҳони сотсиализм муаррифӣ карда мешуд.

Ҳамзамон, ин нуқтаро низ бояд ёдовар шуд, ки омӯзиши концепсияи «тоталитаризм» ҳамчун таълимоти назариявӣ - таҳлилӣ аз аввали солҳои 50- уми асри XX дар ИМА оғоз ёфта буд. Аз ҷумла сиёсатшиносони америкоӣ К.В. Фридрих аз Хайделберг ва Збигнев Бжезинский аз ҷумлаи муҳаққиқони нахустини таълимоти мазкур ба шумор мерафтанд, ки дар як қатор асарҳои илмиашон муҳтавои назарияи илмӣ ва хислати ин низоми сиёсиро ҳамаҷониба таҳлил намудаанд.

Омӯзиши масъалаи низоми сиёсӣ тоталитарӣ возеҳу равшан нишон медиҳад, ки назарияи «тоталитаризм» хеле барвақт дар Дунёи қадим пайдо шудааст. Ҳанӯз дар замони худ дар Шарқи қадим файласуфи кишвари Чин – Шан Ян ва дар Юнони қадим – Афлотун (Плутон) кӯшиш намудаанд дар андешаи худ, чунин назарияи монанд ба тоталитаризмро эҷод намоянд, ки ҷамбаи воқеии он бар он далолат мекард, ки давлат бояд барои назорати пурзурӣ ҳокимият ва ҷомеа аз ҳама воситаҳои зӯрӣ истифода намояд. Минбаъд, бо ташаққули ҷомеаи инсонӣ, гузашт ва инкишофи таърихӣ давлатҳо ва дар ин замина инкишофи афкори сиёсӣ, асосҳои ҷузъии модели (низоми) тоталитарии давлат дар андешаҳои мутафакирони давраҳои асрҳои миёна, давраи капитализм ва сотсиализм ба мисли Т. Мор, Т. Компонелло, Г. Бобёф, К.А. Сен Симон, Ж.Ж. Руссо, А. Гегел, К. Маркс, Ф. Энгелс, В. И. Ленин ва дигарон таҷассум ёфтааст.

Ҳамин тариқ, дар нимаи якуми асри XX афкори идеявии низоми тоталитарӣ дар як қатор давлатҳо ба амалияи сиёсӣ табдил ёфт, ки дар натиҷа хислат ва нишонаҳои баамалбарории ҳокимияти давлатии низоми тоталитарӣ маълум гардид. Тоталитаризм аз рӯи хусусиятҳои умумиаш на танҳо низоми сиёсӣ, балки шакли муайяни сохтори ҷамъиятӣ низ мебошад.

Назарияи тоталитаризм дар Ғарб дар солҳои 40 - ум ва 50 - уми асри XX пайдо гардид. Фаъолияти давлатҳои фашистии Германия дар замони Гитлер ва Италия дар замони Муссаллини, давлати коммунистии ИҶШС (СССР) дар давраи Сталин дар таҳлили муҳаққиқони Ғарб ҳамчун шакли маъмули низоми тоталитарӣ муаррифӣ гардидаанд.

Нахустин тадқиқотҳои назариявии масъалаҳои алоқаманд ба низоми тоталитаризм дар як қатор асарҳои илми олимони ба мисли Ф. Хайек (1923 - 1992) «Роҳ

⁵. Василик М., Вершинин М. Политология: словарь-справочник. М.Гордарики, 2000. С 291.

⁶. Политическая энциклопедия в 2-х томах. НОНФ. Науч.рук.Г.Ю.Семьгин. М.Мысль, 2000. т.1; А-М.2000. С 289.

барои ғуломӣ» (1944), Х. Арэнд (1906- 1975) «Заминаҳои тоталитаризм» (1951), К. Фридрих ва З. Бжезинский «Диктатураи тоталитарӣ ва автократия» (1956), Р. Арон «Демократия ва тоталитаризм» (1956), мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Р. Арон дар асари илмиаш «Демократия ва тоталитаризм» 5 нишонаи асосии ин низоми сиёсиро нишон додааст. Ба мисли:

1.Тоталитаризм хоси низомест, ки дар он танҳо як ҳизб қудрати сиёсӣ дорад ва ҳуқуқи монополӣ дар фаъолияти сиёсӣ вуҷуд дорад.

2.Ҳизби ҳукумрон қудрати калон дошта, идеологияи он ба ҳайси идеологияи давлат баромад менамояд.

3. Барои амалӣ сохтани нақшаи идеологии худ давлат барои худ истифодаи зӯрӣ, маҷбуркунию таъсиррасониро ба ҷомеа ва аҳоли интихоб менамояд. Давлат ва сохторҳои он ба ҳама гуна воситаҳои ахбори умум, чун: радио, телевизион ва мадбуот назорат ва роҳбарӣ мекунад.

4.Шаклҳои зиёди фаъолияти иқтисодӣ ва касбии давлат ва аҳоли ба ҳуди давлат тобеъ медошанд ва то ҷое ба қисми фаъолияти он табдил меёбанд, зеро дар ҳеч маврид давлат аз идеологияи худ ҷудо буда наметавонад.

5. Вобаста ба он, ки дилхоҳ фаъолият ба давлат алоқаманд аст ва фаъолияти давлатӣ ҳисобида мешавад, пас ин гуна фаъолият ҳатман ба идеологияи он низ тобеъ аст.⁷

Ҳамин тариқ маълум мегардад, ки дар низоми тоталитарӣ ҳокимияти давлатӣ ниҳоят саҳт марказонида шудааст ва амалан ба аппарати ҳизби ҳукумрон таалуқ дорад. Сардори давлат дар ҳукумат аз рӯи қоида абадӣ пешвои мутлақ ба ҳисоб рафта, ба ҳеч аз мақомотҳои давлатӣ ҳисобот намедихад ва дар дасти худ фаъолияти қори ҳокимияти намояндагӣ(қонунбарор), иҷроия ва ҳамчунин судиро низ нигоҳ медорад. Аҳолии кишвар бошад, аз системаи идоракунии давлат амалӣ дур карда мешавад, мақомоти намояндагӣ бекор мегардад ва ё он бо нопурагӣ ташкил мегардад, ки дар маҷмӯъ принципи ҳуқуқи умумии интихобӣ ба эътибор гирифта намешавад. Ин ҳолат дар Германияи гитлерӣ ба назар мерасид, ки шахсан фюрер як қисми вакилонро худаш таъин менамуд ва боқимонда вакилон бошанд аз ҳисоби ҳизби фашистӣ «интихоб» мешуданд. Мақомотҳои ҳукумати идоракунии автономӣ, шаҳрию маҳаллӣ аз боло таъин мегардиданд.

Дар омӯзиши назарияи тоталитаризм дар давраи нав яке аз донишманд ва идеологи намоёни илми сиёсати муосири ИМА, тадқиқотчи назариявии масъалаи тоталитаризми асри ХХ, Збигнев Бжезинский (сол.тав.1928) саҳми бузург гузоштааст. Ба андешаи ӯ тоталитаризм ин заволи мавҷудияти шароити инсон буда, натсизм (миллатгарой), фашизм ва коммунизм ин тариқатӣ муосири (варваризм) ваҳшониятро нишон медиҳад.⁸

Нишондодҳо ва унсурҳои асосии тоталитаризмро К.Фридрих ва З. Бжезинский ба чунин сурат тақсимбандӣ кардаанд:

1.Идеологияи расмии манъкунандаи тартиботи қаблӣ ва ҳидояткунандаи шаҳрвандон барои бунёди ҷомеаи нав;

2. Монополияи ҳокимиятӣ ҳизби ягонаи оммавӣ, ки дар заминаи олигархӣ бунёд ёфтааст ва пешвои хоризматӣ онро сарварӣ менамояд;

3. Сохтори назорати пурзур ва устувори полисай;

4. Назорати ҳизбӣ ва давлатӣ ба ҳамаи воситаҳои ахбори умум;

5. Назорати қатъӣ ба қувваҳои ҳарбӣ;

6. Назорати мутамарказ ба иқтисодиёти давлат ва мавҷудияти сохтори идораи бюрократии фаъолияти иқтисодиёт.⁹

7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Пер. с французского//Р.Арон.-М., 1993, С 57.

8. Евстафьев Д.Г. Збигнев Бжезинский, как зеркало американской госполитики США. Экономика, политика и идеология. 1994, №5, С 34.

9. Василик М., Вершинин М. Политология: словарь-справочник//М.Василик. - М.Гордарики, 2000. - С.292.

Омӯзиши масъалаи тоталитаризм нишон медиҳад, ки роҳи низоми тоталитаризмро он давлатҳое пеш гирифта буданд, ки дар онҳо сохтори демократӣ нава пайдо мегардид ва ё омилҳои ин сохтор дар ин давлатҳо устувор набуданд. Ба мисли: Иттиҳоди шӯравӣ, Олмон (Германия), Италия, Португалия, Испания. Ҳолати дигари зухуроти низоми тоталитарӣ ҳамин буд, ки бо пайдоши он гурӯҳҳои ҳукумрон на танҳо худро пинҳон месозанд, балки ошкоро усулҳои гуногуни истибдодро намоиш медиҳанд. Ҳамзамон фаъолият ва даҳлати сохторҳои қудратӣ ба мисли: артиш, полисия, мақомоти бехатарӣ ба ҳама ҷабҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ хеле фаъол мегардад. Дар соҳаи иқтисодӣ чун қоида монополияи давлат ҳукумрон аст. Агарчи фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши фаъолияти қори хусусӣ, то ҷое ба назар мерасад.

Низоми тоталитарӣ ҳамчун модели маъмул дар он мавриде амалӣ мегардад, ки агар ҷомеа дар дараҷаи муайяни тараққиёт бошад. Вобаста ба ҳамин заминаи асосии тоталитаризм дараҷаи индустриалии (саноатии) инкишофи ҷомеа мебошад. Давлат бошад, бештар ба инкишофи иқтидорҳои техникӣ ва ҳарбӣ аҳамият медиҳад, то қудрати худро дар даст нигоҳ дорад. Ба фаъолияти одамон назорати қатъӣ ва ҳамаҷониба бурда шуда, инсон ва шахсияти ӯ ҳамеша зерин назорат қарор мегирад. Ҳамзамон, унсурҳои муҳими ҳос ба ҳислати субъективии тоталитаризм ин аз ҷиҳати рӯҳӣ озод ва қаноатманд набудани инсон, атомигароии давлат дар заминаи инкишофи индустриалӣ, шикастани ҳама гуна алоқаҳои анъанавӣ ва арзишҳои фарҳангӣ, азҳамдуршавӣ, бегонашавии иҷтимоии одамон ва амсоли онҳо мебошад. Идеологияи давлат инқилобӣ буда, ба он далолат менамояд, ки зарурияти ташаккули ҷомеа нава ва худ инсон пеш меояд. Бинои бунёди тоталитаризм бо шиори инкишофи иҷтимоӣ алоқаманд буда, дар роҳи инкишофи ҷомеаи капиталистӣ ва бунёди коммунизм роли ҳалқунанда бозидани синфи коргарро тарғиб менамояд ва дар ин маврид ҳукумати пурқуввати давлатӣ ҳамчун воситаи назорати идеологӣ ба аҳоли хизмат менамояд. Тоталитаризм аз рӯи ҳислати худ пурра ҷомеаи шахрвандиро инкор менамояд. Ҳамчунин ҳама шаклҳои ташкилотҳои одамонро новобаста аз ҳокимият ва ҳаёти шахсии одамон ба назари эътибор намегирад. Ҳокимияти тоталитарӣ танҳо як шакли ташкилоти сиёсии шахрвандонро - ҳизби ҳукумронро эътироф менамояд. Ин ҳизб бо давлат алоқаманд буда, ҳокимияти воқеиро соҳиб аст. Дилхоҳ муҳолифати сиёсиро манъ менамояд ва намегузорад, ки ягон ташкилотҳои ҳатто берун аз сиёсат низ ташкил карда шаванд.

Хусусияти дигари тоталитаризм аз он иборат аст, ки тамоми ҳизбҳо ва ташкилотҳои иттифоқи қасабаи расмиро ба зерин назорати сахти худ қарор медиҳад. Албатта дар ин маврид фаъолияти дилхоҳи ҳизбҳои мухталиф ва ҳаракатҳои қатъиян манъ карда мешавад. Бинобар ҳамин ин гуна ҳизбу ҳаракатҳои маҷбур мешаванд шакли муборизаи пинҳониро интиҳоб намоянд ва ё дар ҳориҷи кишвар фаъолият баранд. Дар ҳолати дигар давлат, муқобилони низоми худро бо роҳи террор набуд месозад ва ё ба маҳкама мекашад.

Тоталитаризм мекушад ба таркиби иҷтимоии ҷомеа бипайвандад. Ба оммаи ҳалқ тақия намура, бартарияти синфҳои муайян, миллат ва ё наҷдро эълон дорад. Инсонро дар ҷомеа ба худӣ ва бегона тақсим менамояд. Акнун одамони худӣ бояд бо ҳам муттаҳид шаванд ва дар мубориза бо бегонаҳо ба мисли: буржуӣҳо (капиталистон) ва империализми ҷаҳонӣ (чун дар ИҶШС давраи Сталин) ва ё дар мубориза бо болшевикон ва коммунистон (чун дар Олмон, давраи Гитлер), ҳамеша омода бошанд. Маҳдуд сохтани моликияти хусусӣ хоҳу ноҳоҳ ба ҳолати қашшоқии аҳоли оварда мерасонад ва дар натиҷа аксарияти одамон наметавонанд воситаҳои ҳаётии худ чун: ҷои доимии қор ва ҷои истиқоматро дошта бошанд. Шахс пурра аз ҳама мустақилият маҳрум буда, талқин менамуданд, ки на худ инсон ба тақдираш ҷавоб медиҳад, балки давлат ҷавобгӯи қисмати ӯ мебошад. Заминаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии низоми тоталитарӣ, маҳз дар ҳамин зоҳир мегардад.

Дар таҳлили сиёсатшиносони Ғарб низоми тоталитариро боз ба гурӯҳи ҷап ва гурӯҳи рост ҷудо менамоянд. Ба тоталитаризми ҷап низоми коммунистии замони шӯравӣ ва низоми давлатдорӣи давлатҳои Европайи марказӣ ва ҷанубӣ - шарқӣ ва

Кубаи қитъаи Амрико шомил буданд, ки ба шакли инкишофи нақшавии иқтисодиёт, ташаккули чомеаи коллективӣ, бунёди чомеаи адолатпарварии коммунистӣ бо ёрии ҳокимияти давлатии пурқувват ба амал бароварда мешуд.

Ба гурӯҳи рости тоталитаризм аслан Италияи фашистӣ ва насионал-социсалистони немис шомил буданд. Гурӯҳи рост ном гирифтани ин чараён ба он алоқаманд буд, ки онҳо иқтисодиёти бозорино чун институти моликияти хусусӣ дастгирӣ менамуданд. Бо ин мақсад дар партави идеяи бедории империяи Рим дар соли 1922 интегратсияи (якҷояшавии) чомеавии Италия зери шиори парчами фашистӣ бо сарварии Бенито Муссолини ба сари қудрат омад.

Дар Германияи фашистӣ бошад, соли 1933 хизби насионал-социсалистон (фашистон) бо роҳбарии А. Гитлер зери идеяи бузургманишии «наҷоди ориёӣ» ба сари қудрат омад. Дар натиҷа иқтидори гузаштаи Германияро аз нав бедор намуда, ҷаҳонро ба ҷанги нави ҷаҳонӣ кашида, ба сари халқҳои ҷаҳон оқибатҳои вазнину харобиовареро оварданд.

Новобаста аз бисер ҷузъиётҳои ба ҳам монанд ва фарқиятҳои алоҳидаи худ фашизм ва коммунизм ду шакли мустақили баамалбарории аз ҷиҳати моҳият ягонаи зуҳури хусусияту хислати низоми тоталитарӣ ба шумор мерафтанд, ки дар гузашта бо тарзи идораи давлатии худ шуҳрат доштанд. Дар замони муосир зуҳури идораи чунин низоми сиёсиро ба пуррагӣ ба ягон давлати ҷаҳон нисбат намедиханд, вале амали ҷузъии чунин низоми сиёсӣ, дар умури идораи баъзе аз давлатҳо, новобаста аз шакли идоракуниашон ба назар мерасад.

Калидвожаҳо: тоталитаризм, низоми сиёсӣ, назарияи илмӣ, сиёсатшиносӣ, категория, демократия, ғайридемократӣ, реаксионӣ, фашизм, мафҳум, моҳият, хусусиятҳои умумӣ, тадқиқот, таҳлил, низоми демократӣ.

Адабиёт:

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Пер. с французского//Р.Арон.- М., 1993.
2. Евстафьев Д.Г. Збигнев Бжезинский, как зеркало американской госполитики США. Экономика, политика и идеология//Д.Г. Евстафьев, 1994, №5.
3. Василик М., Вершинин М. Политология: словарь-справочник//М. Василик. - М.: Гордарики, 2000.
4. Политическая энциклопедия в 2-х томах. НОНФ. Науч.рук.Г.Ю.Семьгин. М.:- Мысль, 2000. т.1; А-М.2000.
5. Мальцев В.А. Основы политологии. Учебник//В.А.Мальцев.-М.,Информпечать, 1998.
6. Маҳмадов А., Тураева З. Политические режимы//А. Маҳмадов. – Душанбе, 1999.
7. Назаров П.С. Понятие политического режима и особенности его развития в Таджикистане (брошюра). Типография Таджикского государственного педагогического университета им К.Ш. Джураева. – Душанбе, 2003.
8. Назаров П.С. Особенности становления и развития демократического режима в суверенном Таджикистане (монография)//П.С.Назаров - Душанбе. «Ирфон».2010.
9. Назаров П. С. Социально-политические факторы становления политического режима и его особенности проявления в суверенном Таджикистане (монография)//П.С.Назаров. - Душанбе: Ирфон, 2011.

ТОТАЛИТАРИЗМ: ПОНЯТИЕ, ТЕОРИЯ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

П. Назаров

Автор в статье на основе теорий политических наук рассматривает понятие, теории и особенности тоталитаризма, как особую форму политического режима. Теория тоталитаризма появилась на Западе в 40-50 годах XX – столетия на основе функционирования тоталитарных режимов при Гитлере в Германии, при Муссолини в Италии, при Сталине в СССР.

Ключевые слова: тоталитаризм, политический режим, научная теория, политология, категория, демократия, реакция, понятие, сущность, исследование, анализ, проблема, теория, демократический режим.

TOTALITARIANISM: THE CONCEPTS, THE THEORY AND IT'S ESPECIALLY

P. Nazarov

The author in the article on the basis of the theories of the political sciences considers the concept, the theories and the features of totalitarianism as the special form the political regime. The theory of totalitarianism appeared in the West in the 40-50 years of the XX-th century on the basis of the functioning of totalitarian regimes under Hitler in Germany, under Mussolini in Italy, under Stalin in the USSR.

Key words: totalitarianism, political regime, scientific theory, political science, category, democracy, reaction, concept, essence, research, analysis, problem, theory, democratic regime,

Сведения об авторе: Назаров Пирали - кандидат политических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992) 931-70-17-65

Information about the author: Nazarov Piralı - candidate of political sciences, associate professor of the department of political science of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 931-70-17-65

МЕЪЁР ВА АРЗИШҶОИ ЭТИКАИ ДАВРАИ СОТСИАЛИСТӢ

Мирзоев С.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Шаклҳои шуури ҷамъиятӣ аз якдигар фарқ доранд, вале дар айни замон дар байни онҳо робитаи мутақобилаи зич ва таъсири мутақобилаи мураккабе вучуд дорад. Масалан, шакли сиёсии шуури ҷамъиятӣ ба ахлоқ, дин философия ва санъат таъсири хеле пурзӯр мерасонад. Асоси ахлоқ - шаклҳои шуури тарбиявӣ мебошад, ки дар он талаботи ахлоқӣ дар шакли умумӣ ифода ёфтааст. Ахлоқ инъикоси робитаҳои ҳаётӣ ва муносибати одамон ва синфҳоро мекушояд. Характери байни одамон маъноӣ ҳаёт, мақсади ҳастии инсонро дар назарияҳои умумӣ, асоси ҷаҳолият ва меъёру талаботҳои рафторро, ки дар давоми ҳаёти таърихӣ қор қарда шудаанд инъикос менамояд. Дар мафҳуми ахлоқ назария ва меъёрҳо барои одамон ҳукмфармо мебошад. Назарияҳо таваллуд намешаванд, балки аз тарафи идеологҳо дар мувофиқат бо муносибатҳои ҷамъиятӣ шакли худро мегиранд. Идеалистони субъективӣ асосҳои ахлоқро танҳо ба шуури одамон вобаста медонанд.

Вақте ки ахлоқ ба санаи таърих баромад, асоси онро ҳамкорӣ, мададрасонӣ, бародарии байни халқҳо, фикрҳои баланди инсондӯстӣ ташкил ва барқарор қард. Бо барқароршавии соҳти сотсиализм муносибатҳои пролетарӣ ва ахлоқӣ ҳукмфармо шуданду, охиста- охиста ба назарияи ахлоқи коммунистӣ табдил ёфтанд. Ахлоқи коммунистӣ аз оғози худ умумибашарӣ буда, ягонагиро тақозо қард. Вай саросар пур аз муҳаббат ба инсон ва ғамхорӣ дар бораи одам буд. Ҳанӯз дар ҷамъияти сармоядорӣ фикру ақидаҳои коммунистӣ дар байни мардум пайдо буданд. Ҳамон вақт назарияи одами меҳнатӣ дар заминаи аз ҳама арзиши баланд, ҳамфикрии пролетарӣ, коллективизми пролетарӣ, содиқ будан ба қори коммунизм, шууру рағбати умумии пролетарӣ, устуворӣ ва якҷиҳата будан дар қори умумӣ ва ғайра ба миён омада буд.

Ягон масъалае нест, ки ахлоқ аҳамияти сиёсии онро ба эътибор нагирифта, ҳал кунад. «Таълимоти сиёсӣ ба шаклҳои дигари шуури ҷамъиятӣ (ба илм, фалсафа, ахлоқ, санъат, дин) таъсири пурзӯр мерасонад».¹⁰

Дар ҷамъияти инсонӣ бисёр қоидаю одатҳои ҳастанд, ки одамон аз рӯи онҳо зиндагӣ ва кор мекунад. Баъзеи ин қоидаҳо давлат ба вучуд меоварад ва муҳофизат мекунад ва онҳо меъёрҳои ҳуқуқ мебошанд. Одамон вазифадоранд, ки онҳо бо тақозои қонун ба ҷо оваранд.

Қоидаҳои дигар ба афкори омма таъкиқ карда, аз тарафи халқ баррасӣ ва маъқул доништа мешаванд. Дар қоидаҳои ахлоқ муносибати одамон бо якдигар ва умуман, ба ҷамъият ифода меёбад. «Ин қоидаҳо ё ки меъёрҳо, тасаввуроти одамонро дар бораи ҷӣ будани вазифа, номус, вичдон, хайр, шарр, инсондӯстӣ, адолат ва ҳоказо муайян мекунад. Маҷмӯи чунин қоидаҳо ахлоқ ном дорад».

Меъёрҳои ахлоқӣ аз шароити ҳаёти ҷамъият сабабад, ки асоситарини он муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Таъғйироти ақидаҳои ахлоқӣ дар ниҳояти қор бо сабаби таъғйир ёфтани сохти иқтисодии ҷамъият ба амал меояд. Лекин ба ташаккули онҳо, омилҳои ҷамъиятӣ (муборизаҳои синфӣ) ва дигар шаклҳои шуури ҷамъиятӣ (ақидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, санъат) таъсир мерасонад. Дар шароити сохти ҷомеаи ибтидоӣ талабу меъёрҳои муайяни ахлоқӣ пайдо шуда буданд. Ҷамъият ханӯз ба синфҳо тақсим нашуда буд. Бинобар ин, ҳамаи аъзоёни ҷамъият ба як ахлоқ итоат мекарданд. Дар ҷамъияти дорои синфҳои бо ҳам зид, ки асосаш моликияти хусусӣ мебошад, ахлоқ манфиатҳои синфҳои муайяноро ифода мекунад ва аз ин рӯ, характери синфӣ дорад. Зоҳиран, чунин гумон кардани қас мумкин аст, ки ҳар як синф аз нуқтаи назар ва аз мавқеи манфиатҳои синфӣ худ ҳақ аст ва бинобар ин чунин меъёри объективиро имкони дарёфт кардан нест, ки ба қас имконият дода бошад, ки меъёру принципҳои ахлоқии қадом синф дар ҳақиқат одилонаанд, муқарар кунад.

Аммо ин гуна меъёр вучуд дошт. Ахлоқи ҳақиқӣ ҳамоно ахлоқест, ки манфиатҳои синфҳои пешрафтарао ифода мекунад. Пешрафтатарин ахлоқе, ки ба манфиати тамоми инсонияти меҳнатқаш хизмат мекунад, ахлоқи коммунистӣ буд.

Ваҳдати ахлоқӣ дар таълимоти коммунистӣ аз ҳар гуна ахлоқи истисморгарӣ ба қуллӣ фарқ дошт. Ахлоқи коммунистӣ пешрафтатарин ахлоқест дар таърихи инсоният.

Ахлоқи коммунистӣ ахлоқи вайрони худпарастонаи истисморгаронро рад карда, манфиату ғояҳои тамоми инсонияти меҳнатқашро ифода менамояд, ки дар он меъёрҳои одии ахлоқ ва адолат таҷассум ёфтаанд, ки ин меъёрҳо дар замони гузашта, дар вақти ҳукмронии истисморгарон, вайрон карда ва ё бешармона поймол карда мешуданд. «Арзишҳои беҳтарине, ки оммаи халқ дар давоми ҳазорҳо сол дар муборизаи зидди зулми сотсиалӣ ва иллатҳои ахлоқӣ ба вучуд оварда буд, дар замони Шӯравӣ инъикос ёфта аст. Владимир Ильич Ленин гуфта буд- «Дар идеали мо, ба зӯри ба одамон роҳ дода нашаванд».¹¹

Дар барномаи Ҷамъияти Коммунистӣ кодекси ахлоқи бинокори коммунизм ифода шудааст, ки принципҳои асосии ахлоқи коммунистиро дар бар мегирад.

Дар ин принципҳо сифатҳои беҳтарини бинокорони ҷамъияти коммунистӣ инъикос ёфтаанд. Принципҳои зерин аз қумлаи инҳоянд:

1. Садоқат ба қори коммунизм, муҳаббат ба Ватани сотсиалистӣ, ба мамлакатҳои сотсиализм;
2. Меҳнати софдилона ба нафъи ҷамъият, қасе, ки қор намекунад намеҳӯрад;
3. Ғамхорӣ ҳар қас дар бораи ниғодорӣ қардан ва афзун қардонидани қарвати ҷамъиятӣ;
4. Ба қараҷаи қаланд фаҳмидани вазифаи ҷамъиятӣ, қоравоӣ ба қороя нақардани манфиатҳои ҷамъиятӣ, қоллективизм ва ёрии қарифқонаи байниҳамдигарӣ «як қас қарои ҳама, ҳама қарои як қас»;

¹⁰. Қурси ибтидоии философия. - Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 263-265.

¹². В.И.Ленин. Асарҳо//Ленин В.И. Ҷ. 23. – С. 66.

5. Муносибатҳои инсонпарварона ва якдигарро эҳтиром кардани одамон, одам ба одам дӯст, рафиқ ва бародар;
6. Бовичдон ва ростгӯӣ, покизагии ахлоқ, хоксорӣ ва таҳаммулпазирӣ дар зиндагонии ҷамъиятӣ ва шахсӣ;
7. Эҳтиром кардани якдигар дар оила, ғамхорӣ дар бораи тарбияи кӯдакон;
8. Оштинопазирӣ нисбат ба беадолатӣ, муфтхӯрӣ, бевичдонӣ, шуҳратпарастӣ, чизпарастӣ, дӯстӣ ва бародарии тамоми халқҳои ИҶШС, роҳ надодан ба адовати миллӣ ва нажодӣ, оштинопазирӣ нисбат ба душманони коммунизм ва кори сулҳу озолии халқҳо;
9. Ҳамраъӣи бародарӣ бо меҳнаткашони тамоми мамлакатҳо, бо тамоми халқҳо.
10. Ба ғойдаи ҷамъият меҳнат кардан, чуқур дарк кардани вазифаи ҷамъиятӣ, ҳисси масъулияти шахсии ҳар кас барои тақдирӣ корхона ва ё колхозӣ худ.¹²

Барои тақдирӣ тамоми ҷамъият - ҳамаи ин ҳам ҳоло барои оммаи миллионнафараи меҳнаткашони шахру деҳот меъёри ахлоқ шуда истодааст. Шиори инсондӯстонаи коммунистӣ принсипи «Одам ба одам дӯст, рафиқ ва бародар» буд. Инсондӯстии коммунистӣ аз ҷиҳати мақсадҳо аз инсондӯстии замони гузашта тамоман фарқ дошт. Зеро дар инсондӯстии коммунистӣ табиати сохти нави ҷамъиятӣ инъикос меёфт, ки мақсади вай инсон ва талаботи ӯст. Инсондӯстии коммунистӣ бо эълон кардани орзуҳои начибонаи инсоният кифоят намекунад, балки пурра ба ҳаёт тадбиқ намудани онҳоро талаб мекунад.

Орзуҳои коммунистӣ орзуҳои ширини ҳаёли набуда, балки ба муборизаи ғайбонаи инқилобӣ барои ба вуҷуд овардани хушбахтии ҳамаи меҳнаткашон даъват мекард.

Ҳар чизеро, ки ба озоӣ ва хушбахтии инсон монё мешавад, раво надидан, ба ҳамаи душманони инсоният, ки оммаи халқро зулм мекунад, ба он оштинопазир будан хислати ҳоси инсондӯстии коммунистӣ буд. Инсондӯстии коммунистӣ, инсондӯстии халқӣ ва коллективӣ аст. Вай манфиатҳои тамоми инсониятро ифода мекард ва бо боварии инқилобӣ боварӣ ба ояндаи дурахшон фаро гирифта шуда буд. Ҳар як фарди ҷамъиятӣ ватандӯст буд. Ӯ ватани худ, халқи худро дӯст медошт. Ватандӯстии шӯравӣ характери башардӯстона дошт. Ҳамраъӣ, бародарӣ бо меҳнаткашони мамлакатҳои дигар бо тамоми халқи ҷаҳон хислатҳои кулли одамони шӯравӣ буд.

Онҳо аз хусумати миллию нажодӣ, ки аз таълимоти империализм сарчашма мегирифтанд, нафрат доштанд. Чунин хислатҳо симои маънавии одами ҷамъияти коммунистиро монанди (покизагии ахлоқ, бовичдонӣ, ростгӯӣ, хоксорӣ, ватандӯстӣ, соҳиби ахлоқи маънавӣ будан, баробарӣ бародарӣ якдили халқҳо ва монанд ба инҳо) муайян мекард.

Махсусан, ҳурмат кардани якдигар дар оила, ғамхорӣ дар бораи тарбияи кӯдакон, оштинопазирӣ нисбат ба беадолатӣ, муфтхӯрӣ, бевичдонӣ, шуҳратпарастӣ, чизпарастӣ ва ғайра дар шуури одамони замони сотсиализм хос буд. Фазилати одам аз рӯи бисёр нишонаҳо: донишу малака, маҳорату таҷриба муайян карда мешаванд. Яке аз нишонаҳои асосии фазилати инсон фазилати маънавист: ҳисси озолии ботинии худ, ки он ба одамони хос аст, ки поквичдону бошууранд ва вазифа, шаъну шараф, қадру қимати худро ҳис мекунанд. «Вазифа, вичдон, номус, қадру қимат шаклҳои шуури маънавии шахс буда, дар онҳо талаботи маънавии ҷамъиятӣ ҳамчун ният, талабот ва мақсади шахс ба шумор мераванд».¹³

Калидвожаҳо: шуур, ҳаёт, ғоя, ҳолат, шакл, қонун, пешравӣ, фазилат, иҷтимоӣ.

Адабиёт:

1. Курси ибтидоии философия. – Душанбе: Ирфон, 1967. - 315 с.
1. Ленин В.И. Асарҳо. Ҷ.1. В.И. Ленин. - М., 1971.

¹² Федоренко Б.Г. Асосҳои этикаи Марксистӣ-Ленинӣ//Б.Г. Федоренко. – К.: Мактаби олий, 1972.- С.82.

¹³ Асосҳои ахлоқи коммунистӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. - С. 306.

2. Федоренко Б.Г.. Асосҳои этикаи Марксистӣ-Ленинӣ//Б.Г. Федоренко. – К.: Мактаби олии, 1972. - 366 с.
3. Асосҳои ахлоқи коммунистӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 230.

НОРМЫ И ЦЕННОСТИ ЭТИКИ ПЕРИОДА СОЦИАЛИЗМА

Мирзоев С.

Цель автора - это то, что формы общественного сознания, существуют и развиваются. Формы определяют объективные стороны действительности. Требование для возникновения той или той формы общественного сознания - общественная жизнь. Важным и регулирующим в формах общественного сознания является политическое сознание.

Ключевые слова: сознание, жизнь, идеология, целесообразность, совершенствование, ситуация, формы, влияние, закон, прогресс.

THE NORMS AND VALUES ETHICS OF THE EPOCH OF SOCIALISM

Mirzoev S.

The author's goal is that forms of social consciousness exist and develop. Forms determine the objective aspects of reality. The requirement for the emergence of this or that form of social consciousness is social life. Political consciousness is an important and regulating in the forms of the social consciousness.

Keywords: consciousness, a life, ideology, expediency, perfection, a situation, a sight, forms, influence, the law, progress.

Сведения об авторе: Мирзоев Сухроб – ассистент кафедры философии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)95-192-41-94.

Information about the author: Mirzoev Sukhrob - assistant of the Philosophy Department of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 95-192-41-94.

САҲМИ АСОСГУЗОРИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ, ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР БАРҚАРОРСОЗИИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ

Суфиев С.Н.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон марҳилаи тозаеро дар ҳаёти сиёсӣ ва маънавию фарҳангии мамлакат оғоз бахшид. Сулҳ неъматӣ бебаҳои тақдирсоз, дастоварди бемисли миллати бонангу номуси тоҷик, ҳидоятгари масири ояндаи халқ аст ва ҷашнгирии Иди Ваҳдат - ин пирӯзии фитрати некӯ, ақли солим ва адолати таърихӣ мебошад. Зеро Ваҳдати миллӣ яке аз сугунҳои устувори яқпорчагии давлати навини тоҷикон ва муҳимтарин амали пешрафти ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ба ифтихори 15- солагии ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон изҳор дошт, ки «ба шарофати ин санади ҳаётан муҳим мо тавонистем, ки ба муноқишаҳои дохилӣ ва муқовимати мусаллаҳона хотима бахшида, марҳалаи нав, яъне гузоштани пойдевори

сулҳ, таъмини ваҳдати миллӣ ва дар ин асос ба эътидол овардани фаъолияти соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии кишварамон ва рушди онҳоро оғоз намоем».¹

Ҳамасола чашн гирифтани 27 июн ҳамчун Рӯзи Ваҳдати миллӣ, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон ба ҳукми қонун даромадааст, аз мақоми баланду хоса ва дорои моҳияту аҳамияти таърихӣ доштани ин чашн гувоҳӣ медиҳад. То ба имзо расидани ин санади тақдирсоз ҳазорон нафар ҳамватанонамон қони хешро бохтанд, садҳо ҳазори дигар бе хонаву ҷой монда, тарки Ватан кардаанд. Тоҷик дар мулки худ гуреза шуд, тоҷик аз тоҷик тарс пайдо кард. Зеро дар Тоҷикистон ҳуқуқпоймолкунии беҳаду ҳудуд ба амал омад, одитарин ҳуқуқи инсонӣ - ҳуқуқи зиндагӣ поймол гардид.

Яке аз омилҳои, ки пояи сулҳро мустаҳкам мегардонид, ин ба ватан баргардонидани гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ буд. Соли 1993 теъдоди онҳо ба 800 ҳазор нафар расида буд.³

Муваффақияти ҷараёни гуфтушуниди ҳалли низои тоҷикон аз бисёр чихат тавассути иштироки қониби сеюм таъмин гардид. Ба миёнаравҳо, созмонҳо ва давлатҳои (ТДМ, ОБСЕ, Россия, Эрон) муяссар гардид, ки мавқеи қонибҳои низоъгарро ба маҷрои муттаҳидгардонанда равона созанд. Ба ин гуфтаҳо далел он аст, ки дар гуфтушуниди байни тоҷикон дар соли 1992, ки бе иштироки қониби сеюм сурат мегирӣфт, созиш ба даст наомад. «Гуфтушуниди байни тоҷикон дар соли 1992 се воҳӯрии пештар дошт, ки он вақт ханӯз ҷанги шаҳрвандӣ аланга нагирифта буд (дар Хоруғ, дар Сайёд-наздики Норақ ва дар Калининобод (Сарбанд). Ин гуфтушунидҳо бе иштироки ташкилотҳои байналхалқӣ гузашта буданд. Мутаассифона, ҳуҷҷатҳои, ки дар воҳӯриҳои Хоруғ, Сайёд ва Калининобод қабул шуда буданд, вайрон карда шуданд ва дар натиҷа ҷанги шаҳрвандӣ аланга гирифт, ки ба талафоти азими моддӣ ва қурбонииҳои зиёди қонӣ расонид.

Ҷараёни гуфтушуниди байни тоҷикон бо мақсади барқарор намудани сулҳи пойдор дар ҷумҳурӣ, қатъ намудани амалиёти ҷарбӣ ва оштии миллӣ 5 апрели соли 1994, вақте ки дар Москва бо миёнаравии ТДМ ва ВКХ Россия воҳӯрии намоёндагони Тоҷикистон бо намоёндагони муҳолифин баргузор гашт, оғоз гардида буд».⁴

Маҳз ҳамон вақт қонибҳо ба фаҳми он расиданд, ки агар гуфтугӯи қонибҳо на аз рӯи мавқеи маҳал, тамоюли идеалогӣ, балки аз дигар рӯ -дарёфти алоқа дар доираи манфиатҳои умумӣ гузарад, баргараф кардани низоъ даст медиҳад. Бо ин инчунин афзоиши худшиносии давлатӣ мусоидат намуд: натиҷаи он дастоварди қонибҳои низоъгар буд, ки онҳо бо роҳи сулҳ ба татбиқи мақсадҳои умумии ояндабинии стратегӣ асос ёфтаанд. Ба даст овардани чунин ҳамдигарфаҳмӣ ба худшиносии миллӣ ва инкишофи ҳаёти сиёсӣ – иқтисодӣ ва маънавии Тоҷикистон такони бузург дод.

Тоҷикистон дар ҷаҳон ягона давлатест, ки ба хотири созишу муттаҳидии миллӣ ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ намоёндагони иттиҳоди муҳолифинро дохил намудааст.

Мусолиҳаи миллии байни тоҷиконро бисёр давлатҳои муқтадири олам, созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ бо камали қаноатмандӣ табрик гуфтанд ва омодагии худро барои ҳамкорӣ кардан бо давлати Тоҷикистон изҳор намуданд. Ин иқдоми муҳими сулҳу салоҳ, тантанаву ақлу хиради солими мардуми ҷумҳурӣ ашхоси алоҳидаро ба тарсу ҳарос овард ва онҳо бо роҳи ночавонмардонаю ғайриинсонӣ барои ба сари ҳокимият омадан роҳи зӯриро пеша намуданд. Ба чунин амали ғайриконститутсионӣ воқеаҳои моҳи ноябри соли 1998 дар шимоли ҷумҳурӣ мисол шуда метавонанд.

Ин амали зишту ваҳшиёнаи хоинони Ватан на фақат мардуми Тоҷикистон, балки тамоми мардуми адолатпарвару инсондӯсти ҷаҳонро ба ҳашм овард ва онҳо ин рафтори бадқасдонаи зархаридонро қатъиян маҳкум карданд. Ин рафтори ночавонмардона ва ба шаъни миллати шарифи тоҷик нангин дар асл ба муқобили сулҳу салоҳ дар ҷумҳурӣ, бар зидди ваҳдати миллӣ ва беҳбудии зиндагии мардуми кишвар

¹ «Омӯзгор», 2012, 6 июл.

³ Набиева Р., Зикриёев Ф., Зикриёева М. Таърихи халқи тоҷик//Р. Набиева.- Душанбе, 2010. - С.211.

⁴ Маҳмадов А.Н. Низои сиёсӣ ва ҷомеаи муосир//А.Н. Маҳмадов.-Душанбе, 2003. - С.71.

равона карда шуда буд. Баръакс, ин кори сияҳкорон мардуми Тоҷикистонро боз ҳам дар атрофи Сарвари давлат ва сиёсати пешгирифтаи ӯ бештар муттаҳид сохт.

Хушбахтона, мардуми азияткашидаи Тоҷикистон рӯз ба рӯз хуб дарк мекунад, ки мақсади асосии душманони дохилию берунии Тоҷикистон бо ҳар роҳу восита паст задани обрӯи Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ, баргардондани эътиқоди халқ аз сиёсати роҳбарияти ҷумҳурӣ, суғат кардани пояҳои давлатӣ тозаистиклоламон мебошад.

Дар ҷумҳурӣ бо сардории Президент соли 1997 Ҳаракати умумиҷумҳурии ваҳдати миллӣ ва эҳёи Тоҷикистон ташкил карда шуд, ки барои муттаҳидию якдигарфаҳмии халқи тоҷик нақши хеле муҳим мебозад. Дар анҷумани муассисони ин ҳаракат Эмомалӣ Раҳмон аз ҷумла гуфта буд: «Сабақҳои талхи таърих нишон доданд, ки душманию адоват дар миёни мардум ба қадом шакле, ки падид наояд, халқро гирифтори муҳтоҷию оворагардию маҳрумиятҳо мегардонад, боиси заифу пароканда шудани давлату давлатдорӣ мегардад»⁵.

Ҳар як тоҷику тоҷикистонӣ имрӯз бояд ба хубӣ бифаҳмад, ки вазъият ҳукуматро маҷбур месозад, ки барои нигоҳ доштани қувваҳои мусаллаҳ ва харидани лавозимоти ҷангӣ қисми зиёди буҷети ҷумҳуриро сарф кунад. Албатта, ҳамаи ин ба ҳаёти иҷтимоӣ ва сатҳи зиндагии халқи мо таъсири бад мерасонад ва ин таъсириро ҳар як фарди ҷумҳурӣ имрӯз эҳсос менамояд.

Масъалаи муҳими дигаре, ки Президенти ҷумҳурӣ ҳамеша ба он таваҷҷӯҳи хоса зоҳир мекунад, омили дигаре, ки давлатро мустаҳкам мегардонад, масъалаи ваҳдати миллӣ мебошад. Дар ин марҳалаи тақдирсоз ҳар фарде, ки андаке ҳисси миллӣ ва ифтихори миллӣ дошта бошад, бояд бо тамоми масъулият дарк намояд, ки омили асосии давлату давлатдорӣ мо ваҳдати миллӣ, яъне ягонагӣ, муттаҳидӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамбастагии халқи тоҷик мебошад. Ваҳдати миллӣ муҳимтарин шартҳои истиқлолияти давлатамон, пояи боэътимоди тавоноӣ ва шикастнопазирии он ба шумор меравад. Ҳанӯз Саъдии бузург фармуда буд:

**Умеду ҳаросаш набошад зи кас,
Бар ин аст бунёди тавҳиду бас.**

Яъне, агар давлат бар тавҳиди (ваҳдати) ҷомеа асос ёфта бошад, ба дастгирии касе умед намебандад ва аз ягон хатаре ҳам намеҳаросад.

Ваҳдати миллӣ ду паҳлуи ба ҳамдигар алоқаманд дорад. Якум, ваҳдат ва ягонагии миллии тамоми тоҷикон. Ин масъалаи ниҳоят муҳим ва сарнавиштсоз аст, ки оянда арзи вучуд доштан ё надоштани миллати тоҷикро муайян мекунад. Танҳо ваҳдати устувору тақсимопазири тоҷикон метавонад ба парокандашавии миллати тоҷик ва нобудшавии генофонди он, ба харобии иқтисодиёту фарҳанг ва пастравии ахлоқу маънавияти миллат роҳ надиҳад.

Файласуфи машҳури тоҷик, академик шодравон Аловуддин Баҳоваддинов дар асари худ «Очерк по истории таджикской философии» доир ба масъалаи ташаккули миллии тоҷик (соли 1975) бо изтироб таъкид карда буд, ки ҳанӯз раванди муттаҳидшавии халқи тоҷик комилан ба итмом нарасидааст ва ин метавонад дар ягон лаҳзаи мусоид боиси парокандашавии ин миллат гардад. Ӯ хотирнишон карда буд, ки маҳалгароию минтақапарастӣ, бо лаҳҷаҳои гуногун ҳарф задани тоҷикони минтақаҳои гуногун, тафовутҳои фонетикӣ, ки истифодаи забони ягонаи адабии тоҷикиро дар сарзамини Тоҷикистон ва берун аз ҳудуди он халалдор мекунад ва баъзе сабабҳои дигар барои раванди муттаҳидшавии миллати тоҷик монеа мешаванд. Барои ваҳдати миллати тоҷик, пеш аз ҳама, ин монеаҳоро бартараф кардан лозим аст. Паҳлуи дуюми ваҳдати миллӣ ягонагӣ, дӯстӣ, ҳамдилӣ ва иттиҳоди тамоми шахрвандони ҷумҳуриамон новобаста аз мансубияти миллӣ, наҷодӣ ва мазҳабӣ мебошад, ки ҳамаи онҳо халқи Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Бе ягонагии ҳуди тоҷикон ва бе иттиҳоди ҳамаи

⁵ Тағоев Ҷ. Давлати тоҷикон//Ҷ.Тағоев.-Душанбе, 2000. - С.118.

миллатҳои сокини Тоҷикистон ваҳдати умумимиллии ҷумҳурӣ, пойдоорию устуворию давлати тозаистиқлоламонро таъмин кардан номукин аст.

Имрӯз вазифаи муқаддаси ҳар яки мо - саҳм гузоштан дар роҳи сулҳ ва устуворию ваҳдати миллӣ мебошад. Танҳо бо роҳи ҳамдигарфаҳмӣ ва ваҳдати миллӣ мо метавонем сатҳи зиндагиамонро баланд бардошта, рушди минбаъдаи Тоҷикистони соҳибистиқлоламонро таъмин намоем. Ба маврид аст, гӯем, ки мо сидқан аз он шукргузорем, ки дар кишвари офтобиамон тинчию амонӣ ҳукмрон асту ид паси ид тантана дорад. Таҳти ғамхорӣи Сарвари хирадманди давлат мардуми диёр дилпуруна ба сӯи фардои дурахшон раҳсипор аст. Ҳамагон баҳри ободӣ ва гулгулшукуфӣи диёри бихиштосоҷамон часпу талош дорем. Аз пешрафту натиҷаҳои назаррас чашму дили кас об хӯрда, эътимодамон ба ояндаи неки Ватан мустаҳкамтар гашта, меҳру муҳаббатамон ба зиндагӣ афзун мегардад.

Калидвожаҳо: Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, Президент, ваҳдати миллӣ, сулҳ, ватан, низоъ, давлат, сиёсат.

Адабиёт:

1. Эмомалӣ Раҳмон Тоҷикистон: дар роҳи демократия ва ҷомеаи мутамаддин. - Душанбе, 996. - С.312.
2. Эмомалӣ Раҳмон Сулҳу Ваҳдат – пойдевори ҳастии миллат// Рӯзномаи Омӯзгор, №27 аз 6 июли 2012 (11838)
3. Тағоев Ҷ. Давлати тоҷикон//Ҷ. Тағоев.-Душанбе, 2000. - С. 376.
4. Маҳмадов А.Н. Низои сиёсӣ ва ҷомеаи муосир//А.Н. Маҳмадов.-Душанбе, 2003. - С. 123.
5. Набиева Р., Зикриёев Ф., Зикриёева М., Таърихи халқи тоҷик//Р. Набиева ва диг.-Душанбе, 2010. - С.327.

ВКЛАД ОСНОВАТЕЛЯ МИРА И ЕДИНСТВА, ЛИДЕРА НАЦИИ ЭМОМАЛИ РАХМОН В СОЗДАНИИ МИРА И ЕДИНСТВА НАЦИИ

Суфиев С.

Статья посвящена 20-летию Национального Единства. Благодаря этому историческому дню таджики достигли вершин побед.

Сегодня священный долг каждого жителя Таджикистана содействовать миру и устойчивости национального единства.

Ключевые слова: Соглашение, восстановление мира и национального премерения, Президент, Национальное Единство, мир, Родина, конфликт, государство, политика.

THE CONTRIBUTION OF THE FOUNDER OF THE WORLD AND UNITY OF THE NATION, THE LEADER OF NATION EMOMALI RAHMON IN CREATION OF THE WORLD AND UNITY OF THE NATION

Sufiev S.

The article is dedicated to the 20-th anniversary of National Unity. Thanks to this historic day, the Tajiks reached the peaks of the victories.

Today, it is the sacred duty of every Tajik citizen to promote the peace and the stability of the national unity.

Keywords: Agreement, restoration of peace and national determination, President, National Unity, peace, Homeland, conflict, state, politics.

Сведения об авторе: Суфиев Садрiddин – ассистент кафедры истории и права Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Tex: (992) 918-89-84-85

Information about the author: *Sufiev Sadriddin is an assistant of the Department of History and Law of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.*

Phone: (992) 918-89-84-85

ТАЪРИХ ВА ҲУҚУҚ ИСТОРИЯ И ПРАВО

ВАЗЪИ КИТОБХОНАИ БАЧАГОНАИ ШАҲРИ КЎЛОБ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАРҒИБИ АДАБИЁТИ БАЧАГОНА (солҳои 90–уми асри XX)

Бобоев Ш.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Ҳукумати Тоҷикистон баҳри тараққӣ додани соҳаҳои гуногуни мамлакат, бахусус фарҳанг чораҳои зарурӣ андешид. Дар ибтидои соҳиб шудан ба истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон бухронҳои сиёсӣ, амниятӣ ва иқтисодӣ ҳукмфармо буданд. Соҳаи фарҳанг низ таҳти таъсири ҳамин бухронҳо қарор гирифта буд. Бухрони иқтисодии дар мамлакат ба амал омада, таъсири худро ба китобхонаҳои Ҷумҳурӣ, махсусан китобхонаҳои шаҳри Кӯлоб расонд. Вазъи зиндагии кормандони китобхонаҳои шаҳри Кӯлоб хеле вазнин буд. Дар он замон, ки Ҳукумат аз паи бартараф намудани бухрони сиёсӣ амниятӣ буд, натавонист бухронҳои иқтисодиро бартараф намояд. Бинобар ҳамин кормандони китобхонаҳо дар шаҳр ва маноқиқи он маоши кам мегирифтанд. Китобхонаи вилоятии бачагонаи шаҳри Кӯлоб низ дучори ин норасоӣ гардида буд, вале бо вучуди ин ҳама кормандони он камари ҳиммат баста, фаъолияти китобхонаро пеш мебуданд.

Китобу китобдорӣ ин яке аз масъалаҳои муҳим дар ҷодаи фарҳанг мебошад. Тоҷикон аз давраҳои қадим ба китобу китобдорӣ, инчунин ҷамъоварии китобҳои нодир шавқи беандоза доштанд. Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳбати худ Ҷангоми Ифтихои Китобхонаи Миллӣ ва мулоқот бо зиёиёни мамлакат қайд карда буд, ки тоҷикон аз қадимулайём соҳиби фарҳанги баланди китобдориву китобхонӣ буда, ба килку қалам ва девону дафтар арҷ мегузоштанд ва онҳоро чун гавҳари пурқимат эҳтиёт мекарданд [1].

Имрӯз ҳам, мардуми мо ин анъанаи қадимаи аҷдодонамонро давом дода истодаанд. Солҳои охир сиёсати хирадмандонаи Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон дар масъалаи китобдориву китобхонӣ барои пешбурди соҳаи китобхонашиносӣ мусоидат намуда истодааст. Ҳамин сиёсати хирадмандонаи Президенти мамлакат буд, ки дар кӯтоҳтарин муддат тамоми китобхонаҳои Ҷумҳурӣ, аз ҷумла шаҳри Кӯлоб аз бухрони баъдичангӣ баромаданд. Кормандони китобхонаҳои шаҳри Кӯлоб бошанд ин сиёсати раиси Ҷумҳурро дастгирӣ намуда, баҳри тараққӣ додани муассисаҳои кӯшиш карда истодаанд.

Яке аз китобхонаҳои калонтарини шаҳри Кӯлоб ин Китобхонаи минтақавии бачагонаи шаҳри Кӯлоб мебошад. Он соли 1989 дар заминаи китобхонаи минтақавии ба номи Садриддин Айни кушода шуд. Хазиनाи китобҳои он аз ҳисоби адабиёти ирсолнамудаи дигар китобхонаҳо, аз ҷумла Китобхонаи бачагонаи ҷумҳуриявӣ пурра гардид. Аз соли 1990 сар карда, хазиनाи китобхонаи бачагона ба воситаи Коллектори ҷумҳуриявӣ бо адабиёти нав пурра карда мешавад. Дар китобхонаи бачагона шӯбаҳои методӣ, феҳрист, коркард ва пуррагардонӣ бо китобҳои нав, хизматрасонӣ ва толори хониш амал мекунанд. Дар фонди китобхона 27840 ҳазор нусха китоб мавҷуданд. Китобхонаи бачагона ҳар сол ба 3500 - 4000 нафар хонанда хизмат мерасонад. Бештари хонандагони китобхонаи бачагона аз мактабҳои шаҳр, гимназияҳо, донишҷӯёни коллеҷҳо, роҳбарони боғчаҳои бачагона, омӯзгорон ва ғайра мебошанд. Китобхонаи бачагона ҳар сол дар миёни хонандагони худ 75 - 80 чорабинии оммавӣ мегузаронад [6, с. 227].

Норасоӣ, ки дар боло зикр намудем онҳоро кормандони Китобхона паси сар намуда, кори китобу китобдориро ҳарчи хубтар ба роҳ монданд. Дар дигар Китобхонаҳои собиқ вилояти Кӯлоб баъди ба анҷом расидани ҷанги шаҳрвандӣ дар

мамлакат кори китобхона дар тартибу низоми китобу китобдорӣ қолаби пешинаашро шикаст ва ҳатто шумораи хонандагонаш ба маротиб кам шуданд. Вале дар Китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб бошад солҳои 1992- 1993 баръакс рӯз ба рӯз шумораи хонандагон зиёд мешуд. Шумораи хонандагони ин Китобхона дар ҳисоботи хаттии директори он М. Чумбаева ба пуррагӣ нишон дода шудааст. Муштариёни Китобхонаи мазкур аз тамоми макотиби шаҳри Кӯлоб мебошанд, ки хонандагони муассисаҳои томактабӣ ва аз синфҳои яқум сар карда, то синфҳои 8 – умро дар бар мегирифт. Ҳатто дар ин солҳо роҳбарони синфҳои ибтидоӣ аз мактабҳои гуногуни шаҳр омада дар китобхонаи бачагонаи минтақавии шаҳри Кӯлоб адабиётҳои зарурии бачагоноро истифода менамуданд. Ҳар як адабиёте, ки нав мебаромад, роҳбарони синфҳо ҳатман онҳоро ба кӯдакон шинос менамуданд. Шумораи умумии муштариёни Китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб дар солҳои 1992 - 1993 аз рӯи ҳисоботи ҳуди директори китобхона М. Чумбаева 3694 нафарро ташкил меод, ки онҳо синну соли гуногунро ташкил меоданд. Ин шумора дар охири соли 1993 ва аввали соли 1994 ба 4098 нафар расид [5, с. 3].

Аз ин бармеояд, ки Китобхонаи минтақавии бачагонаи шаҳри Кӯлоб дар аввали солҳои 90 - уми асри гузашта, ки барои коргарони китобхона бисёр як давраи мушкул буд, қору фаъолияти худро амалан иҷро кардаанд. Дар боло адади муштариёни ин китобхона аз рӯи синф ва синну сол нишон дода шуд. Дар ҳақиқат дар он давраҳои саҳти зиндагӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ аз тамоми мактабҳои миёнаи шаҳр ва минтақа омада, адабиётҳои заруриро дастрас менамуданд. Ин аз меҳнати пурсамари кормандони китобхона дарак медиҳад. Ин пешравиҳои китобхона дар сурате буд, ки дар он вақт ҳамагӣ 10 нафар коргар дошт ва фақат 3 нафари онҳо маълумоти олии китобдорӣ доштанд. Китобхонаи бачагонаи минтақавии шаҳри Кӯлоб барои боз ҳам хубтар намудани кори худ ҳама имкониятҳоро истифода менамуд. Гузаронидани чорабиниҳои зиёдеро ба нақша мегирифт. Дар ҳар як чашнвораҳои таърихиву фарҳангӣ дар дохили китобхона дар мавзӯҳои гуногуни таърихӣ, фарҳангӣ ва хусусан мавзӯҳои ватандӯстиву ватанпарварӣ чорабиниҳо доир мекард. Тамоми чорабиниҳои, ки Китобхонаи бачагона ба нақша гирифта буд, дар амал татбиқ намуд.

Чорабиниҳои гузаронидаи китобхона дар соли 1993 дар сатҳи олӣ гузаштаанд ва онҳо бештар характери тарбиявӣ доштанд. Аз ҷумла, як қатор чорабиниҳо дар мавзӯҳои тарбияи ватандӯстӣ, эстетикӣ, меҳнатӣ, тарғиби адабиёт доир ба варзиш, кишваршиносӣ, таълим дар раванди тарбия, тарбияи маънавӣ ва ғайра гузаронида шуданд [5,с.4]. Ин чорабиниҳои, ки кормандони китобхона дар миёни хонандагонашон гузаронидаанд дар он давра хеле манфиатбахш буданд, зеро ки дар он давра таълиму тарбия дар мактаб коста гардида буд. Барои ҳисси ватандӯстии насли наврасро баланд бардоштан давраи дуру дароз лозим буд. Ба ҳамагон маълум буд, ки баъди ҳодисаҳои ҷанги шаҳрвандӣ мардум рӯҳан ба худ наомада буд. Ҳар як муассисаи фарҳангӣ, мактабҳо, омӯзгорон ва умуман афроде, ки масъул буданду он давраи мудҳишро дидаанд, вазифадор буданд, ки саҳми худро дар тарбияи ватандӯстӣ ва тарбияи насли наврас расонанд. Китобхонаи бачагона бо чунин корҳои тарбиявиаш дар миёни кӯдакону наврасон нишон дод, ки қарзи ватандорӣ худро ба кадрӣ имкон иҷро намудааст. Ҳамин тариқ, фаъолияти кормандони ин даргоҳи илму маърифат қаноатбахш арзёбӣ гардид.

Ба ғайр аз ин, дар соли 1993 китобхонаи бачагона чорабиниҳоро дар мавзӯҳои гуногун, аз қабилӣ намоишҳои китобӣ, образҳои библиографӣ, суҳбат, хониши бадеӣ, конференсияи хонандагон, шаби адабӣ, вохӯрӣ, викторина, конкурс, плакат, субҳи пагоҳӣ, дастури номгӯи китобҳо, картотекаи тематикӣ ва ғайра гузаронид. Миқдори умумии чорабиниҳои гузаронидаи китобхона дар соли 1993 ба 70 адад расида буд [5,с.4].

Дар ин давра китобхона мунтазам тарғиби адабиётҳои бачагоноро тарғибу ташвиқ мекард. Масъулини китобхона бештар адабиёти зарурӣ ва инчунин адабиёти нав воридшударо тарғиб мекарданд, то ки хонандагон китобҳои шавқоварро дастрас намуда, ба адабиёти нави бачагонаи бадеӣ шинос шаванд.

Бояд тазаккур дод, ки дар ин солҳо дар назди китобхона вазифаҳои зиёде гузошта шуда буданд, ки онҳо тавонистанд кори китобхонаро беҳтар намоянд. Муҳимтарини онҳо ин тарғиби адабиёти бачагона мебошад.

Ғайр аз ин, яке аз вазифаҳои муҳими китобхона дар он солҳо тарғиби адабиёти ҷамъиятию сиёсӣ маҳсуб меёбад. Гузаронидани чунин чорабинӣ хонандагонро водор месохт, ки барои пешрафти ҷамъият дар раванди бозсозӣ саҳм гузоранд ва онҳоро ба ин восита дар иштироки раванди бозсозӣ даъват менамуданд [5,с.6].

Дуруст аст, ки гузарондани чорабиниҳо оид ба тарғиби китобҳо хеле муфид буд ва хонандагонро вазифадор мекард, ки дар пешрафти ҷамъият ҳиссагузор бошанд. Дар он давра ин кори саҳл набуд. Зеро бухрони иқтисодии ба амалномада барои чунин чорабиниҳоро гузарондан монеъ мешуд. Кормандони китобхона хуб медонистанд, ки бо ин роҳ метавон хонандагонро шавқманд намуд, ки дар тамоми ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии мамлакат ширкат варзанд.

Умуман дар солҳои 1992-1993 китобхона 26 чорабинӣ оид ба тарғиби адабиётҳои ҷамъиятиву сиёсӣ гузарондааст, ки онҳо дар сатҳи баланд сурат гирифтаанд. Дар муддати кӯтоҳ гузаронидани 26 чорабинӣ кори басо душвор буд ва ин барои кори китобхона муваффақияти бузург буд. Дар чорабиниҳои тарғиботӣ оид ба адабиётҳои ҷамъиятиву сиёсӣ хонандагону омӯзгорони макотиби шаҳр ва ҳатто аз ноҳияҳои манотиқи Кӯлоб ширкат меварзиданд.

Хулоса, кӯшишҳои кормандони китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб барои тарғиби адабиёти ҷамъиятиву сиёсӣ хеле зиёд буданд. Мавзӯҳои, ки дар ин чорабиниҳо интихоб мешуданд, диққатҷалбкунанда буданд. Аз ҷумла, намоиши китоб, «Табиати диёри ман», «Диёри зебоманзар», муҳокима аз рӯи асари Сорбон «Буд набуд», хониши бадеӣ аз китобҳои Ҳ. Ғоиб ва Л. Шералӣ «Резаборон», Журнали даҳонӣ: «Мо хоҳони сулҳем», шаби адабӣ бахшида ба 116 солагии С. Айнӣ, Конкурси расмҳо «Ман калон мешавам», «Наврӯз муборак», Намоиши китобӣ: «Афсонаҳо суҳбати пагоҳӣ бахшида ба рӯзи байналхалқии муҳофизати қудакон», Суҳбат: «Шеърҳои бачагона», хониши бадеӣ «Модарнома» аз рӯи китоби Л. Шералӣ ва ғайра [5,с.6-7].

Соли 1993 ҳазинаи китобхонаро 23536 нусха китоб бо маблағи 34926 суму 63 тин ташкил меод. Ҳамин сол ба фонди китобхона 405 нусха адабиёт бо маблағи 15000 сум аз мағозаҳои китобфурӯшӣ харидорӣ гардида, илова карда шуд [5,с.11].

Қобили зикр аст, ки новобаста аз вазъи мушкили сиёсӣ дар солҳои 90 - уми асри XX шуъбаҳои фарҳанги шаҳру ноҳияҳои Кӯлоб фаъолияти худро нигоҳ доштанд. Дар қатори муассисаҳои фарҳангии шаҳри Кӯлоб китобхонаҳо низ ба ин шомил мебошанд. Масалан, Китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб рушди босуръати худро дар ин солҳо давом додааст. Маҳз ба хотири он, ки қуввату тавоноии пештарааш аз даст наравад, муассисаи мазкур кӯшиш мекард, ки дар тамоми чорабиниҳои умумичумхуриявӣ иштироки фаъолона дошта бошад. Аз ахбороти дастрасшуда бармеояд, ки фаъолияти кормандони соҳаи фарҳанги шаҳру ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб, китобхонаҳои байниноҳиявӣ, аз ҷумла китобхонаи бачагона дар давоми нимсолаи аввали соли 1994 нисбатан беҳтару хубтар будааст. Бо қувваи кормандони муассисаҳои фарҳангии шаҳри Кӯлоб, махсусан китобхонаҳо, як қатор чорабиниҳои ҷолибу шавқовар ташкил ва гузаронида шудааст [5,с.1].

Вале, бар замми ин муваффақиятҳо дар фаъолияти тамоми китобхонаҳои минтақавии Кӯлоб, аз ҷумла дар фаъолияти Китобхонаи бачагонаи минтақавии Кӯлоб камбудӣ ҷой доштанд. Як сабаби норасоии фаъолияти китобхонаҳои шаҳри Кӯлоб ин надоштани базаи муосири моддӣ – техникӣ буд. Бинобар сабаби набудани базаи моддӣ – техникӣ Китобхонаи бачагона низ натавонист дар миёнаи солҳои 90-ум бо китобхонаҳои бачагонаи ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб ҳамкорӣ намоянд. Танҳо дар ҳуди соли 1993 китобхона бо баъзе лавозимот дар ҳаҷми 18715 суму 25 тин таъмин карда шуд, ки бо ин базаи моддӣ - техникӣ китобхона бошад то қадре мустаҳкам гардид [5,с.11]. Аз соли 1994 то охири солҳои 90-ум бошад базаи моддӣ - техникӣ Китобхона оҳиста-оҳиста рӯ ба пастравӣ ниҳод. Бинобар ҳамин сабаб нишондиҳандаҳои кори ҳамаи китобхонаҳо нисбат ба дигар солҳо паст мебошад.

Вазъи хизматрасонӣ дар китобхонаи байниноҳиявии бачагонаи шаҳри Кӯлоб он солҳо хуб бошад ҳам, вале ҳамкориҳои он бо китобхонаҳои бачагонаи ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дуруст ба роҳ монда нашуда буд. Аз ин рӯ, фаъолияти китобхонаҳои бачагонаи ноҳияҳо чандон ба талабот ҷавобгӯ набуд. Бо сабаби кам будани адабиёти кӯдакона, баъзан вақт беҳавсалагии кормандон фаъолияти Китобхонаҳои бачагонаи ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб ба талабот ҷавоб намерасонд. Аз ҷониби дигар, бояд Китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб ба онҳо кӯмак мекард, вале мутаассифона, ҷуноне ки дар боло қайд кардем, аз сабаби паст будани базаи моддӣ-техникӣ Китобхонаи вилоятии бачагона сари вақт ба онҳо ёрии амалию методӣ намерасонд. [3,с.1].

Ба ин камбудиву норасоӣ нигоҳ накарда, Китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб дар охири солҳои 90-ум низ рушди босуръати худро идома дод. Дар ин солҳо китобхона муваффақияти беназир ба даст овард. Китобхона дар ин давра ҳар моҳ гузаронидани чорабиниҳои илмию оммавӣ, конференсияҳои адабӣ ва инчунин гузаронидани намоишҳои китобиро ба нақша гирифта буд. Ҷашн гирифтани рӯзҳои таърихӣ ба вижа 1100 солагии Давлати Сомониён дар маркази диққати роҳбарият ва кормандони китобхонаи мазкур қарор дошт ва дар воқеъ ин ҷашни бузурги таърихӣ миллиро кормандони китобхона бо шукуҳу азамат истиқбол гирифтанд. Аз ҷумла, дар гузориши вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Б.А.Маҳмадов оид ба фаъолияти солони Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (1999) ва пешниҳоди дархостҳо роҷеъ ба самтҳои минбаъдаи кор дар соли 2000-ум чунин омадааст: Китобхонаи минтақавии бачагонаи шаҳри Кӯлоб дар чорабиниҳои вилоятӣ шаҳрӣ низ иштироки фаъолона дошт. Китобхонаи мазкур дар арафаи ҷашни 1100 солагии Давлати Сомониён корҳои зиёдеро ба сомон расонида, дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ низ иштирок мекард. Масалан, дар озмуни ҷумҳуриявӣ «Ҷароғи ҳидоят», ки бахшида ба 1100 солагии Давлати Сомониён баргузор гардид, иштирок намуда, мақоми дуумро дар баробари китобхонаи вилоятӣ Бадахшони Кухӣ соҳиб гардид [3, с. 15].

Дар озмуни ҷумҳуриявӣ «Ҷароғи ҳидоят» 6 шартӣ асосӣ ба назар гирифта шуд: ороиши ҷашнӣ дар бинои китобхона; нишондиҳандаҳои асосии кори китобхона; гузаронидани чорабиниҳои оммавӣ бахшида ба ҷашн; маҳорати касбии китобдор ҳангоми гузарондани чорабиниҳои оммавӣ бахшида ба ҷашн; ҳолати ҳазинаи китоб; феҳристҳо, пурраномаӣ ва коркардабароии захира. На ҳама китобхонаҳои минтақаи Кӯлоб аз уҳдаи ин шартҳои асосии озмун баромаданд. Ҷунон ки дидем Китобхонаи бачагонаи минтақавӣ Кӯлоб дар ин озмун дар Ҷумҳурӣ мақоми дуумро ишғол кард [2, с. 2].

Умуман, китобхонаи бачагоноро дар солҳои 90-уми асри гузашта ҳамчун як муассисаи фарҳангии дорои ҳазинаи бойи китобӣ ва дорои аъзоёни зиёди хонандагон арзёбӣ қардан мумкин аст. Албатта, сол ба сол сафи аъзоёни фаъоли китобхона меафзуд. Кормандони китобхона ҳарчи тавонистанд вобаста ба шароитҳои он давра кори китобхонаро қадре ба пеш бурданд.

Имрӯз китобхонаи мазкур дорои хонандагони зиёд, китобҳои нодир, инчунин китобҳои нав бо забони тоҷикӣ ва базаи хуби моддӣ - техникӣ мебошад. Дастрас намудани адабиёти илмиву бадеӣ барои кӯдакони синни томақтабӣ ва макотиби миёнаи умумӣ хеле осон шудааст.

Калидвожаҳо: Китобхонаи бачагона, теъдоди китобҳо, хонандагони китобхона, саҳми кормандони китобхона дар чорабиниҳо, китобҳои бачагона.

Адабиёт:

1. Коҳе барои бузургдошти китоб. Суханронии Президенти Ҷумҳури Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Китобхонаи миллий ва мулоқот бо зиёёни кишвар //Ҷумҳурият. –2012. - 27 март.
2. Қарори маҷлиси ҳайати мушовараи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13.07. 1999 «Дар бораи Озмуни Ҷумҳуриявӣ кори китобхонаҳои оммавӣ «Ҷароғи ҳидоят»

бахшида ба 1100 солагии Давлати Сомониён дар вилояти Хатлон»//Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.

3. Маълумотҳо оиди муассисаҳои фарҳангӣ, Ахборот оиди муассисаҳои фарҳангии шаҳр ва ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб дар давраи нимсолаи аввали соли 1994// Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.

4. Оиди фаъолияти солони (1999) Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва пешниҳоду дархостҳо роҷеъ ба самтҳои минбаъдаи кор дар соли 2000-ум. Гузориши вазири фарҳанги ҶТ Маҳмадов Б.А.//Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.

5. Ҳисоботи хаттии китобхонаи бачагонаи байниноҳиявии шаҳри Кӯлоб 1993// Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.

6. Энциклопедияи Кӯлоб. - Душанбе, 2006. 636 с.

ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТСКОЙ БИБЛИОТЕКИ ГОРОДА КУЛЯБА И ЕЕ РОЛЬ В ПРОПАГАНДЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (в 90-х годах XX века)

Бобоев Ш.

В данной статье рассматривается положение Детской библиотеки города Куляба в девяностые годы прошлого столетия. Особое предпочтение автор дает проблеме пропаганды детской литературы в данной библиотеке. Таким образом, в статье на основе первичных материалов освещается место Детской библиотеки города Куляба в пропаганде детских книг.

Ключевые слова: положение, детская библиотека города Куляба, количество книг, количество читателей библиотеки, вклад сотрудников библиотеки в мероприятия, пропаганда детских книг.

THE POSITION OF THE CHILDREN'S LIBRARY OF KULOB CITY AND IT'S ROLE IN PROPAGATION OF THE CHILDREN'S LITERATURE (in 90 th years of the XX-th century)

Boboev Sh.

This article examines the position of the Children's Library of Kulob city in the ninetieth of the last century. The author gives the special preference the problem of the propaganda of children's literature in this library. Thus, in the article on the basis of the primary materials, the place of the Children's Library of Kulob city in the propaganda of children's books is covered.

Key words: Position, the children's library of Kulob city, the number of the books, the number of the readers of the library, the contribution of the library staff to events, the propaganda of children's books.

Сведения об авторе: Бобоев Шахбоз Раҳматуллоевич – ассистент кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)93-517-41-55

Information about the author: Boboev Shahboz Raumatulloevich - is an assistant of the Department of History and Law of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 93-517-41-55

РАВОБИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО БРИТАНИЯИ КАБИР ДАР СОЛҲОИ СОҶИБИСТИҚЛОЛӢ

Алуев А.

Донишгоҳи далати Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Тағйиротҳои бунёдие, ки дар раванди инкишофи ҷаҳон дар охири солҳои 80 ва оғози солҳои 90-уми асри ХХ рух доданд, боиси дигаргун шудани низоми байналхалқӣ гардиданд. Шикасти низоми Берлин рамзи анҷоми ҷанги сард гардид. Вале бар хилофи интизори олимону сиёсатмадорон аз таҳкими равобити Шарқу Ғарб, ташаккули ҷомеаи ҷаҳонӣ дар асоси арзишҳои универсалӣ, ки дар асоси принсипҳои ёрии мутақобила ва ҳамкорӣ бунёд мешуданд, воқеоти дигаре рух доданд. Фурӯпошии Иттиҳоди Шӯравӣ, таъсиси субъектҳои нави муносибатҳои байналхалқӣ, оғози низоҳои миллӣ, вобастагии умумибашарӣ (глобализатсия), терроризми байналхалқӣ ва фалачшавии сохтори амнияти ҷаҳонӣ аз қабилҳои инҳоянд.¹⁴

Дар ҷунин шароити ҳассос ва мураккаби таърихи муносибатҳои байналхалқӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба истиқлолияти воқеӣ ва давлатӣ соҳиб мешавад. Барои ҷумҳури зарурати бунёди низоми сиёсати хориҷӣ, мустақкам кардани сохтори давлатдорӣ ва муаррифии арзандаи кишвар дар арсаи байналхалқӣ пеш омад. Яке аз вазифаҳои асосии сиёсати хориҷии Тоҷикистон аз ибтидо то ба кунун дур намудани хатарҳои берунае мебошад, ки худ бақои тоҷиконро ҳамчун миллати мустақил ва дорои худшиносии хос зери таҳдид мегузорад. Иҷрои ин вазифа дар ҳолате имконпазир мегардад, ки амнияти давлати тоҷикон ва истиқлолияти он таъмин бошад. Дар дунё имрӯз кишваре нест, ки танҳо ба пой худ бидуни муносибат бо кишварҳои дигар арзи ҳастӣ намояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин истисно намебошад.

Мавқеи геополитикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таркиби қавмию миллии он, сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии он пеш бурдани сиёсати хориҷии фаъоли амалигаро ва мутавозину мутаносибро тақозо мекунад. Комёбиҳои сиёсати хориҷии ин ва ё он кишвар вобаста ба риояти таносуби ҳадафҳои миллӣ ва имкониятҳои воқеии он мамлакат вобаста мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи 70 сол зери таъсири сиёсати шӯравӣ буд наметавонист, ки сиёсати хориҷии хешро мустақилона амалӣ намояд. Тоҷикистон дар он давра танҳо имконияти пешбурди сиёсати дохилро дошта, дар самти хориҷӣ он кадр фаъол набуд, зеро таҳия ва татбиқи сиёсати хориҷӣ ба марказ вобаста буд. Ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба ин тарзи ҳаёт побанд гардид, баъди мустақилият намедонистанд, ки чи тавр равобити байналхалқии хешро ба роҳ монанд.

Боиси таъкид аст, ки давлатҳои тозаистиқлол (ба иситиснои Руссия), ки дар вайронаҳои ҳокимияти Шӯравӣ зухур намуда буданд, аз низоми пешин малакаву маҳорати муайяни идораи иқтисодиётро мерос гирифта буданд. Вале пешбурди сиёсати хориҷии мустақил барои ин кишварҳо падидаи нав маҳсуб мегардид. Бунёди дипломатияи тоҷик аз сифр оғоз гардид.

Дар ин самт барқарор намудани равобити мутақобилан судманд бо яке аз кишварҳои абарқудрати ҷаҳони муосир - Британияи Кабир афзалияти муҳим ба ҳисоб мерафт. Зеро дар тӯли тамоми давраи таърихи навин кишварҳои Осиёи Марказӣ барои давлатҳои абарқудрати Аврупо тавачҷуҳи хосеро фароҳам овардаанд. Даҳолат ба қорҳои дохилӣ ва рақобати Англия, Россия ва кишварҳои дигар баҳри ҳукмронӣ ба зуҳури хусусиятҳои хоси давлатдорӣ, рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва ташаккули сарҳадоти муосири кишварҳои минтақа мусоидат намудааст. Рақобати кишварҳо номи рамзии «Бозии бузург»¹⁵ - ро гирифтааст, ки айни замон бо ҳайати нави иштирокчиён ва хусусиятҳои хос дар ҷараён аст.

¹⁴ Торкунов А. Современные МО//А.Торкунов. – Москва, 1998. - С 281.

¹⁵ Хопкирк. Большая игра против России. Азиатский синдром. М., 2004. Ст. 7.

Маҳз рақобати Англия ва Россия ба муайян намудани сарҳади байни манотиқи нуфӯз тавассути дарёи Панҷ дар соли 1895 оварда расонидааст.¹⁶ Яъне то дарёфти истиқлолияти воқеӣ раванди равобити таърихии кишварҳо ба назар мерасад.

Зарурати суръат бахшидан ва бомуваффақият ба охир расонидани раванди ислоҳоти сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки дар Тоҷикистон оғоз шуда буд ва ҳарчи зудтар ворид шудан ба ҷомеаи байналмиллалӣ ва пайдо намудани ҷойи муносиб дар он тақозо менамуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои пешрафта ва бонуфузи Аврупо дар навбати аввал бо Британияи Кабир робитаҳои дипломатӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ барқарор намояд ва онро ба яке аз самтҳои асосии сиёсати хориҷии худ табдил диҳад. Зеро маҳз бо ҳамин восита кишвари тозаистиқлоли мо метавонад бо истифода аз таҷрибаи бои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, технологӣ, фарҳангӣ ва давлатдорӣ онҳо ба ислоҳоти иқтисодии хеш ва аз ҷиҳати техникӣ таҷҳизонидани он, тарбияи мутахассисони варзидаи соҳаи иқтисод ва бонк, ба бунёди ҷомеаи озод ва демократӣ ва озод муваффақ гардад.¹⁷

Бо дарёфти мустақилият ва таҳкими сохтори давлатдорӣ 4 январи соли 1992 дар ҷаласаи 11- уми даъвати 12 - уми Шӯрои Олии ҶТ «Мурочиатнома ба кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ» - ро қабул намуд, ки дар он аз ҷумла омадааст: Ҷумҳурии Тоҷикистон 9 сентябри соли 1991 истиқлолияти худро эълон намуда, 25 декабри соли 1991 созишномаи таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро тасдиқ намуд. Бо узвият дар асоси баробарӣ ба Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- оинномаи СММ санади хотимавии Хелсинки ва дигар ҳуҷҷатҳои Созмони амниятӣ ҳамкории Аврупоро тасдиқ менамояд;
- дахлнопазирии сарҳадоти муайяншударо эътироф менамояд;
- иҷрои уҳдадорӣҳои байналхалқиро, ки аз аҳдномаҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ бармеояд қафолат медиҳад;
- мекӯшад то давлати демократӣ - ҳуқуқие, ки ҳимоя ва озодиҳои тамоми шаҳрвандонро қафолат медиҳад, таъсис диҳад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиши қатъии таъмини фазои демократии кишвар, истифодаи фаъолонаи таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ, таъсиси иқтисоди бозорӣ, таъмини режими мусоиди ҳамкории иқтисодӣ бо кишварҳои ҷаҳон ва соҳиб гаштани узвияти комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳониро дорад. Аз ин рӯ, ба кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ мурочиат намуда, хоҳиш менамоем, ки истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистонро эътироф кунед ва бо кишвари мо равобити дипломатиро барқарор намоед.¹⁸

Баъди интишори Мурочиатнома дар таърихи 15 январи соли 1992 байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Британияи Кабир равобити дипломатӣ барқарор гардид.¹⁹

Ҳаводиси фоҷиаборе, ки ҷанги шаҳрвандӣ ба бор овард, раванди ҳамкории фаъолро бо кишварҳои аврупоӣ хоҳиш дод. Новобаста аз ин намояндаи дипломатии Британияи Кабир тавассути Ҷумҳурии Узбекистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Александр Пол Курт Берн 26 феввали соли 1994 эътиборномаро ба сарвари давлати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон супурд. Истиқрори равобит дар ин сатҳ аз он шаҳодат меод, ки самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар ба меъёрҳои маъмули байналхалқӣ мутобикат менамуданд. Ҳамин тариқ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ худро ҳамчун кишвари арзандаи ҳамкорӣ ва равобити мутақобила муаррифӣ намуд.²⁰

Раванди барқарории равобити дипломатӣ ва ҳамкории тичоратӣ иқтисодӣ бо мамлакатҳои Аврупо то имрӯз се марҳиларо паси сар намудааст: Марҳилаи якум аз

¹⁶ Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.1.//Б. Ғафуров. – Душанбе, 1998. - сах. 234

¹⁷ Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатияи муосири тоҷик//Т.Назаров.- Душанбе: Ирфон, 2006. - С. 156.

¹⁸ Назриев Д., Сатторов И. РТ: Хроника независимости год 1992//Д.Назриев. – Душанбе, 2005. - С 475.

¹⁹ www. Mid.tj.

²⁰ Саидов З. Внешняя политика РТ на современно этапе//З.Саидов.- Душанбе, 2006. - С. 10.

замони дарёфти истиклолияти давлатии кишвари мо шурӯъ гардида, то анҷоми муваффақонаи музокироти сулҳи байни тоҷикон давом намудааст;

Марҳилаи дувум давраи татбиқи «Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон» - ро дар бар мегирад, ки ба солҳои фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ ва ниҳоят, марҳилаи сеюм аз поёнии фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ то ба имрӯз, ки солҳои аввали ҳазораи саввумро дар бар мегирад.

Азбаски мавзӯи тадқиқоти мо давраи аввал мебошад, пас раванди истиқрори равобити дипломатӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистону Британияи Кабир ва хусусиятҳои хоси инкишофи он то охири асри XX мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Бояд тазакурр дод, ки раванди равобити мутақобилаи Тоҷикистону Британияи Кабир дар ду самт ҷараён гирифтааст: 1) равобити дучонибаи кишварҳо; 2) ҳамкорӣ дар ҷаҳорҷӯбаи созмони Иттиҳоди Аврупо.

Дар самти аввал равобит нисбатан босамар мебошад. Аллақай 18 майи соли 1993 сафири Британия дар Федератсияи Россия ҷаноби Брайе Фолл аз Тоҷикистон дидан намуд.

Аз 30 ноябр то 2 декабри соли 1993 боздиди ҳаёти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Британияи Кабир сурат гирифт. Дар ҷараёни боздид мувофиқае ба имзо расид, ки мутобиқи он хатсайри ҳавоии Лондон - Душанбе - Деҳлӣ мебоист кушода мешуд. Вале вобаста ба мушкилоти молиявӣ фаъолияти он амалан қатъ гардидааст.

Боиси таъкид аст, ки Британияи Кабир сармоягузори рақами 1 дар Тоҷикистон мебошад. Айни замон дар қаламрави кишвар 11 ширкати муштарак ба қайд гирифта шудааст: «Пента ресурсез инк», «Камол», «Муфлон», «Султонбек», «Зенит», «АК ЮНИОН», «Уэйкфилл инспекшн сервисиз», «Жасмин телеком», «Зарафшон», «Дарвоз», «Оби-Зулал».

Корхонаи муштарак «Зарафшон» ва «Дарвоз» ба иқтишоф ва коркарди кони металлҳои қимматбаҳо ва ранга дар қаламрави ҷумҳурӣ машғул мебошанд. Ҷалби сармояи британи ва технология имкон дод, ки комбинати тиллоӣ тоҷик бо иқтидори 3 тонна дар як сол бунёд гардад. Инкишофи минбаъдаи корхона имкон медиҳад, ки ҳаҷми истеҳсолот то 10 тонна дар як сол афзоиш ёбад.

Корхонаҳои муштарак «Зенит» ва «Жасмин телеком» дар қаламрави кишвар ба бунёди низоми алоқаи мобилӣ машғул мебошанд.

Дар самти бисёрҷониба ҳамкориҳои Тоҷикистон бо Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо аз нимаи дууми соли 1992 шурӯъ гардидааст. Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо дар асоси барномае, ки аз ҷониби парламони он тасдиқ шуда буд, дар ҳаҷми 1,2 млрд. ЭКЮ барои дастгирии давлатҳои тозаистиклол ва бартараф намудани камбудии маҳсулоти озуқаворӣ қарз ҷудо намуд.

24 июни соли 1992 дар Брюссел Созишномаи қарзии байни Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расид, ки дар асоси он ба Тоҷикистон 54,5 млн. ЭКЮ қарз ҷудо карда шуд. Дар доираи ин қарз солҳои 1992-1993 ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳаҷми 34,5 млн. ЭКЮ маҳсулоти ғалладона, дар ҳаҷми 15 млн. ЭКЮ шакар ва дар ҳаҷми 5 млн. ЭКЮ доруворӣ ворид карда шуд.²¹

Дар баробари ин аз оғози соли 1992 Ҷумҳурии Тоҷикистон дар барномаи махсуси кумакҳои техникӣ Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо, ки дар ҷаҳон бо номи ТАСИС машҳур аст, дохил карда шудааст.

Соли 1995 дар асоси барномаи ТАСИС ба Тоҷикистон барои расонидани кумакҳои техникӣ дар соҳаи хоҷагии қишлоқ, энергетика ва маориф 4 млн. доллари ИМА ҷудо карда шуд. Иттиҳоди Аврупо баҳри тезонидани татбиқи барномаҳои банақшагирифташуда аз моҳи августи соли 1995 барои ҳамроҳангсозии барномаи ТАСИС -ро дар шаҳри Душанбе ифтиҳон намуд. Мақсади асосии Бюрои ҳамроҳангсозии барномаи ТАСИС - ин ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон расонидани кумакҳои

²¹ Оймаҳмадов М, Муртазоев М. Иқтисодии ҷаҳон//М. Оймаҳмадов-Техрон: Нашри замон, 2001. -С. 118.

машваратӣ барои ба роҳмонии корҳои идора кардан ва муайян намудани самтҳои афзалиятноки иқтисодии ҷумҳурӣ иборат буд.²²

Аз соли 1993 дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти Намояндагии Идораи Комиссияи Аврупоӣ оид ба масоили кумакҳои башардӯстона (ЕСНО) оғоз мешавад, ки дар ташаккули равобита мутақобилаи Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо саҳми муассире гузоштааст.²³

Дар тӯли фаъолият Идораи намояндагӣ ба созмонҳои ғайридавлатӣ маблағҳои зиёд баҳри гузаронидани чорабиниҳо оид ба татбиқ намудани барномаҳои кумаки башардӯстона, ҷобачосозии муҳочирони дохилӣ ва гурезаҳо ҷудо намудааст, ки дар даврони душвор барои кишвари мо аҳамияти бузург дошт.

Аввалин сафари ҳайати олирутбаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи муовини аввали Ҳукумати ҚТ М.Убайдуллоев 31 октябри соли 1995 ба Белгия доир гардид. Дар натиҷа Меморандум байни Иттиҳоди Аврупо ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расид, ба Тоҷикистон 47500 тонна орд ҷудо гашт.²⁴

16 январи соли 1997 байни Иттиҳоди Аврупо ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Брюссел Меморандуми якдигарфаҳмӣ ва ҳамкорӣ баҳри ёрии молӣ ва техникӣ ба имзо расид. Мутабоқи он Барномаи ТАСИС дар суботи иқтисод, гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва тайёр намудани мутахассисони баландихтисос дар ҷумҳурӣ нақши босазое гузоштааст.²⁵

Тӯли соли 1997 намояндагони расмӣ хориҷӣ дар чараёни боздидҳои хеш диққати асосиро ба масоили иҷроиши Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, ҳамкорӣ бо СММ ва ҷанбаҳои мухталифи дурнамои равобита дучониба равона менамуданд. Ҳамзамон аз 1 то 3 августи ҳамин сол дар кишвари мо аъзоёни Парлумони Аврупо бо сарвари Х. Петеринг қарор дошта, масоили мазкурро баррасӣ намуданд.²⁶

Дар баробари гуфтаҳои боло Иттиҳоди Аврупо дар асоси Барномаи кумаки озуқаворӣ Иттиҳоди Аврупо барои Қафқоз ва Осиёи Марказӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳаҷми 50 ҳазор тонна орд фиристод.

Равобитаи кишварҳоро таҳлил намуда, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки вобаста ба вазъи душвори сиёсӣ ва иқтисодӣ ҳамкорӣ танҳо дар чаҳорҷӯбаи кумакҳои башардӯстона ва ёрии техникӣ аслан имконпазир буда, маҳз онҳо баҳри рушди густариши равобита мутақобилан судманд дар оянда заминаи мусоид фароҳам овардаанд. Зиёда аз он маҳз Британия аввалин шуда ба сармоягузорӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди Тоҷикистон даст зада, ба бунёди корхонаҳои муштарак шурӯъ намудааст. Омилҳои мазкур баҳри гузаштан ба равобита наву сифатӣ дар марҳилаҳои оянда нақши муассир дорад.

Калидвожаҳо: равобит, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Британияи Кабир, сиёсат, дипломатия, давлат, истиқлолият.

Адабиёт:

1. Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.1.//Б.Ғафуров. – Душанбе, 1998, 780 саҳ.
2. Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатияи муосири тоҷик//Т.Назаров. – Душанбе: Ирфон, 276 с. 2006. - 236 саҳ.
3. Назриев Д, Сатторов И. РТ: Хроника независимости год 1992//Д.Назриев. – Душанбе, 2005.-525 стр.
4. Оймаҳмадов М, Муртазоев М. Иқтисодии ҷаҳон//М.Оймаҳмадов.- Техрон, 2001. – С. 119.
5. Саидов З. Внешняя политика РТ на современном этапе//З.Саидов.-Душанбе, 2006.-356 с.
6. Торкунов А. Современные МО//А.Торкунов.-Москва, 1998.-435 стр.

²² Оймаҳмадов М, Муртазоев М. Иқтисодии ҷаҳон//М.Оймаҳмадов.- Техрон, 2001. - Саҳ 119.

²³ www/mid.tj.

²⁴ Оймаҳмадов М, Муртазоев М. Иқтисодии ҷаҳон//М.Оймаҳмадов.- Техрон, 2001. - Саҳ 120

²⁵ www/mid.tj.

²⁶ Саидов З. Внешняя политика РТ на современном этапе//З.Саидов.- Душанбе, 2006.-Стр. 27.

7. Хопкирк. Большая игра против России. Азиатский синдром. М., 2004. 356 стр.
8. www. Mid.tj.

СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Алуев А.

В данной статье автор старался обосновать с научной точки зрения международные отношения между Республикой Таджикистан и Великобританией за годы независимости Республики Таджикистан. Эти отношения имеют важное значение в решении социальных задач в различных сферах общественной жизни. Автор статьи приводит достоверные факты, доказывающие дружеские отношения между этими странами в очень сложных политических условиях в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: Отношения, Республика Таджикистан, Великобритания, политика, дипломатия, государства, независимость.

THE COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND GREAT BRITAIN INDEPENDENCE OF THE YEARS

Aluev A.

In this article, the author tried to substantiate scientifically the international relations between the Republic of Tajikistan and Great Britain for the independence of the years of the Republic of Tajikistan. These relations are important in solving the social problems in various spheres of the public life. The author of the article gives reliable facts to proving friendly relations between these countries in very difficult political conditions in the Republic of Tajikistan.

Keywords: Relationship, Republic of Tajikistan, Great Britain, politics, diplomacy, states, independence.

Сведения об авторе: Алуев Анушервон Сайфмиддинович - ассистент кафедры истории и права Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)918-27-45-89.

Information about the author: Aluev Anushervon Sayfmiddinovich - assistant of the Department of History and Law of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 918-27-45-89.

СИФАТҲОИ ШАХСИИ ДИПЛОМАТ ДАР АМАЛИЯ

Бойматов У., Исмоилов З.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Дипломатия - фаъолияти расмии сарвари давлат, ҳукумат ва мақомоти махсуси равобити хориҷӣ баҳри тадбиқи ҳадаф ва вазифаҳои сиёсати хориҷии кишвар, ҳимояи манофеи давлат ва шахрвандони он дар хориҷа мебошад.

Решаи калимаи «дипломат» аз вожаи юнонии диплома (қатшуда) гирифта шудааст. Диплома пластинкаи фулузие буд, ки ба сафир дода мешуд. Дар он ному насаб, унвон ва мансаби фиристодагон сабт мегардид. Дорандагони чунин ҳуҷҷатро «дипломат» ва соҳаи фаъолияти онҳоро «дипломатия» меноманд.²⁷

²⁷ Шарипов А., Мирзоев Н. Асосҳои дипломатия//А.Шарипов. – Душанбе, 2015. - Саҳ. 6.

Истилоҳи дипломатия таърихи қадима дошта, истифодаи он ба маънои имрӯзааш аз соли 1645 оғоз гардидааст.

Касби дипломат мисли ихтисосҳои дигар доштани сифатҳои махсусро тақозо менамояд. Яке аз сифатҳои муҳим дар ин самт эҳсоси масъулият ва дарки уҳдадорихо мебошад, ки ба дӯши намоянда вогузор гардидаанд. Дар амалияи дипломатӣ ҳолатҳои бозхонди сафир вобаста ба дарки нодурусти уҳдадорихояшон ба назар мерасад.

Жюл Камбон муаллифи асари «Дипломат» дар китоби худ оид ба сифатҳои шахсии намоянда чунин баён намудааст:

«Сафире, ки чуръати будани ин ва ё он чизхоро ба ғайр аз куттии почта дорад, барои ҳукумати хеш хатарнок мебошад». Ҳамзамон Камбон хотиррасон месозад, ки ҳарчанд сафир аз рӯи дастури ҳукумати хеш амал менамояд ва ҳамчунин онро хабардор месозад, мефаҳмонад, огоҳ месозад, баъзан онро аз баъзе амалҳо бозмедорад. Дар ҳар сурат «истиклолияти андеша, набояд ба кори ӯ ҳалал ворид созад».²⁸

Ба қавли дигар Жюл Камбон ақидаеро пешниҳод менамояд, ки «Сафир набояд танҳо иҷрокунандаи дастурҳои ҳукумати хеш бошад, ҳамзамон ӯ уҳдадор аст, ки ташаббуси худро дар муайян намудани самти сиёсати хориҷии ин ҳукумат нишон дода, дар ҳама масоиле, ки дар равобит бо кишвари мизбон алоқаманд аст, мушовир бошад».²⁹

Чаҳорҷӯбаи масоили мазкур фарроҳ ва мухталиф буда, ҷанбаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, ҳарбӣ ва ғайраро фаро гирифта, баҳри омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳаёти дохилии кишвари мизбон, сиёсати хориҷии он ба пешгирии ҳамаи он зухуроте, ки монеи мановфеъи кишвари хешанд ва ҷустуҷӯи имконоти амалҳои муштарак дар сахнаи байналхалқӣ бо ин кишвар мусоидат менамоянд.

Агар сухан барои корманди дипломатӣ ҳамчун олоғи асосӣ хизмат намояд, пас ахбор ғизоест, ки бе он чунин фаъолият ҳеҷ гоҳ вуҷуд дошта наметавонад. Маҳз иттилооти коркардашуда, таҳлилгардида ва ҷамъбастишуда ҳамчун асоси қабули қарор ва иқдоми дипломатӣ хизмат менамояд. Дар ин самт кори дипломат ниҳоят масъулиятнок буда, тамоми фаъолияти он бевосита бо манфиатҳои ҳозира ва ояндаи халқи кишвар алоқаманд мебошад.

Сатҳи эҳсоси масъулияти дипломат метавонад андозаи дақиқи ватандӯстии ӯро инъикос намояд.

Маҳз оид ба сифати мазкур ҳар як нафареро, ки ба ҷодаи дипломатӣ қадам заданро қарор додааст, доништан шарт ва зарур мебошад. Мутаассифона, баъзе ҷавонон, ки хоҳиши мавриди санҷиш қарор додани малакаву маҳораташон дар соҳаи дипломатия мебошанд, дар бораи нозуқиҳои ин касб тасаввуроти амиқ надоранд. Ихтисоси мазкур ба андешаи баъзеҳо бо ҳаёлпарастӣ ва маҳфият, ки аз ҳаёти муқаррарӣ ва фаъолияти ҳаррӯзаи инсонӣ фарқият дорад, ҳаммаъно мебошад. Ин амр ҷавононро ҷалб намуда, дар онҳо майлу рағбати мушоҳидакорӣ, орзуи карераи фаврӣ ва пурчилоро бедор менамояд. Дар натиҷа дар бораи воқеъияте, ки бо ӯ рӯ ба рӯ шудан лозим меояд, аксари ҷавонон ҳатто тахмин намекунанд.

Албатта, дилбохтагӣ барои кормандони дипломатӣ сифати бисёр муҳим аст. Маҳз он имкони бунёди шоҳкориҳоро дар санъату адабиёт, мусиқӣ ва меъморӣ, кашфиёти бузург дар илм, офариниши мӯъҷиза дар техникаи муосирро фароҳам овардааст. Вале доимо ин дилбохтагиро меҳнати собитқадамона баъзан тоқатфарсо ва на ҳама вақт бо самар ҳамроҳӣ менамуданд. Аз ин рӯ, аз дипломатони оянда таҳаммул, бурдборӣ дар азхуднамоии усулҳои одӣ ва интизомро талаб намудан лозим аст. Ин албатта, ҳанӯз қор аз болои ҳуҷҷатҳои муҳиму ҷиддӣ, иштирок дар баррасиву ҳалли вазифаҳои душвор ва масъалаҳои қалон нест. Вале маҳз ин «кори сиёҳ», ки дар навбати аввал бо он машғул шудан лозим меояд, ба он оварда мерасонад, ки завқи пештара аз байн рафта, ҷои онро маъюсӣ ва рӯҳафтадагӣ мегирад. Омили мазкур боиси ба кори дигар гузаштани ҷавонон мегардад ва ҳатто баъзеҳо дар таҳассусҳои дигар муваффақ шуда, натаанҳо

²⁸ Шарипов А., Мирзоев Н. Асосҳои дипломатия//А.Шарипов-Душанбе, 2015. - С. 6.

²⁹ Попов И. Современная дипломатия (Теория и практика)//И.Попов.-Москва, 2006, 183 стр.

барои худ, балки барои чамъияту давлат низ фоида меоранд. Вале аксарияти шахсони беирода, бетахаммул ва сабукфикр дар ягон ихтисос ба комёбӣ ноил шуда наметавонанд.

Дар чодаи дипломатия шахсе метавонад ба муваффақият умед бандад, ки зарурати азхудкунии нозукиҳои онро, ки бе он дар зинаҳои маснади дипломатӣ боло рафтани ғайриимкон аст, дарк намояд. Албатта, чунин пешрафт вақте амалӣ мешавад, ки шахси ба чодаи дипломатия гом ниҳода тайёрии хуб дошта, маълумоти махсуси ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, таърихӣ, дипломатӣ гирифтааст, зехни хуб дорад ва забони хоричиро (шоҷанд яқчанд забонро) донад.

Вале азхудкунии донишҳо, афзоиши захираи он раванди доимӣ буда, ҳам аз таҷриба ва ҳам аз хусусияти қор вобаста мебошад. Хусусияти мазкур чӣ қадаре, ки мухталиф бошад, ҳамон қадар раванди гузариш аз сода ба мураккаб муваффақона паси сар гардида, таҷриба бой ва донишҳо фаррохтар мешаванд. Бешубҳа, нақши муҳимро дар ин самт қобилияти инсон мебозад. Қобилияти инсон дар навбати худ аз сатҳи хирадноқӣ вобаста аст, ки имкони ба даст овардани сифатҳои барои дипломат заруриро фароҳам меорад.

Дипломатия ба қатори ихтисосҳои дохил мешавад, ки пайравӣ ба санъати сода услубро нарасонда, санъати аслиро тақозо менамояд. Сифати муҳимтарине, ки имкони ба даст овардани чунин санъатро фароҳам меорад, қобилияти дипломат ба баҳодихӣ дурусти ҳодиса: ин ё он воқеа, мавқеи қувваҳои амалкунанда, имконияти воқеии онҳо, афзалият ва нуқоти заъф, васила ва усулҳои истифодашаванда ва омилҳои, ки амали онҳоро муайян менамоянд, мебошад. Маҳз чунин таҳлил имкони дарёфти мақоми худ дар раванди ҳодиса, муайян намудани имкони таъсир ба он қорқарди тактикаи рафторро фароҳам меорад. Табиист, ки комёбии ин тактика пурра аз дурустии таҳлили гузаронидашуда вобаста мебошад.

Албатта, гузаронидани чунин таҳлил танҳо ба дипломатҳои таҷрибаноке ки методу усулҳои ихтисосиашонро хуб медонанд даст медиҳад. Шахсе, ки навақас ба ин чода қадам гузоштааст, мебошад масоили мазкурро тадриҷан аз ҳамин вазоифи хурд шурӯъ созад. Ин амр имкон медиҳад, ки ӯ тадриҷан низоми тафаккури таҳлилро аз худ намояд. Дар ин самт ташаккули мушоҳидақорӣ нақши муҳим мебозад.

Ақли мушоҳидақор имкони зуд аз худ намудани моҳияти қор, муайян кардани сабаби ҳодиса, дарки моҳияти аслии суҳанро, ки дар он киноя ва зермаъно вучуд дорад, фароҳам меорад. Дар шахси мушоҳидақор автоматизми ҳоси баҳодихӣ дида ва ё мушоҳидақордаш ҳосил мешавад. Албатта, чунин шакли автоматизм шитоб ва саросемагиро хусусан ҳангоми ҳалли масоили ҷиддӣ иҷозат намедиҳад. Новобаста аз ин ақли машқдида ҳодисаи ба вукӯъ омада истодаро зудтару дақиқтар дарк намуда, ба мавқеи қувваҳои амалкунанда баҳо медиҳад. Ин сифати ходими дипломатӣ низ мусбат арзёбӣ мешавад.

Воқуниши фаврӣ хусусан замоне муфид аст, ки зарурати ҷавоб ба ягон суҳан, эроди бемаврид ва интиқоди муғризона ба амал меояд. Вале суҳан зарурати таҳлили дақиқ ва ҳамачонибаи ҳодисаи муҳим, санади ҷиддӣ, тафтиши чандинқаратаи ҳамаи ҳолатҳои пешниҳоди ин ва ё он амали дипломатиро, ки бо ташаббуси худ ва ё ба сифати ҷавоб ба ягон амали дигар аст, истисно намекунад.

Сифати муҳими дигаре, ки мебошад дипломат дошта бошад, қобилияти нигоҳ доштани худ, эҳсосоти хеш, дода нашудан ба эҳсосот, новобаста аз ҳолати душворе, ки шумо бо он рӯ ба рӯ гаштед ва ё хусусияти мураккаби ҳамсуҳбат мебошад. Вазифаи мазкур таҳаммули зиёдеро тақозо менамояд. Дар ин маврид Жюль Камбон суҳанҳои Монтенро оид ба «маҳорати худро нигоҳ доштан илми бисёр муфид аст» ба ёд оварда чунин менависад: «сиёсати хоричӣ – қори эҳсос нест. Баъзан сафир метавонад дар ҳолати душвор қарор гирад, вале маҳз ҳамон замон ӯро мебошад, то худро нигоҳ дорад».³⁰

³⁰ Шарипов А., Мирзоев Н. Асосҳои дипломатия//А.Шарипов-Душанбе, 2015, С. 118.

Ҳамзамон, дар раванди фаъолият дипломатонро лозим меояд, ки бо ашхоси мухталиф баъзан ҳардамҳаёл ва пурҳаяҷон рӯ ба рӯ шаванд. Вазифаи намоянда аз он иборат аст, ки бо илтифот, хушмуомилағӣ дар алоқа бо чунин ашхос аз чониби онҳо эҳтироми мутақобиларо ба даст орад.

Илтифот, хушмуомилағӣ нисбати ҳамсухбат маъноӣ таҳаммул нисбати шахси дағал, густох, ки дар сухбат оҳанги таҳқиромезро натанҳо нисбати ҳамроҳон, балки нисбати кишваре, ки онро муаррифӣ менамояд, раво медонад, надорад. Чунин рафтор эътирози фаврӣ ва бояду шоядро, хусусан, агар он ба таври оммавӣ изҳор гардад, тақозо менамояд. Лекин амали мазкурро мебояд дақику нозук иҷро намояд, то ки чунин ҳамсухбат мазаммати атрофиёно соҳиб шавад.

Ба ғайр аз алоқа бо ашхоси расмӣ дипломатонро лозим меояд, ки бо ходимони илм, фарҳанг, намояндагони доираи соҳибкорӣ ва ходимони ҷамъиятӣ муносибат намоянд. Ҳар қадаре, ки доираи чунин муносибатҳо фарроҳ бошад, дипломат ҳамон қадар аз кишвари мизбон воқиф буда баҳои ӯ нисбати раванди воқеоти баамаломата дақиқтар мегардад.

Баҳри ҷалби ҳамсухбат зарур аст, ки ӯ дар симои дипломат натанҳо шахси мансабдор, балки инсонӣ фозил ва боҳабарро (на фақат аз сиёсат) мушоҳида созад. Албатта, ҳама чизро донишдон ғайриимкон аст, вале баҳри оғоз ва пойдории сухбат тасаввуроти умумӣ доштан лозим аст. Хуб мешуд, ки намоянда дар бораи санъат, адабиёт, мусиқӣ ва театр баҳсу сухбат карда метавонист. Шахси соҳибмаълумот ҳамеша метавонад ба таваччуҳи бояду шояд, эҳтиром ва хоҳиши бо ӯ ҳамсухбат шудан умед бандад.

Дар таърихи дипломатия тавсифи сифатҳои зарурӣ аз қабилӣ хирад, идрок, ҳислат ва рафтор, ки мебояд дипломат онҳоро доро бошад, вохӯрдан мумкин аст. Масалан, Николло Макиавелли дипломати машҳур ва ходими сиёсии замони Эҳё ақли инсонро чунин тавсиф намудааст: «Ақлҳо се навъ мешаванд, яке худ ҳамаро дарк менамояд, дуюмин метавонад он чизе, ки аввала дарк намуда буд фаҳмад, охири худ ҳеҷ чизро дарк намесозад ва идроки дигаронро низ фаҳмида наметавонад. Ақли аввал барҷаста, сонӣ муҳим ва сеюмин ношоҷам мебошад».

Дар китоби дипломати машҳури англис Эрнест Саттоу (1843-1929) «Дастур оид ба амалияи дипломатия» нигориши сифатҳои Фиристода чунин баён гардидааст: фаҳми дақику боэътимод, ки ҷалб шуданро ба фориғболи ва дилхушиҳои густохона намегузорад; ақли солиме, ашӣи гирду атрофро саҳеҳ дарк намуда, ба сӯи ҳадаф бо қадамҳои кӯтоҳтарин ва табиӣ равон буда, аз макру тазвири нолозим, ки одатан ашхоси музокиракунандаро мегурезонад даст кашад; фаросате, ки имкони дарёфти ботини инсон ва хурдтарин ҳаракати рӯй ва нишонаҳои эҳсосро пай мебарад; зеҳни соҳибтадбир, ки қобилияти рости ҳамвор намудани душвориҳои пайдошуда ва ҳамоҳангии манфиатҳои таркиби музокирот аст; хунсардӣ, ки ҳангоми ҷавоб ба саволҳо ғайриҷашмдошт ва бо ҳусни тасвири эҳтиётӣ аз иқдоми таваккалӣ бурун шудан зарур мебошад; тамкин, таҳаммул ва оромӣ, ки доимо ба бодикқат шунидани ҳамсухбат омода аст; муносибати кушода ба инсон, нармӣ, назокат, муомилаи нек ва рафтори нақӯ баҳри ҷалби диққати ҳамсухбат мусоидат менамояд дар ҳоле, ки қиёфаи сарду услуби (андоми) тира одатан нафратро бедор намуда, аз худ дур месозад.

Ралф Фелтхем дар асараш «Роҳномаи дипломат» қайд намудааст, ки дипломатии идеалӣ бояд чунин малакаҳои касбӣ дошта бошад:

- Малакаи музокирот ва дипломатияи ҳаррӯза;
- Малакаи мушоҳида, таҳлил ва таҳияи маърузаҳо;
- Малакаи намояндагӣ;
- Малакаи идораи намояндагӣ;
- Малакаи коммуникативӣ ва малакаи дипломатияи оммавӣ;
- Малакае, ки бо қиёси фарҳангҳои мухталиф алоқаманд аст. Ва сифатҳои шахсии зерин:
- Донишҳои сиёсӣ;

- Кунҷковии зиёӣ ва кӯшиши омӯзиш;
- Бисёрсамтии зиёӣ;
- Пешсафӣ;
- Дарки воқеъият; дошта бошад.

Вале ин донишу сифот аҳёнан дар як нафар вомахӯранд. Донишу талаботи мазкур бештар ҳадафест, ки барои он бояд талош намуд.

Калидвожаҳо: дипломат, дипломатия, сафир, уҳдадорӣ, малака, дониши сиёсӣ, ҷаҳонбинии васеъ, мушоҳидакор, таҳлилгар, хислат ва рафтори намуна.

Адабиёт:

1. Никольсон Г. Дипломатическое искусство//Г.Никольсон.- М., 1962, 370 стр.
2. Саттоу Э. Руководство по дипломатической практике//Э.Саттоу.- М., 2006, 300 стр.
3. Селянинов О.П. Дипломатические отношения государств (Принципы, формы, практика)//О.П. Селянинов.-М., 2004, 270 стр.
4. Попов И. Современная дипломатия (Теория и практика)//И.Попов.-М., 2006, 420 стр;
5. Фельтхем Р.Дж. Настольная книга дипломата//Р.Дж. Фельтхем.-Минск, 2000.
6. Шарипов А., Мирзоев Н. Асосҳои дипломатия//А.Шарипов.-Душанбе, 2015, 187 сах.

СИФАТҲОИ ШАХСИИ ДИПЛОМАТ ДАР АМАЛИЯ

Бойматов У., Исмоилов З.

Дар мақолаи мазкур муаллиф дар бораи сифатҳои касбии дипломат ёдовар шуда, хислату идрок ва рафтору фаҳмиши дипломатро аз рӯи назарияи олимони шинохта маънидод кардааст.

Инчунин, ҷаҳонбинии дипломат ва риояи этикаи касбии онҳоро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Калидвожаҳо: дипломат, дипломатия, сафир, уҳдадорӣ, малака, дониши сиёсӣ, ҷаҳонбинии васеъ, мушоҳидакор, таҳлилгар, хислат ва рафтори намуна.

ЛИЧНЫЕ КАЧЕСТВА ДИПЛОМАТА НА ПРАКТИКЕ

Бойматов У., Исмоилов З.

В данной статье автор напоминает личные качества дипломата, и объясняет характер, поведение и понимание его с точки зрения известных учёных. А также, рассматривается их деятельность и соблюдение этики профессионализма дипломатов.

Ключевые слова: дипломат, дипломатия, посол, обязанность, навык, политические знания, широкое мировоззрение, наблюдательный, анализирующий, характер и поведение с примером.

THE PERSONAL QUALITY OF THE DIPLOMAT PRACTICE

Boymatov U., Ismoilov Z.

In this article, the author recalls the personal qualities of the diplomat, and explains the character, behavior and understanding of it from the point of the view of the famous scientists. And also, their activities and observance of the ethics of the professionalism of the diplomats are considered.

Keywords: the diplomat, diplomacy, the ambassador, a duty, skill, political knowledge, broad outlook, observant, analyzing, character and behavior with an example.

Сведения об авторах: Бойматов Умеджон Маҷидович – ассистент кафедры истории и права Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)901-06-58-06

Исмолов Зафар Иброҳимович – ассистент кафедры истории и права Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)918-10-72-07.

Information about the authors: Boimatov Umed Manonovich - assistant of the department of history and law of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992)901-06-58-06.

Ismolov Zafar Ibroimovich - assistant of the department of History and Law of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992)918-10-72-07.

ИЛМҲОИ ДАҚИҚ ВА ТАБИАТШИНОСӢ ТОЧНЫЕ НАУКИ И ПРИРОДОВЕДЕНИЕ

ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИЧЕСКОГО РАСШИРЕНИЯ СОЕДИНЕНИЙ GaSb

Каримов С.К., Гулматов У.А.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Для современной полупроводниковой техники и промышленности необходимы новые полупроводниковые материалы, в которые имелись совершенно новые сочетания физических, физико-химических, термодинамических, оптических, фотоэлектрических и других свойств. В связи с чем, изучение коэффициента термического расширения полупроводников занимает важное место в исследовании свойств полупроводниковых соединений GaSb. Для этой цели необходимо получить более полную термодинамическую характеристику соединения GaSb путем линейного термического расширения в широком температурном интервале.

В работе [1-6] приведены результаты наших исследований по теплоемкости и некоторые термодинамические свойства соединений GaSb. Результаты экспериментальных исследований по теплоемкости соединения GaSb и определение энтропии и энтальпии в широком интервале температур. Также установлены экспоненциальные закономерности температурной зависимости теплоемкости: кубической, квадратичной и линейной зависимости.

Целью данной статьи является изучение тепловой расширение антимонида галлия в широком интервале температуры, измерения коэффициента линейного термического расширения.

Для донной цели были выращены поликристаллические и монокристаллические образцы GaSb из расплава. Сплавы получены из чистых исходных элементов в вакуумированных до $1,3 \cdot 10^{-3} - 1,3 \cdot 10^{-4}$ Па кварцевых ампулах. Соответствующие сплавы готовились из чистых галлий (99,999 ат.% Ga) и сурьма (99,997 ат.% Sb). Монокристаллические образцы GaSb были получены методами Чохральском и Бриджмена, а поликристаллические образцы – прямым синтезом в вакуумированных кварцевых ампулах. Были проведены химические, электронографические и рентгенографические анализы. Результаты анализов показывают, что полученные образцы являются однородными и однофазными.

Микротвердость антимонид галлия $H_{\mu} = 448 \text{ МПа}$, плотность GaSb: пикнометрический $5,65 \frac{\text{г}}{\text{см}^3}$, рентгеновский $5,597 \frac{\text{г}}{\text{см}^3}$.

Тепловое расширение поликристаллических и монокристаллических образцов GaSb изучали в двух направлениях – вдоль оси роста кристаллов соответственно (001) и (010) и перпендикулярно к ней. Измерение линейного расширения проводили на высокотемпературном dilatометре, которое описано в работе [2]. Истинную теплоемкость этих соединений измеряли в широком интервале температур на адиабатическом калориметре, которые описаны в работах [1-6]. Результаты измерения температурной зависимости относительного удлинения $\frac{\Delta L}{L_0}$ монокристаллов

антимонида галлия (GaSb) приведены в рисунке 1. Результаты измерений $\frac{\Delta L}{L_0}$ в зависимости от температуры для поликристаллических и монокристаллических образцов GaSb представлены в рисунке 2. Ориентировку образца по кристаллографическим направлениям монокристаллов GaSb проводили по методике [7].

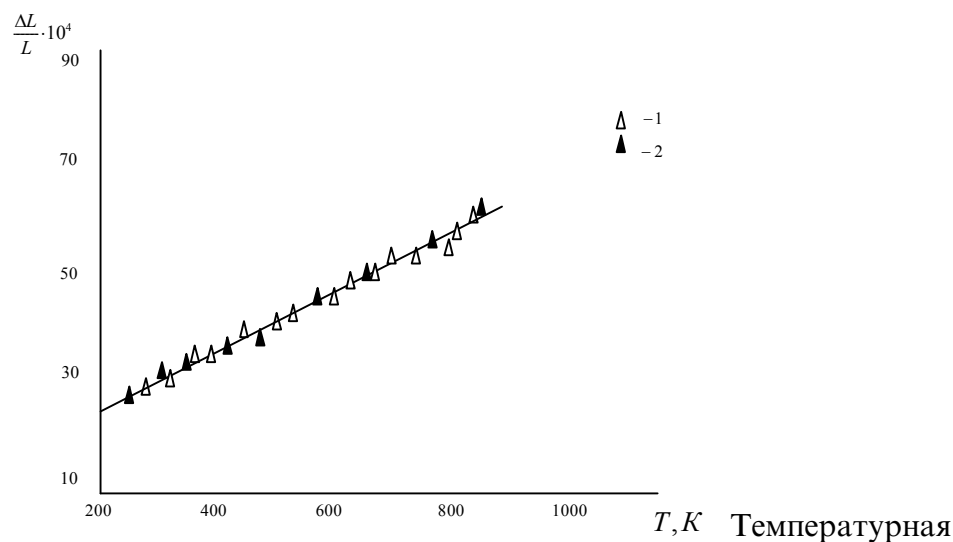

Рис. 1. зависимость термического расширения монокристаллов GaSb.

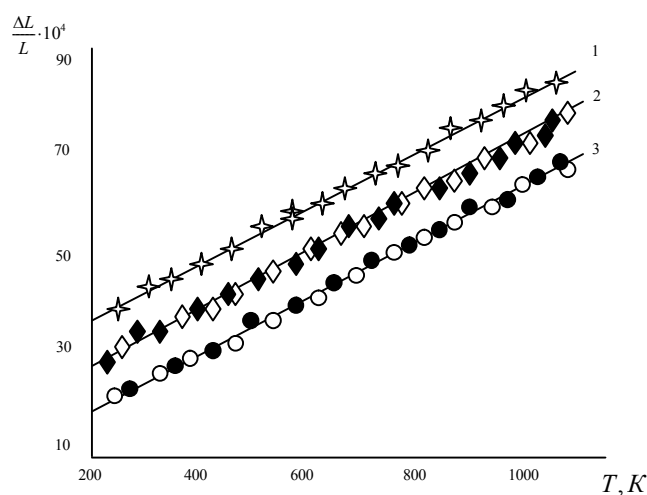

Рис. 2. Зависимость $\frac{\Delta L}{L_0}$ от температуры для поли – (1) и монокристаллов –(2) GaSb перпендикулярно (2) и параллельно (3) оси (010).

По наклону температурной зависимости $\frac{\Delta L}{L_0}$ вычисляли коэффициент линейного термического расширения (α) для монокристаллов GaSb вдоль оси роста (001), $\alpha_{||}$ - для поликристаллических образцов GaSb и монокристаллов в двух направлениях: $\alpha_{||}$ и $\alpha_{\perp}$ (где $\alpha_{||}$ - вдоль оси (010) и $\alpha_{\perp}$ - перпендикулярно к оси (010)).

Коэффициент линейного термического расширения монокристаллов GaSb измеряли в интервале температур 298-760 °K с шагом 35-40 °C по методике [8]. Погрешностью измерения составляла 2,5%. Результаты измерения коэффициента линейного термического расширения данного монокристаллического образца приведена в табл. 1. Из таблица 1. видно, что по мере увеличение температуры коэффициент линейного термического расширения (α) увеличивается монотонно.

Таблица 1.

Коэффициент линейного термического расширения монокристалла GaSb в зависимости от температуры

Т, К	200	240	290	340	390	440	490	550	600	680	730
Соединения	$\alpha \cdot 10^6, K^{-1}$										
<i>GaSb</i>	2,50	3,00	3,75	4,20	4,90	5,30	5,85	6,40	6,55	6,70	6,85

Литература:

1. Биктяков Р. М. Стабильность свойства ферритов //Р.М. Биктяков, Д.В. Гаспаров, Ю.С. Зваронка [и др.]. М.: Советское радио, 1974. – 361 с. с илл.
2. Глазов В.М. Жидкие полупроводники//В.М. Глазов, С.Л. Чижевская, Н.Н.Глаголева. М.: Наука, 1967. – 242 с. с илл.
3. Каримов С.К. Теплоёмкость и некоторые термодинамические свойства соединения GaSb./С.К. Каримов, С.Гаффоров, У.А. Гулматов [и др.]//Вестник Таджикского национального университета (научный журнал), серия Естественных наук. – Душанбе: «Сино», 2016. - №1/2(196). – С. 127-133.
4. Каримов С.К. Термические расширения, теплоемкость и термодинамические свойства соединений $CdB_2^{III}C_4^{VI}(B - Tl, C - Se, Te)$ - / С. К. Каримов // Тезисы докл. Всесоюз. Конф.: Термодинамиком полупроводникового материаловедения. – М.: МИЭТ, 1979. – С. 94-96.
5. Каримов С. К. Теплоёмкость и некоторые термодинамические свойства соединения $Sb_2B_3^{VI}(B_3^{VI} - Se, Te)$ //С.К. Каримов, П.Н. Шеров, Р.Я. Акрамова//Вестник Таджикского национального университета (научный журнал), серия Естественных наук. – Душанбе «Сино», 2016. - №1/1(126). – С. 71-76.
6. Каримов С. К. Линейное расширение, теплоемкость и термодинамическое свойства соединения $CdTl_2Te_4$. – Теплофизика высоких температур. - 1979, Т. 17. №4. – С. 736-739
7. Каримов С.К. Металлографические и рентгенографические изучения монокристаллов Tl_2Te_3 . / С.К. Каримов // – Изд. АН ТаджССР, отд. физ – мат. и геол. – хим. наук, 1968. – Т. 2 (28). С. 12-17.
8. Стрелков П. Г. Термодинамические исследования твердых тел и жидкостей между 12 и 300 °К / П. Г. Стрелков, Е.С. Ицкович, В. Н. Кострюков [и др.] //ЖФХ. – 1954, -Т. 28. – вып. 3. – С. 459 – 472.

ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИЧЕСКОГО РАСШИРЕНИЯ СОЕДИНЕНИЙ GaSb

Каримов С.К., Гулматов У.А.

В данной статье рассматривается термическое расширение соединений антимонида галлия в широком температурном интервале. Были представлены результаты исследования температурной зависимости термического расширения, измерение коэффициента линейного термического расширения и относительное удлинение.

Ключевые слова: Антимонид галлия, термические расширения, коэффициент линейного термического расширения, коэффициент относительного удлинения, полупроводник, dilatометр, калориметр, температурная зависимость.

STUDYING OF THERMAL EXPANSION OF CONNECTIONS GaSb

Karimov S.K., Gulmatov U.A.

In the article expansion the thermal of connections antimonide gallium, in a wide of the temperature interval is considered. The results of the research of the temperature dependence of thermal expansion, measurement of the factor of linear thermal expansion and relative lengthening have been presented.

Keywords: Antimonide gallium, thermal expansions, factor of linear thermal expansion, factor of relative lengthening, the semiconductor, a calorimeter, temperature dependence.

Сведения об авторах: Каримов Самариддин Каримович – доктор химических наук, профессор кафедры общей и теоретической физики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (83322)3-29-28

Гулматов Умарджон Абдуллоевич - ассистент кафедры общей и теоретической физики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: gulmatov-88@mail.ru; тел: (992) 985-60-40-35.

Information about authors: Karimov Samariddin Karimovich - doctor of chemical sciences, professor of the Department of General and Theoretical Physics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) (83322)3-29-28

Gulmatov Umarjon Abdulloevich - assistant of the department of general and theoretical Physics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: gulmatov-88@mail.ru; phone: (992) 985-60-40-35

ФАРЗИЯИ СОХТАНИ АЛГЕБРАИ АБСТРАКТИИ СОХТИ МАХСУСДОШТА

Ғуломов И.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллох Рӯдакӣ

Каме аз таърих. Як қисми назарияи ададҳо, ки функсияҳои рекурсивӣ ва муносибати байни онҳоро меомӯзад, арифметикаи рекурсивӣ ном гирифтааст. Аз рӯи маълумотҳо арифметикаи рекурсивиро аввалин бор математики намоёни норвегӣ Туралф Теодор Сколем (1887-1963) соли 1928 дар илм ворид намудааст.

Солҳои 20-уми асри ХХ масъалаи таърифи саҳеҳи мафҳуми алгоритм яке аз масоилҳои марказии математика шуда монд. Ин масоил ҳалли худро солҳои 30-ум дар қорҳои математики олмонӣ Д.Гилберт (1862-1943), австриягӣ К.Гёдел (1906-1979), америкоӣҳо А.Чёрч (тав.1903), С.Клини (тав.1909) ва Э.Пост (1897-1954), инглис А.М.Тюринг (1912-1954) ёфт. Ҳалли якуми масъала ба мафҳуми функсияҳои рекурсивӣ ва дуҷуми он бошад ба классификацияи протесссҳое, ки аниқ баён карда шудаанд, асос ёфтаанд. Баъдтар, соли 1951 олими маҷористонӣ Роза Петер (1905-1977) асареро бо унвони «Рекурсивные функции» (Будапешт) нашр намуда, хосиятҳои ингуна функсияҳоро мукамал шарҳ додааст.

Қайд кардан лозим аст, ки мантиқи математика дар бисёр ҳолатҳо бо **функсияҳои примитивӣ** (лот.-ибтидоӣ)- **рекурсивӣ** (лот.- бозгаштан) сару қор дорад, яъне бо ҳамингуна функсияҳо, ки онҳоро аз рӯи миқдори охири қадамҳо бо ёрии операторҳои гузориш (суперпозиция) ва рекурсияи примитивӣ ба воситаи функсияҳои одии базисӣ ҳосил кардан мумкин аст. Дар ҳакин асос мантиқшиносии инглис Р.Л.Гудстейн (тав.1912) дар фасли 3-уми китобаш – «Математическая логика» (М-Л, 1961) (**Назарияи ададҳо**) оид ба функсияҳои примитивӣ – рекурсивӣ (**ФПР**) ва функсияҳои ординалӣ (умумирекурсивӣ) (**ФУР**) мулоҳизаҳои ҷолиб баён карда, таҳлили математикаро дар китоби «Конструктивный математический анализ» (Лейчестер, 1951)

то андозае дар асоси назарияи ФПР сохтааст. Ба таври формалӣ ифода кардани арифметикаи рекурсивиро $\bar{u}$ дар китоби «Назарияи рекурсивии ададҳо» (Амстредам - 1957) кашф намудааст.

Дар аҳди Шӯравӣ (солҳои 60-90) проблемаҳои функсияҳои рекурсивӣ дар мактаби илми академик А.И.Малтсев (1909-1967) ва пайравону шогирдони $\bar{u}$ Д.А.Захаров, Ю.А.Ершов, И.А.Лавров, Е.А.Поляков ва др. қор карда шуда, натиҷаҳои зиёд ҳосил гардида буданд.

Ба ҳамин тариқ, дар асри ХХ дар асоси функсияҳои рекурсивӣ (ФР) алгебраҳои зиёд ба вуҷуд омаданд, ки оид ба онҳо баъдтар маълумот хоҷем дод.

Асоси сохтани назарияи алгебраи нав

Заминаи пешакии ин назарияро фарзияи зерини муаллиф ташкил медиҳад: **алгебраи наvero, ки сохти махсусдошта аз алгебраҳои функсияҳои рекурсивии мавҷуд буда фарқ мекарда бошад, сохтан мумкин аст.**

Натиҷаи ниҳонии фарзия – сохтани алгебраи нав дар асоси **фр** мебошад.

Ин назария аз назарияҳои алгебравии амалкунанда бо аломати зерин фарқ мекунад: интиҳоби ду функсияи базисӣ барои **фпр** ва **фур** ва ба амал овардани алоқамандии байни онҳо бо ёрии се оператор барои омӯзиш ва инкишофи минбаъдаи тадқиқи функсияҳои назарияи ададҳо ва хосиятҳои онҳо мусоидат хоҷанд намуд.

Аҳамияти кори муаллифро оянда ҳангоми васеъ ва ривож додани доираи донишҳо дар соҳаи алгебра вақт баҳо хоҷад дод.

Мафҳумҳои асосии алгебра

Маълум аст, ки асосбунёди ҳаргуна алгебра **базис** ҳисоб меёбад. Аз рӯи базисҳо алгебраҳои зиёд сохта шудаанд. Пас, **базиси алгебра чист?**

Системаи пурраи минималии функсияҳо ва операторсияҳо бо онҳоро базис меноманд. Агар яке аз онҳо ба назар гирифта нашавад, система номукамал мегардад.

Фарзияи зерин дар мадди назар дошта мешавад:

Оё функсияҳои «бевосита меояд аз қафои x »- $s(x) = x + 1$ ва «экспонента аз x »- $ex(x)$ функсияҳои базисии фпр ва фур бо се оператор (лот.opezatoz- амалкунанда) чамъ (+), суперпозитсия (*) ва итератсия (i) шуда метавонанд?

Ин мафҳумҳоро муфасалтар дида мебароем.

Мафҳуми функсияи рекурсивӣ яке аз мафҳумҳои интуитиви (лот. intuezi- дарки ҳақиқат бе ёрии далел)-и функсияи ҳисобшаванда мебошад.

Функсияҳои ададӣ, ки қиматҳои онҳоро бо ёрии ягон алгоритм ҳисоб кардан мумкин аст, **функсияҳои ҳисобшаванда** ном гирифтаанд.

Кулли функсияҳои ададӣ, ки ба кулли ҳамаи функсияҳои ҳисобшаванда мувофиқ меоянд, **дар маънои васеи фаҳмиши** алгоритм кулли функсияҳои рекурсивиро ташкил медиҳанд.

Соҳаи муайянӣ ва соҳаи қиматҳои ингуна функсияҳо маҷмӯи ададҳои натуралӣ N мебошад ва онҳо номи функсияҳои арифметикиро гирифтаанд.

Дар байни функсияҳои рекурсивӣ – функсияҳои одитарини арифметики (ФОА) – и зерин мавқеи хоса доранд:

1. Функсияи айниятан баробари сифр:

$$O^n(x_1, x_2, \dots, x_n) = 0,$$

барои ҳамаи қиматҳои мусбати аргументҳои муайян аст;

2. Функсияи айниятие, ки қимати аргументашро такрор мекунад:

$$J_m^n(x_1, x_2, \dots, x_n) = x_m \quad (1 \leq m \leq n, \quad n = 1, 2, \dots)$$

дар ҳолати хусусӣ: $J_1^1(x) = x$

3. Функсияе, ки «бевосита аз қафои x меояд»- ро маълум месозад:

$$S(x) = x + 1,$$

барои ҳамаи қиматҳои ғайриманфии аргументҳои муайян мебошад.

Ин функсияҳоро функсияҳои одитарини примитивӣ- рекурсивӣ ҳам меноманд.

Дар назарияи функсияҳои рекурсивӣ бо ёрии функсияҳои одитарини арифметикӣ ва се оператор: суперпозитсия, рекурсияи примитивӣ ва решаи хурдтарин функсияҳои арифметикии басо мураккаб сохта мешаванд.

Онҳоро баён мекунем.

Моҳияти суперпозитсияи функсияҳо аз он иборат аст, ки ба ҷои аргументҳои як функсияи арифметикӣ функсияи дигари арифметикӣ гузошта мешавад.

Фарз мекунем, ки функсияҳои $f_1, f_2, \dots, f_n$ аз m тағйирёбанда ва функсияи $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ аз n тағйирёбанда дода шудааст.

Суперпозитсияи ин функсияҳо – функсияи

$$g(x_1, x_2, \dots, x_m) = f(f_1(x_1, x_2, \dots, x_m), \dots, f_n(x_1, x_2, \dots, x_m)) \quad (1)$$

-ро медиҳад. Дар ҳолати хусусӣ суперпозитсияи ду функсияи $f(x)$ ва $g(x)$ функсияи $h(x) = f(g(x))$ -ро медиҳад.

Мисол.

$$a) f(x) = 0; \quad g(x) = x + 1; \quad h(x) = f(x) * g(x) = f(g(x)) = 0 + 1 = 1;$$

$$b) h(x) = g(x) * g(x) = g(g(x)) = (x + 1) + 1 = x + 2;$$

$$в) f_1(x) = x; \quad f_2(x) = x + 1; \quad f(x, y) = x^y; \quad онгоҳ \quad h(x) = f_1(x) * f_2(x) = x^{x+1}$$

Оператори рекурсияи примитивӣ (R) имконият медиҳад, ки функсияи $n + 1$ -ҷояи $f(x_1, x_2, \dots, x_n, y)$ аз функсияи n -ҷояи $g(x_1, x_2, \dots, x_n)$ ва $n + 2$ -ҷояи $h(x_1, x_2, \dots, x_n, y, z)$ ҳосил карда шавад, агар барои ҳаргуна қиматҳои натуралии $x_1, x_2, \dots, x_n, y$ баробари (схема) -и зерин иҷро шавад:

$$\begin{cases} f(x_1, \dots, x_n, 0) = g(x_1, \dots, x_n), \\ f(x_1, \dots, x_n, y + 1) = h(x_1, \dots, x_n, y, f(x_1, \dots, x_n, y)). \end{cases} \quad (2)$$

Агар $n = 0$ бошад схемаи рекурсияи примитивӣ намуди зеринро мегирад:

$$\begin{cases} f(0) = s(s(\dots s(o(x)) \dots)) = a, \\ f(x + 1) = h(x, f(x)), \end{cases} \quad (3)$$

ки он функсияи якҷояи f - ро бо ёрии доимии a ва функсияи дучояи $h(x, y)$ ба вучуд меорад.

Агар дар (3) функсияи h якҷоя бошад, схемаи зеринро ҳосил мекунем:

$$\begin{cases} f(0) = a, \\ f(x + 1) = h(f(x)), \end{cases} \quad (4)$$

Мисол. 1 Нишон медиҳем, ки функсияи $f(x, y) = x + y$ фпр аст.

Ҳал. Функсияи $f(x, y) = x + y$ мувофиқи схемаи (2) аз ду функсияи ибтидоӣ (базисӣ) $J_1^1(x) = x$ ва $S(y) = y + 1$ ҳосил мешавад:

$$\begin{cases} f(x, 0) = x + 0 = J_1^1(x) = x, \\ f(x, y + 1) = S(f(x, y)) = S(x + y) = (x + y) + 1. \end{cases}$$

Дар ин ҷо: $g(x) = x$, $h(x, y, z) = J_3^3(x, y, s(z))$.

$$\text{Онгоҳ} \quad f(x, 1) = S(f(x, 0)) = S(x) = x + 1,$$

$$f(x, 2) = S(f(x, 1)) = S(x + 1) = x + 2,$$

$$f(x, 3) = S(f(x, 2)) = S(x + 2) = x + 3,$$

$$f(x, y) = S(f(x, y - 1)) = x + y.$$

Пас, $f(x, y) = x + y$ фпр будааст.

2) Исроҳ мекунем, ки $f(x, y) = x^y$ фпр мебошад.

Ҳал. Мувофиқи схемаи (2):

$$\begin{cases} f(x, 0) = x^0 = 1 = s(0); \\ f(x, y + 1) = x \cdot f(x, y). \end{cases}$$

Ба чои $g(x) = s(o) = 1$, $h(x, y, z) = \mathfrak{S}_3^3(x, y, f(x, z))$ омадааст.

Ҳисоббарорӣ нишон медиҳад, ки:

$$\begin{aligned} f(x, 1) &= x \cdot f(x, 0) = x \cdot 1 = x, \\ f(x, 2) &= x \cdot f(x, 1) = x \cdot x = x^2, \\ f(x, 3) &= x \cdot f(x, 2) = x \cdot x^2 = x^3, \\ f(x, y) &= x \cdot f(x, y - 1) = x \cdot x^{y-1} = x^y. \end{aligned}$$

Ба ҳамин тарик, $f(x, y) = x^y$ **ФПР** будааст.

Таъриф. Функсияҳое, ки аз **ФОА** бо ёрии операторҳои суперпозиция (*) ва рекурсияи примитивӣ (R) ҳосил мешаванд, **ФПР** ном доранд.

Дар адабиёти илмӣ [2] – [6] исбот карда шудааст, ки функсияҳои зерин примитивӣ –рекурсивианд:

$$\begin{aligned} 1. f(x, y) &= x \cdot y; & 2. f(x) &= x + n \quad (n \in \mathbb{N}); \\ 3. f(x) &= x! \quad (0! = 1); & 4. f(x) &= n \quad (n \in \mathbb{N}); \end{aligned}$$

$$5. \text{Функсияи фарқи сарбурида } f(x, y) = x \dot{-} y = \begin{cases} 0, & \text{агар } x \leq y, \\ x - y, & \text{агар } x > y. \end{cases}$$

$$\text{дар ҳолати хусусӣ } f(x, 1) = x \dot{-} 1 = \begin{cases} 0, & \text{агар } x = 0, \\ x - 1, & \text{агар } x > 0. \end{cases}$$

$$6. f(x, y) = |x - y| = (x \dot{-} y) + (y \dot{-} x);$$

$$7. \text{Функсияи аломати } x, \text{sg}x = \begin{cases} 0, & \text{агар } x = 0, \\ 1, & \text{агар } x > 0. \end{cases}$$

$$8. \text{Функсияи инкори аломати } x, \text{sg}x = \begin{cases} 1, & \text{агар } = 0, \\ 0, & \text{агар } > 0. \end{cases}$$

9. Функсияи ҳосили тақсим аз тақсимшавии x ба y

$$f(x, y) = \left\lfloor \frac{x}{y} \right\rfloor = \sum_{i=1}^x \overline{\text{sg}}(iy \dot{-} x) \quad \left(\left\lfloor \frac{x}{y} \right\rfloor \stackrel{\text{def}}{=} x \right)$$

10. Функсияи бақия аз тақсимшавии

$$f(x, y) = \text{zest}(x, y) = x \dot{-} y \cdot \left\lfloor \frac{x}{y} \right\rfloor \quad (\text{zest}(x, 0) \stackrel{\text{def}}{=} x),$$

11. Функсияи миқдори тақсимкунандаҳои адади x

$$f(x) = \tau(x) = \sum_{i=1}^x \overline{\text{sg}} \text{zest}(x, i) \quad (\tau(o) \stackrel{\text{def}}{=} 0),$$

12. Функсияи суммаи тақсимкунандаҳои адади x

$$f(x) = \sigma(x) = \sum_{i=1}^x i \cdot \text{sgzest}(x, i) \quad (\sigma(o) \stackrel{\text{def}}{=} 0),$$

13. Функсияи масофа то квадрати пурра

$$f(x) = \text{quadzes}(x) = x \dot{-} \left\lfloor \sqrt{x} \right\rfloor^2 \quad (q(x) = 0 \text{ квадрати пурра}),$$

14. Функсияи миқдори ададҳои сода, ки аз x зиёд нест

$$f(x) = \pi(x) = \sum_{i=1}^x \overline{\text{sg}}(|\tau(i) - 2|)$$

15. Функсияи ёфтани тафовут $di\vartheta(x, y) = \overline{\text{sg}} \text{zest}(x, y)$

16. Функция минимума адекватности x и y

$$f(x, y) = \min(x, y) = \begin{cases} x, & \text{агар } x \leq y, \\ y, & \text{агар } x > y. \end{cases}$$

17. Функция максимума адекватности x и y

$$f(x, y) = \max(x, y) = \begin{cases} x, & \text{агар } x \geq y, \\ y, & \text{агар } x < y. \end{cases}$$

18. Функция экспонента $f(x, y) = e^{xy} = ex(x, y)$ и т.д.

Аксарияти функцияҳои адекватӣ ба **фпр** тааллуқ доранд, аммо **фпр** ҳамаи функцияҳои адекватӣ дар бар гирифта наметавонанд. Ҳангоми ба вучуд овардани ин функцияҳо боз дигар операторҳо, аз он ҷумла оператори решаи хурдтарин (минимизатсия)-ро истифода мебаранд.

Функцияи $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ аз функцияи $\varphi(x_1, x_2, \dots, x_n, y)$ бо ёрии **оператори минимизатсия** ҳосил мешавад, агар барои ҳаргуна $x_1, x_2, \dots, x_n, y$ шарти

$$f(x_1, \dots, x_n) = \mu_y(\varphi(x_1, \dots, x_n, y) = 0), f(x_1, \dots, x_n) = y$$

ҳамон вақт иҷро шавад, ки

$$\varphi(x_1, \dots, x_n, 0), \dots, \varphi(x_1, \dots, x_n, y - 1)$$

муайян буда, ба сифр баробар набоянд, вале

$$\varphi(x_1, \dots, x_n, y) = 0$$

бошад.

Мисол. 1. $\mu_x(sgx = 1) = 1$, ин ба ҳалли хурдтарини муодилаи $sgx = 1$ мувофиқ аст.

2. $\mu_y(y \dot{-} x = 0) = 0$, ба ҳалли хурдтарини муодилаи $y \dot{-} x = 0$ рост меояд.

3. $x \dot{-} y = \mu_z(y + z) = x$ мебошад.

Азбаски таърифи рекурсивии функцияҳои назариявӣ-адекватӣ объекти омӯзиши назарияи алгоритмҳо ҳисоб меёбанд, бинобар ин аз маълумотҳои дар боло баён ёфта таърифҳои зерин ба амал меоянд.

Таърифи 1. Функцияи $f(x_1, \dots, x_n)$ - **функцияи қисман рекурсивӣ (фқр)** ном дорад, агар он аз функцияҳои одитарин $O(x), S(x) = x + 1, J_m^n(x_1, \dots, x_m) = x_m$ ба воситаи миқдори охиноки операторҳои суперпозитсия, рекурсияи примитивӣ ва минимизатсия ҳосил карда шавад.

Таърифи 2. Функцияи $f(x_1, \dots, x_n)$ функцияи умумии рекурсивӣ ном дорад, агар он қисман рекурсивӣ ва дар ҳама ҷо муайян бошанд.

Дар баробари се оператори баён гардида барои ҳосил кардани функцияҳои рекурсивӣ боз оператори итератсия (лот. *itezatsio* – такрор) истифода бурда мешавад.

Меғӯянд, ки функцияи $f(x)$ аз функцияи $h(x)$ бо ёрии итератсия $f(x) = ih(x)$ ҳосил шудааст, агар схемаи рекурсивии (4) иҷро шавад:

$$\begin{cases} f(0) = a, \\ f(x + 1) = h(f(x)). \end{cases} \quad (*)$$

Теорема 1. Функцияи а) $f(x) = 2^x$ ва б) $f(x) = k^x$ ($k = \text{const}$) бо ёрии итератсияи функцияи хаттӣ ба вучуд меоянд.

Исбот. Мувофиқи схемаи рекурсияи примитивӣ (2) $a = 1$ ва $h = 2x$

ҳосил мекунем:
$$\begin{cases} f(0) = 2^0 = 1, \\ f(x + 1) = 2 \cdot f(x). \end{cases}$$

Баъзе қиматҳои ибтидоии $f(x)$ -ро ҳисоб мекунем:

$$\begin{aligned} f(1) &= 2 \cdot f(0) = 2 \cdot 1 = 2, \\ f(2) &= 2 \cdot f(1) = 2 \cdot 2 = 2^2, \\ f(3) &= 2 \cdot f(2) = 2 \cdot 2^2 = 2^3, \end{aligned}$$

ва ғайра.

Аз ин ҷо бо осонӣ тахмин кардан мумкин аст, ки $f(k) = 2^k$.

Нишон медиҳем, ки $f(k+1) = 2^{k+1}$ мешавад.

Дарвоқеъ, $f(k+1) = 2f(k) = 2 \cdot 2^k = 2^{k+1}$. Бинобар ин, мувофиқи методи индуксияи математикӣ $f(x) = 2^x$ барои ҳаргуна $x \in N$ ва $ih(2x) = 2^x$ будааст.

Дар ин маврид ҳамаи қиматҳои функсияи $f(x)$ танҳо аз h вобастагӣ дорад:

$$f(1) = h(f(0)) = h(1); \quad f(2) = h(f(1)) = h(h(1));$$

$$f(3) = h(f(2)) = h(h(h(1))) \text{ ва ғайра.}$$

Ба тариқи аналогӣ ҳолати б) исбот карда мешавад.

Азбаски барои ҳосил кардани фпр боз **оператсияи баргаштан** (бо тарзи акс) истифода бурда мешавад, зарур аст, ки моҳияти он мухтасар баён карда шавад.

Агар функсияи $f(x)$ аз функсияи $g(x)$ бо ёрии оператсияи баргаштан

$$f(x) = g^{-1}(x) \quad \text{ҳосил шуда бошад бояд шартӣ}$$

$$f^{-1}(x) = \mu_y(g(y) = x)$$

ичро шавад.

Мисол. 1. Барои функсияи $sg(x)$ функсияи аксӣ

$$sg^{-1}(x) = \begin{cases} x, & \text{агар } x = 0, 1, \\ \text{номуайян аст, агар } x > 1 \text{ бошад.} \end{cases}$$

2. Барои функсияи $f(x) = 2x$ функсияи аксӣ

$$f(x) = y = 2x; \quad x = \frac{y}{2}; \quad y^{-1} = \frac{x}{2}; \quad \text{ё } (2x)^{-1} = \frac{x}{2} \text{ аст.}$$

3. Барои функсияи $f(x) = \left[\frac{x}{n} \right]$ функсияи аксӣ

$$f(x) = y = \left[\frac{x}{n} \right]; \quad y^{-1} = \frac{n}{[x]}; \quad [x] = ny; \quad y = nx; \quad \left(\left[\frac{x}{n} \right] \right)^{-1} = nx$$

4. Барои функсияи $f(x) = y = s(x) = x + 1$ функсияи аксӣ

$x = y - 1; \quad y = x - 1. \quad s^{-1}(x) = x - 1$ ҳисоб мешавад.

Бояд қайд кард, ки барои функсияҳои бисёрҷояи f навишти f^{-1} истифода бурда намешавад.

Акнун теоремаҳоеро баён мекунем, ки истифодаи онҳо барои сохтани алгебраи нав ногузир аст.

Теоремаи 2. Агар функсияи $g(x_1, x_2, \dots, x_n)$ примитивӣ-рекурсивӣ бошад, онгоҳ функсияе, ки бо ёрии оператори суммиронӣ аз g ҳосил карда мешавад, примитивӣ-рекурсивӣ аст:

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = \sum_{i=0}^{x_n} g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, i) = g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, 0) + g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, 1) + \dots + g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_n)$$

Исбот. Дарвоқеъ, аз баробарии дода шуда, бармеояд, ки:

$$\begin{cases} f(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, 0) = g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, 0), \\ f(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_{n+1}) = f(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_n) + g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_{n+1}) \end{cases}$$

Функсияи f бо ёрии схемаи рекурсияи примитивӣ аз фпр $g(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, 0), h(x_1, \dots, x_{n-1}, x_{n+1}, z) = z + g(x_1, \dots, x_{n-1}, x + 1)$ ҳосил мешавад, бинобар ин f примитивӣ-рекурсивӣ аст.

Теоремаи 3. Агар функсияи $g(x_1, \dots, x_n) \dots$ примитивӣ – рекурсивӣ бошад, онгоҳ функсияе, ки бо ёрии оператори зарб ҳосил карда мешавад, примитивӣ-рекурсивӣ мебошад:

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = \prod_{i=0}^{x_n} g(x_1, \dots, x_{n-1}, i) = g(x_1, \dots, x_{n-1}, 0) \cdot g(x_1, \dots, x_{n-1}, 1) \dots x$$

$x \dots g(x_1, \dots, x_{n-1}, x_n)$.

Исбот. Исботи ин теорема аз теоремаи боло бо он фарқ мекунад, ки дар схемаи R ба чои чамъ оператсияи зарб амал мекунад.

Акнун алгебра ва намудҳои онро баён мекунем.

Таъриф. Алгебра гуфта системаеро меноманд, ки он аз ягон маҷмӯи ғайрихолии A ва пайдарпаии оператсияҳои $f_1^{n_1}, f_2^{n_2}$ ки дар A муайянанд, иборат мебошад.

Алгебраи муосир – таълимот доир ба оператсияҳои алгебравӣ доништа мешавад. Бинобар ин, солҳои охир тадқиқотчиёни соҳа ба воситаи функсияҳои одитарини примитивӣ-рекурсивӣ $O(x), S(x), J(x)$ ва операторҳои дар боло зикр ёфта **алгебраҳои зиёди функсияҳои рекурсивиро** ҳосил намудаанд. Чандтои онҳоро ба сифати мисол меорем:

солҳои 1950-1960 алгебраи **Р.Л.Гудстейн**-алгебрае, ки аз фпр, функсияи $f(x, y) = x \cdot y$ ва фақат оператори $*$;

ҳамин солҳо алгебраи **Р.Робинсон**- алгебрае, ки аз фпр-и $S(x) = x + 1$, $quaddzes(x) = x \div [\sqrt{x}]^2$ ва операторҳои $+$, $*$ ва i ;

солҳои 50-уми асри ХХ алгебраи **Юлия Робинсон ва А.И.Малтсев**- алгебрае, ки аз фпр-и $S(x) = x + 1, q(x) = x \div [\sqrt{x}]^2$ ва оператсияҳои $+$, $*$ ва баргардони (акс)-и функсия;

алгебрае, ки аз рӯи фпр-и $S(x) = x + 1$ ва операторҳои $*$, R ;

алгебрае, ки аз рӯи фпр-и $S(x) = x + 1, J(x)$ ва операторҳои $+$, R ;

алгебраи **А.Поляков**, алгебраи **Фраттини** ва ғайраҳо сохта шудаанд.

Сохтани алгебраи нав

Мо ба қоидаҳои диалектика (юн. *dialektike* –мувоҳиса, мунозира) така карда мақсад гузоштем, ки фарзияи гузошташударо ҳал намоем. Бояд қайд намуд, ки ба гузориш додани масоил иловаҳо, мисолҳо ва масъалаҳои §3, боби II (с.76) китоби математики барҷастаи аҳди шӯравӣ академик А.И.Малтсев-«Алгоритмы и рекурсивные функции» (М: Наука, 1986; 2-е изд.) раҳнамои банда гардид. Азбаски ба адабиёти зарурии соҳа муддати муайян дастрасӣ надорем, маълумам нашуд, ки ҳамингуна масъала аз тарафи дигар риёзидонон ҳал гардидааст ё не. Ва мо таваккал карда, дар роҳи матлуби хеш азму ирода намудем.

Акнун нишон медиҳем, ки бо ёрии фпр –и $S(x) = x + 1$ ва $ex(x)$, операторҳои $+$, $*$, i дигар фпр ва фур-ро ҳосил кардан мумкин аст.

Маълум аст, ки :

$$1) J_1^1(x) = x; J_1^1(0) = 0; J_1^1(1) = S(J_1^1(0)) = 1; J(2) = S(J(1)) = 2, \dots,$$

$$J(k) = k; J(k + 1) = S(J(k)) = k + 1; is(x) = x = J_1^1(x);$$

$$2) S(x) * O(x) = S(O(x)) = 0 + 1 = 1 = J_1^1(x);$$

$$3) ax + b = \underbrace{x + \dots + x}_{a\text{-бор}} + b = \underbrace{J_1^1(x) + \dots + J_1^1(x)}_{a\text{-бор}} + \underbrace{s(s(\dots s(0)))}_{b\text{-бор}}$$

Дида мебароем, ки функсияи экспонента чигуна функсия аст. Барои қулайи онро бо асоси 2 муоина мекунем:

$$f(x) = 2^x; 2^0 = 1; 2^1 = 2; 2^2 = 4; 2^3 = 8; 2^4 = 16; 2^5 = 32; 2^6 = 64;$$

$$2^7 = 128; 2^8 = 256; 2^9 = 512; 2^{10} = 1024; 2^{11} = 2048; 2^{12} = 4096, \dots$$

Аз ин чо: $ex_2^1 = 0; ex_2^2 = 1; ex_2^4 = 2; ex_2^8 = 3; ex_2^{16} = 4; ex_2^{32} = 5, \dots$

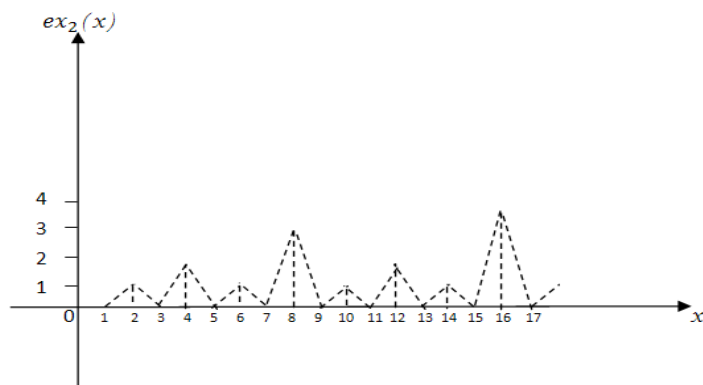
$$ex_2^3 = 0; ex_2^5 = 0; ex_2^7 = 0, \dots$$

Мувофиқи хосияти функсияи экспонента:

$$\begin{aligned}
ex_2 6 &= e_2(2 \cdot 3) = ex_2 2 + ex_2 3 = 1 + 0 = 1; \\
ex_2 9 &= ex_2(3 \cdot 3) = 0 + 0 = 0; \\
ex_2 10 &= ex_2(2 \cdot 5) = ex_2 2 + ex_2 5 = 1 + 2 = 1; \\
ex_2 24 &= ex_2(3 \cdot 8) = ex_2 3 + ex_2 8 = 0 + 3 = 3 \text{ ва ғайра.}
\end{aligned}$$

Графики функцияи $f(x) = ex_2(x)$ -ро месозем:

Чӣ тавре ки аз график дида мешавад, функцияи $f(x) = ex_2(x)$ **функцияи чаҳиши калон** дошта будааст. Дарвоқеъ, агар $x = 0, 1, 2, \dots$ қиматҳо қабул кунад, онгоҳ ҳамеша $ex_2(8(2x + 1)) = 3$ ва $ex_2(2^{12}(2x + 1)) = 12$ мешавад (минбаъд барои кулайии навишт 2-и асосро наменависем; $e(x) = ex_2(x)$).

Агар $ex(x)$ намуди $e(e(2^x) + 1) \dots (1)$ дошта бошад, онгоҳ ҳангоми x чуфт будан он ҳамеша ба 0 баробар аст:

$$e(e(2^2) + 1) = ex3 = 0; \quad e(e(2^4) + 1) = 0 \text{ ва ҳк.}$$

Дар асоси баробарии (1) ва оператори суперпозитсия навишта метавонем:

$$\overline{sg}(x) * ex(x) = \overline{sg}(ex(x))$$

Онгоҳ

$$\overline{sg}(e(e(2^x) + 1)) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x - \text{чуфт бошад,} \\ 0, & \text{дар дигар қиматҳои } x. \end{cases} \dots (2)$$

Азбаски $ex(x)$ **фпр** аст ва $\overline{sg}(x)$ бо ёрии оператсияи аз он ҳосил шудааст, бинобар ин $\overline{sg}(x)$ ҳам **фпр** мебошад.

Ба тариқи аналогӣ меёбем, ки:

$$sg(e(e(2^x) + 1)) = \begin{cases} 0, & \text{агар } x - \text{чуфт бошад,} \\ 1, & \text{дар дигар қиматҳои } x. \end{cases} (3)$$

Барои $\overline{sg}x$ ифодаи намуди (2) басо мураккаб аст.

Онро содатар дар шакли зайл менависем:

$$\overline{sg}(x) = e(2^x + 1) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x = 0 \text{ бошад,} \\ 0, & \text{агар } x > 0 \text{ бошад.} \end{cases} (4)$$

Бо назардошти $e(x + 1) = e(x) * s(x) = e(s(x))$ ва

$$\overline{sg}e(e(x + 1) + 1) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x - \text{чуфт бошад,} \\ 0, & \text{дар дигар қиматҳои } x. \end{cases} (5)$$

функцияи $\overline{sg}x$ - ро ин тавр ҳам ифода карда метавонем:

$$\overline{sg}x = \overline{sg}e(e(s(x)) + 1) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x - \text{чуфт бошад,} \\ 0, & \text{дар дигар қиматҳои } x. \end{cases}$$

Аз рӯи операторҳои $i, *$ меёбем. Маълум аст, ки:

$$\begin{aligned}x + 2 &= (x + 1) + 1 = s(x) + 1, \\ih(2x) &= 2^x, \\i(2x + 1) &= 2^x - 1; \quad (2^x - 1) + 1 = 2^x; \\2^x * s(x) &= 2^{x+1}.\end{aligned}$$

Мувофиқи хосияти функсияи $ex(x)$:

$$e(2^x + 2) = \begin{cases} 0, & \text{агар } x = 0, \\ 2, & \text{агар } x = 1, \\ 1, & \text{агар } x > 1. \end{cases} \quad (6)$$

$$e(e(2^x + 2) + 1) = \begin{cases} 0, & \text{ҳангоми } x = 0, \\ 0, & \text{ҳангоми } x = 1, \\ 1, & \text{ҳангоми } x > 1. \end{cases} \quad (7)$$

$$\text{ва } e(2^{x+1} + 2) = \begin{cases} 2, & \text{ҳангоми } x = 0, \\ 1, & \text{ҳангоми } x > 1. \end{cases} \quad (8)$$

Бинобар ин, бо назардошти (6) ва (7) функсияи sgx –ро боз ин тавр ҳосил карда метавонем:

$$sgx = e(e(2^x + 2) + e(e(2^x + 2) + 1)) = \begin{cases} 0, & \text{агар } x = 0, \\ 1, & \text{агар } x > 1. \end{cases} \quad (9)$$

Чӣ тавре ки мебинем, шакли (9)-и $sg(x)$ аз намуди (3)-и он хеле душвортар аст. Аз ин рӯ, бо истифодаи (8) он намуди содатарро мегирад:

$$sgx = e(e(2^{x+1} + 2) + 1) = \begin{cases} 0, & \text{ҳангоми } x = 0, \\ 1, & \text{ҳангоми } x > 1. \end{cases} \quad (10)$$

Бо ёрии операторҳои итератсия ва суперпозитсия низ ин функсияро ба вучуд оварда метавонем:

$$sgx = i(s(x) * 0(x)) = i(x + 1 * 0(x)) = i(0(x) + 1)$$

зеро $sg0 = 0$ ($x = 0$) ва $sg(x + 1) = 0(sgx) + 1 = 1$ ($x > 0$).

Азбаски ба воситаи $ex(x)$ ва $s(x)$ ифода ёфтани функсияҳои sgx ва $\overline{sg}x$ маълум гардид, аз ин ҷиҳат онҳоро **функсияҳои имконпазир** меномем.

Ба ҳамин тарик, теоремаи зерин исбот шуд.

Теоремаи 4. Агар $s(x)$ ва $ex(x)$ функсияҳои базисӣ бошанд, онгоҳ бо ёрии операторҳои $+, *, i$ функсияҳои примитивӣ-рекурсивии sgx ва $\overline{sg}x$ –ро ҳосил кардан мумкин аст.

Акнун нишон медихем, ки бо ёрии функсияҳои базисӣ ва операторҳои дода шуда ҳосил намудани дигар функсияҳои примитивӣ-рекурсивӣ имконпазир аст.

Теоремаи 5. Функсияҳои зерини примитивӣ-рекурсивиро ба воситаи функсияҳои $s(x)$ ва $ex(x)$ бо ёрии операторҳои $+, *, i$ ҳосил кардан мумкин аст:

а) $f(x) = n$;

б) $f(x, y) = x \dot{-} y = \begin{cases} 0, & \text{агар } x \leq y, \\ x - y, & \text{агар } x > y, \end{cases}$

в) $f(x, y) = \left[\frac{x}{y} \right] -$ қисми бутуни тақсимшавии x ба y ; $\left[\frac{x}{0} \right] \stackrel{\text{def}}{=} 0$;

з) $f(x, y) = zest(x, y) -$ бақия аз тақсимшавии x ба y ; ($zest(x, 0) \stackrel{\text{def}}{=} x$).

д) $div(x, y) = \begin{cases} 1, & \text{агар } zest(x, y) = 0, \\ 0, & \text{агар } zest(x, y) \neq 0. \end{cases}$

–функсияи дивергенсия (лот. *divergere* – ёфтани тафовут)

Исбот. а) Маълум аст, ки $f(x) = n$ ($n \in N$) фпр аст.

Онро бо ёрии муносибати маълум: $f(x) = \underbrace{s(s(\dots s(0(x)) \dots))}_{n\text{-бор}}$ ифода карда метавонем.

Агар теорема оид ба суммиронии **фпр**-ро истифода барем, онгоҳ

$$f(x) = n = \sum_{i=1}^x sg \left(\overline{sg} \left(e(2^i + 1) \right) \right)$$

ва ё содатар намуди

$$f(x) = n = \sum_{i=1}^n \overline{sg} e(2^i + 1) (x = n; i = 1, 2, \dots, n) - \text{ро мегирад.}$$

Мисол.

$$\begin{aligned} f(x) = 10 &= \sum_{i=1}^{10} \overline{sg} e(2^i + 1) = \overline{sg} e(2^1 + 1) + \overline{sg} e(2^2 + 1) + \dots + \overline{sg} e(2^{10} + 1) \\ &= \overline{sg} 0 + \overline{sg} 0 + \dots + \overline{sg} 0 = \underbrace{1 + 1 + \dots + 1}_{10\text{-бор}} = 10 \end{aligned}$$

Азбаски $f(x) = n$ ба воситаи функцияҳои $s(x)$, $ex(x)$ оператори $*$ ва **фпр** sgx , $\overline{sg}x$ ҳосил шуд, бинобар ин $f(x)$ **фпр** будааст.

в) Нишон медиҳем, ки функцияи қисми бутун аз тақсимшавии x ба y :

$$f(x, y) = \left[\frac{x}{y} \right], \quad \left[\frac{x}{0} \right] \stackrel{\text{def}}{=} 0$$

низ функцияи примитивӣ – рекурсивӣ мебошад.

Аз баробарии маълум истифода мебарем:

$$x \dot{-} y = s(x) \dot{-} s(y)$$

Дар пайдарпаии ададҳои $s(y) \dot{-} s(x)$, $2s(y) \dot{-} s(x)$, $3 \cdot s(y) \dot{-} s(x)$, ..., $xs(y) \dot{-} s(x)$ миқдори сифрҳо ба ҳосили тақсими нопурраи x ба y баробар аст. Ба назар гирем, ки $\overline{sg} 0 = 1$ аст, пас

$$\left[\frac{x}{y} \right] = \sum_{i=1}^x \overline{sg}(i \cdot s(y) \dot{-} s(x))$$

Мисол. Қисми бутуни $\left[\frac{7}{3} \right]$ ёфта шавад.

$$\begin{aligned} \text{Ҳал. } \left[\frac{7}{3} \right] &= \sum_{i=1}^7 \overline{sg}(i \cdot s(3) \dot{-} s(7)) = \overline{sg}(1 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \overline{sg}(2 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \\ &+ \overline{sg}(3 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \overline{sg}(4 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \overline{sg}(5 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \overline{sg}(6 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) + \\ &+ \overline{sg}(7 \cdot s(3) \dot{-} s(7)) = 1 + 0 + 1 + 0 + 0 + 0 + 0 = 2. \end{aligned}$$

г) Дурустии ин қисми теорема аз баробарии зерин бармеояд:

$$zest(x, y) = x \dot{-} y \cdot \left[\frac{x}{y} \right] = x \dot{-} y \cdot \sum_{i=1}^x \overline{sg}(i \cdot s(y) \dot{-} s(x))$$

Мисол. Бақия аз тақсимшавии 3 ба 2 ёфта шавад.

$$\begin{aligned} \text{Ҳал. } zest(3, 2) &= 3 \dot{-} 2 \cdot \left(\overline{sg}(1 \cdot s(2) \dot{-} s(3)) + \overline{sg}(2 \cdot s(2) \dot{-} s(3)) + \overline{sg}(3 \cdot s(2) \dot{-} s(3)) \right) = \\ &= 3 \dot{-} 2 \cdot (1 + 0 + 0) = 3 \dot{-} 2 \cdot 1 = 1 \end{aligned}$$

д) Маълум аст, ки $ex(x) * zest(x, y) = e(zest(x, y))$, $\overline{sg}x * ex(x) = \overline{sg}ex(x)$

ва $\overline{sg}e(zest(x, y))$, онгох

навишта метавонем: $di\vartheta(x, y) = \overline{sg}e(zest(x, y))$ ($ex_x 0 \stackrel{\text{def}}{=} 0, ex_0 0 \stackrel{\text{def}}{=} 0$)

Мисол. $di\vartheta(8, 2) = \overline{sg}e(zest(8, 2)) = \overline{sg}e(0) = \overline{sg}0 = 1$;

$di\vartheta(8, 3) = \overline{sg}e(zest(8, 3)) = \overline{sg}ex2 = \overline{sg}1 = 0$;

Теорема исбот шуд.

Натиҷаи кор чунин аст:

1. интихоби ду функцияи базисӣ ва се оператор барои ҳосил кардани дигар функцияҳои примитивӣ – рекурсивӣ дар амал дуруст будаанд. Ин назария дар мисолҳои зиёд тасдиқ гардиданд.

2. формулаҳои муқарраршуда минъбад барои ба амал овардани натиҷаҳои нав дар соҳаи функцияҳои рекурсивӣ заминаи устувор хоҳанд буд.

Дар кор функцияҳои зиёди ададӣ ва ҳосиятҳои онҳо дида баромада нашудааст.

Онҳо дар гузоришҳои минбаъда, бо истифодаи дигар методҳо баён карда мешаванд.

Калидвожаҳо: арифметикаи рекурсивӣ, функцияҳои рекурсивӣ, примитивӣ-рекурсивӣ, умумирекурсивӣ, алгебраи функцияҳои рекурсивӣ, функцияҳои базисӣ, функцияҳои ҳисобшаванда, алгоритм, операторҳои суперпозитсия, итератсия.

Адабиёт:

1. Алферова З.В. Теория алгоритмов//З.В.Алферова – М.: Статистика, 1973.
2. Гудстейн Р.Л. Математическая логика//Р.Л. Гудстейн. – М.: И-Л, 1961.
3. Захаров Д.А. Рекурсивные функции//Д.А. Захаров. – Новосибирск: НГУ, 1970.
4. Клини С.К. Введение в метаматематику//С.К.Клини. – М.: И-Л, 1957.
5. Лавров И.А., Максимова Л.Л. Задачи по теории множеств, математической логике и теории автоматов//И.А. Лавров.-М.: Наука, 1975.
6. Мальцев А.И. Алгоритмы и рекурсивные функции//А.И.Мальцев. – М.: Наука, 2 изд. 1965, 1986.
7. Петер Р. Рекурсивные функции//Р.Петер. - М-Л: ИЛ, 1954.
8. Плиско В.Е. Рекурсивная функция//(Математическая энциклопедия). Т.4//В.Е.Плиско.-М.: Сов. энци., 1984.

ГИПОТЕЗА ПОСТРОЕНИЯ АБСТРАКТНОЙ АЛГЕБРЫ ОСОБОЙ СТРУКТУРЫ

Гулямов И.

В данной работе излагается способ построения алгебры рекурсивных функций с помощью двух примитивно- рекурсивных функций:

$S(x) = x = 1$ и $ex(x)$ и трёх операторов $+, *$ и i .

Ключевые слова: рекурсивная арифметика, рекурсивная функция, примитивно-рекурсивные, общерекурсивные функции, алгебра рекурсивных функций, базисные функции, функция экспонента, алгоритм, операторы суперпозиции, примитивная рекурсия, итерация.

HYPOTHESIS OF CONSTRUCTION OF ABSTRACT ALGEBRA OF SPECIAL STRUCTURE

Gulyamov I.

In the article, treatise the way of the construction of the algebra of recursive functions by means of two primitively - recursive functions is stated:

$S(x) = x = 1$ и $ex(x)$ and three operators $+, *$ и i .

Keywords: recursive arithmetic's, recursive primitively – recursive, the general recursive functions, algebra of recursive functions, partially recursive function, exhibitor function, algorithm, operators of superposition primitive recursiveness, iteration.

Сведения об авторе: Гуломов Ислом – доктор педагогических наук, профессор кафедры высшей математики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С.Сафарова 16.

Information about the author: Gulomov Islom - doctor of pedagogical sciences, professor of the department of higher mathematics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

ТАҚВИМИ АБУРАЙҲОНИ БЕРУНӢ ДАР ШИНОХТИ ТАҚВИМ ВА ДАФТАРИ СОЛ

Раҳмонов Ҳ.О., Аламова Х.Т.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Вақте ки мо дар бораи тақвим сухан мегӯем бевосита ба тақвими осори гузаштагон назар меорем. Таърихи фаслҳои сол, рӯзхону моҳҳо ва оғози қорҳоро аз ин тақвим метавон оғоз намуд.

Барои мисол, метавонем аз тақвими А. Берунӣ истифода барем, ки он дар қадвалҳои гуногун пешниҳод шудааст. Аз ҷумла, дар қадвали нахустин рӯзҳои ҳафта шурӯъ мешавад, ки он бо ҳарфҳои ишора шудаанд. Чунончӣ, якшанбе бо «А» сар шуда, душанбе бо «Б» ва охири ҳафта – шанбе ба ҳарфи «З» тамом мешавад. Дар қадвали дигар моҳҳо нишон дода шудааст. Агар моҳи нав сар шавад, ибтидои он бо «А» сар мешавад. Агар моҳ кам бошад, интихоби он ба «КТ» тамом мешавад. Агар ин гуфтаҳо ба қадвали румӣ муқоиса намоем, мебинем, ки дар қадвали румӣ моҳи нав аз «А» сар шуда бо «Л» ё «Ло» ба охир мерасад.

Агар ба қадвали форсӣ назар андозем мебинем, ки моҳи бо номи ҳаракати забар навишта шуда, ҳафта бо ҳарфи «А» оғоз шуда ва бо ҳарфи «Л» тамом мешавад. Дар обонмоҳ бошад охири ҳафта бо ҳарфи «ЛХ» ба итмом мерасад.

Қадвалҳои ҳафтситораи сайёравии «Раъс» низ мавҷуд аст, ки дар он ду қадвал мебошад. Дар як қадвал соатҳои рӯз, ки аз ду қатор: қатори якум соат ва қатори дуюм дақиқаҳо нишон медиҳад, иборат мебошад. Дар қадвали дигар ихтирои Офтоб то нимаи ҳар рӯз омадааст. Қадвале, ки дар ихтирои Офтоб омадааст аз ду қатор иборат аст. Аввал дараҷаи баландии гармии Офтоб. Дуюми дақиқаҳо, ки дар он шиддати гармиро нишон медиҳад. Чунин қадвалҳо дар соатҳои офтобӣ низ вучуд доранд. Дар қадвале омадааст, ки агар Офтоб дар бурҷи қамар омада бошад, толашро «толеи сол» мехонанд ва аз ӯ ибтидо мегиранд. Агар Офтоб ба бурҷе ояд толеи он вақтро муайян мекунад. Олимон давраҳо сохта буданд, ки барои муайян намудани даври гардиши Моҳ ва Офтоб истифода бурда мешаванд. Бояд таваҷҷуҳ дод, ки Моҳ дар атрофии Замин дар як шабонарӯз сенздаҳ дараҷа гардиш мекард, Офтоб бошад, як дараҷа.

«Тоифае аз яҳудон бар он гумонанд, ки Офтоб дар соати аввал аз шаби қоршанбе, ки ҳисоби «такуфот» аз он оғоз мешавад ва дар аввали Ҳамал бувад, офарида шуда Офтоб бо Моҳ нӯҳ соату шашсаду чилу ду ҳалақ аз пайдоиши моҳи гузашта, пас аз офарида шудан, чамъ гашт. Соли хуршедӣ хангоме, ки дар камияти он тадқиқ накунанд, сесаду шасту панҷ рӯзи қорҷаки рӯз аст, ки чун онро ҳафт- ҳафт тарҳ кунем, як рӯзи қорҷаки рӯз боқӣ хоҳад монд, ки ин миқдори зиёдаи ҳар «такуфа» мебошад ва бо ҳамин сабаб онро барои солҳои боқимонда мегирем ва чун дар аввали даври шамсӣ аз

аввали рӯз ё аз аввали шаб оғоз кунем, ҳангоме ки давр тамои шуд, ҳисоб айнан бармегардад».³¹

Ба ғайр аз ин чандин чадвали дигар низ мавҷуд мебошанд, ки ҳамаи онҳо барои мардум пешниҳод шудаанд. Дар қадим чадвали махсуси дигар тартиб дода шуда будааст, ки дар он рӯзҳои моҳ бо тарикӣ алоҳида дохил гардидаанд. Дар навбати худ он рӯзҳо ва моҳхоро ба рӯзҳои фархундаву муборак ва наҳсу номуборак тақсимбандӣ шудаанд.

Аз аввал ҳам адади моҳҳо бо дувоздаҳ тақсим шуда, бо номҳои гуногун шинохта мешуданд. Чунончӣ, форсиён моҳхоро чунин номгузорӣ кардаанд:

1. Фарвардинмоҳ.	7. Меҳрмоҳ.
2. Урдибиҳишт.	8. Обонмоҳ.
3. Хурдодмоҳ.	9. Озормоҳ.
4. Тирмоҳ.	10. Даймоҳ.
5. Мурдодмоҳ.	11. Баҳманмоҳ.
6. Шаҳривармоҳ.	12. Исфандормӯзмоҳ.

Дар Сичистон моҳхоро дигар ҳел номгузорӣ мекарданд. Моҳҳои форсиён бошанд, сирӯзӣ буданд ва ҳар яке онҳо бо номҳои махсус хонда мешуданд, ки ба сесаду шаст рӯз баробар буд. Маълум аст, ки соли ҳақиқӣ аз сесаду шасту панҷ рӯз ва чоряки рӯз иборат мебошад. Аммо форсиён панҷ рӯзи дигари солро «Андаргоҳ» (панҷӣ) меномиданд. Ин панҷ рӯзи дигарро айёми «масрука», ба маънои дуздидашуда меҳисобиданд ва дар шумораҳои ягон моҳ ҳисоб намекарданд. Форсиён ин панҷ рӯзро дар миёни Обонмоҳ ва Озармоҳ қарор дода буданд. Ин панҷ рӯзро чунин ном мебуданд.

1. Аҳнӯз, 2. Аштӯз, 3. Исфандомӯз, 4. Ахуштир, 5. Виҳиствишт.

Дар Эрон миқдори айёми моҳҳо сесаду шасту панҷ рӯз буд ва чоряки рӯзро бекор карда, аз ин чоряк як моҳи дигар ташкил намуданд ва солро сездеҳ моҳ меҳисобиданд.

Арабҳо бошанд дар давраи чоҳилия барои барҳам додани фарқи байни солҳои шамсӣ ва қамарӣ, ки аз ёздаҳ рӯз иборат буд, чунин тадбир анҷом додаанд. Вақте ки рӯзҳои боқимонда як моҳ мешуданд онҳо солро сенздеҳ моҳ ҳисоб мекарданд. Ҳамин моҳи сенздеҳумро арабҳо «насий» меномиданд. Аз рӯи ин ҳисобҳо дар зарфи бисту чор сол нӯҳ соли сенздеҳмоҳа пайдо мешуд. Баъдтар чунин тақвимҳоро истифода намебуданд.

Хусравиён бошанд барои ҳаррӯз як навъ шукуфа ва шароб тайёр менамуданд.

Дар давраи зардуштиён моҳҳои, ки аз ин чоряки боқимонда дуруст шуда буданд, барҳам дода, ҳар як рӯзи ин моҳҳо бо номҳои ҳосе хонда мешуданд.

Мувофиқи баъзе сарчашмаҳо форсиён дар оғози ҳукмронии худ ҳафта надошт. Аввалин нафароне, ки ҳафтаре истифода мебуданд аҳолии Мағриб алалхусус, аҳолии Шом буданд. Аммо моҳҳои румиён дувоздаҳ моҳро ташкил меод, ки аз се саду шасту панҷ рӯз иборат буд ва дар тӯли чор сол як рӯзи том ба феброриюс зиёд мешуд ва ин моҳ ба бисту нӯҳ рӯз мерасид.

Дар давраи яҳудиён шумораи моҳҳо ба дувоздаҳ мерасид. Шумораи умумии рӯзҳо се саду панҷоҳу чор рӯз буд. Як моҳро си рӯз моҳи дигарро бисту нӯҳ рӯз меҳисобиданд, ки ин миқдори моҳҳо ба соли Қамарӣ рост меомад.

Баъдтар яҳудиён ҳам соли Шамсӣ ва ҳам соли Қамариро истифода мебуданд. Яҳудиён дар интиҳоби моҳҳо ба худ қарор гузошта буданд, ки набояд аввали сол дар рӯзҳои: якшанбе, чоршанбе, чумба ва шанбе рост ояд, чунки ин чор рӯз ба Офтобу ду қавакиби он тааллуқ доранд.

Моҳҳои тозиён низ аз дувоздаҳ моҳ иборат буд. Ин моҳҳо бо тартиб ва маъноҳои зерин, ки то замони мо омадааст, истифода бурда мешаванд:

³¹. Абурайҳон Берунӣ. Осор-ул-боқия//Берунӣ Абӯрайҳон. – Душанбе: Ирфон, 1990, саҳ. 201.

Мухаррам - сабаби чунин ном гирифтани ин моҳ дар он аст, ки ин моҳ аз моҳҳои ҳаром ҳисоб мешуд. Ба ин моҳ Зулқайда ва Зулҳиҷҷа ҳамроҳ мешаванд. Арабҳо дар ин моҳҳо чанг карданро ҳаром меҳисобиданд.

Сафар - сабаби номгузори ин моҳ он аст, ки арабҳо дар ин моҳ ба бемории вабо гирифтанд мешуданд ва ранги онҳо зард мегашт.

Рабеъулаввал ва Рабеъулохир - сабаби чунин ном гирифтани ин моҳҳо он аст, ки дар ин моҳҳо шукуфаю гунҷаҳо ва борону шабнам зиёд буд. Ин моҳҳо ба фасли тирамоҳ рост меомаданд ва арабҳо онҳоро баҳор ном гузошта буданд.

Ҷумодилаввал ва Ҷумодилохир - дар ин ду моҳ ҳаво сард шуда, обҳо ҳама ях меканданд ва фасли зимистон меомад. Ин аст сабаби чунин ном гирифтани ин моҳҳо.

Рачаб - арабҳо мегуфтанд, ки даст аз қатлу ғорат бардоред, ки дар ин моҳ ҳама корҳо ҳаром аст.

Шаъбон - дар ин моҳ қабिलाю тоифаҳои араб кӯч баста, ба ҳар тараф барои торочу яғмо паҳн мешуданд.

Рамазон - ин моҳро бо он сабаб чунин ном ниҳоданд, ки дар ин моҳ аз ҳарорати зиёди ҳаво санг ҳам доғ мегардад.

Шаввол - сабаби ин ном дар он аст, ки дар ин моҳ гармии ҳаво баланду паст мешуд.

Зулқайда - ин моҳро барои он чунин ном ниҳоданд, ки дар ин моҳ арабҳо аз чанг даст кашида, дар хонаҳои худ қарор мегирифтанд.

Зулҳиҷҷа - дар ин моҳ арабҳо ба ҳаҷ мерафтанд. Бо ин сабаб ин моҳ чунин номгузорӣ шудааст.

Тақвими нучумии А. Берунӣ яке аз беҳтарин тақвимҳо дар илми ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Системаи пешниҳодкардаи А. Берунӣ ҳатто аз солшумории григорианӣ дақиқтар ба ҳисоб мерафт. Ин солшумори Шамсӣ буда, ҳар сол дар як вақт дар фасли Баҳор айёми Наврӯз оғоз машавад.

Аммо номҳои ин моҳҳо аз моҳҳои қадимаи форсӣ интиҳоб намуда, барои фарқ кардани он ба он калимаи «чалолӣ»-ро (ба монанди «фарвардинмоҳи чалолӣ» ва ғ.) илова намудаанд.

Ба воситаи ин тақвим метавон фаҳмид, ки ҳар як халқу миллат рӯзу моҳҳо то чӣ андоза ба танзим даровардаанд. Мувофиқи таълимоти ситорашиносон, баробари таваллуд шудани ҳар як шахс ситорае пайдо мешавад, ки дар он миқдори умр ва хушбахтиҳою нокомиҳои ӯ акс ёфтааст. Мо дар ин сатрҳои иншокардаи худ оид ба муайян намудани фаслу моҳҳо, рӯзу соат, баланд шудани Офтоб аз рӯи дараҷаю дақиқаҳо аз нуқтаи назари яке аз мутафаккирони бузург А. Берунӣ пешниҳод намудем. Ин тақвим бо баъзе аз ислоҳот то замони мо омада расидааст.

Калидвожаҳо: тақвим, дафтари сол, Офтоб, Моҳ, ситораҳо, тақдир.

Адабиёт:

1. Абурайҳон Берунӣ Осур-ул-боқия// Берунӣ Абурайҳон.- Душанбе: Ирфон, 1990, 430 с.
2. Абурайҳон Берунӣ Китоб-ут-таҳфим//Берунӣ Абурайҳон».-Душанбе: Дониш, 1973. 286 с.

КАЛЕНДАРЬ АБУРАЙХАН БЕРУНИ - ОЗНАКОМЛЕНИЕ КАЛЕНДАРЯ И ЖУРНАЛ ГОДА

Рахмонов Ҳ. О., Аламова Х. Т., Рахматова Р.Б.

В статье речь идёт о работе Абурайхан Беруни над календарём с целью знакомства с журналом года и его тщательного анализа. Авторы, используя календарь или журнал года, бурно поспорили о лёгкой и доброй судьбе. По календарю дни недели начинаются со шрифтами абджада, например, «А» - Воскресенье, «Б» - Понедельник и другие.

Ключевые слова: календарь, журнал года, солнце, луна, звезды, судьба.

THE CALENDAR OF ABURAJHAN BERUNI - IN ACQUAINTANCES THE CALENDAR AND MAGAZINE OF THE YEAR

Rahmanov H.O., Alamova Kh. T., Rahmatova R.B.

In article it is the question of the work of Aburajhan Beruni on a calendar for the purpose of acquaintance to magazine of the year and it's careful analysis. Authors using a calendar or magazine of a year, have roughly argued an easy and kind destiny. On calendar days of the week begin with fonts abjad for example, «and» Sunday, Monday and others.

Keywords: the Calendar, magazine of the year, the Sun, the Moon, stars, destiny.

Сведения об авторах: Раҳмонов Ҳомид – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры общей и теоретической физики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Аламова Хатича Туйбошиевна – ассистентка кафедры общей и теоретической физики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)988-94-31-55.

Раҳматова Раҳёнгул Бадаргаевна – ассистентка кафедры общей и теоретической физики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)988-84-86-98.

Rahmonov Homid - candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Alamova Khaticha Tuibosheva - assistant of the department of general and theoretical Physics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992)988-94-31-55.

Rahmatova Rahyongul Badargaevna - assistant of the department of general and theoretical Physics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992)988-84-86-98.

ИҚТИСОДИЁТ ЭКОНОМИКА

ПРЕДПОСЫЛКИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Носирӣ Н., Бобоев Н.Д.

Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар ш. Кӯлоб

Важной особенностью современного периода развития, как всего народного хозяйства, так и агропромышленного, является необходимость ускорения научно-технического прогресса, в основе которого лежат инновационные процессы, позволяющие вести непрерывное усовершенствование и обновление производства на базе освоения достижений науки и техники.

Инновационное развитие агропромышленного комплекса предполагает комплексное использование научных факторов производства и технологии, экономической организации и управления для обеспечения устойчивости конкурентоспособной продукции на внутреннем и внешнем рынках.

Но, несмотря на это, экономика Таджикистана в настоящее время приобретает все более выраженный аграрный характер, т.к. основным сегментом национальной экономики страны является именно сельское хозяйство, в котором преобладает растениеводство и где заняты около 66% активной части населения страны.

После приобретения государственной независимости в республике начался период экономических реформ. С 1992 года началось частичное разделение горных и предгорных земель, а также в 1995-1997 годах указами Президента Республики Таджикистан от 9 октября 1995 года, №342 и от 1 декабря 1997 года, № 874 фермерам были разделены 75 тыс. гектаров земель, что содействовало обеспечению населения продовольствием. После принятия данных указов часть безработного населения была привлечена к работе, что имело важное и большое значение для решения проблем занятости населения. В целях эффективного и рационального использования земельных и водных ресурсов, увеличения производства сельскохозяйственной продукции, также был принят Указ Президента Республики Таджикистан от 25 июня 1996 года №522 «О реорганизации сельскохозяйственных предприятий и организаций», в процессе реализации которого государственный заказ и цены на сельскохозяйственную продукцию были объявлены свободными, что содействовало свободе выбора и выращивания продукции фермерами. [1 45-46 стр.]

Проведенная реформа в отрасли сельского хозяйства дала свободу дехканским (фермерским) хозяйствам в выборе и выращивания всех видов сельскохозяйственной культуры, а также возможности проведения повторного посева на освобожденных полях.

Сельскохозяйственные показатели Хатлонской области Республики Таджикистан, 2008-2014 гг.

ХАТЛОН *в разы*

Таблица №1

<i>Показатели</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2014/ 2008 гг.</i>
<i>Посевные площади, всего га., в том числе:</i>	<i>450824</i>	<i>439128</i>	<i>419990</i>	<i>426907</i>	<i>432689</i>	<i>432698</i>	<i>406043</i>	<i>-0,9</i>
<i>Зерновые культуры</i>	<i>221881</i>	<i>237546</i>	<i>231479</i>	<i>215868</i>	<i>217856</i>	<i>219723</i>	<i>198034</i>	<i>-0,9</i>

Хлопчатник	152827	107503	100598	126739	127888	128123	120494	-0,8
Картофель	6703	8298	8621	10055	10997	11843	10079	1,5
Овощи	15152	18181	20443	21442	23010	24297	26052	1,7
Бахчи	8304	13932	15234	11733	11848	11490	12197	1,5

Урожайность, ц. с 1 га., в том числе:

Зерновые культуры	22,8	28,1	28,1	27,6	29,6	32,7	33,8	1,5
Хлопчатник	15,8	18,4	20,1	21,5	22,1	21,5	21,8	1,4
Картофель	214,8	224,3	226,3	230,0	222,9	236,4	218,9	1,0
Овощи	191,1	204,9	205,2	222,7	231,9	248,9	252,8	1,3
Бахчи	223,7	234,9	238,0	240,0	249,9	260,7	271,0	1,2

Производство продукции растениеводства во всех категориях хозяйств, (тонна) в том числе:

Зерновые культуры	586379	774005	780094	728811	798384	878336	828709	1,4
Хлопчатник	241133	197860	202027	272184	282569	275116	262816	1,1
Картофель	156716	197020	209665	240270	253352	284568	227017	1,4
Овощи	358937	461914	533887	600654	669544	772796	846050	2,4
Бахчи	240348	360533	409871	342825	368433	397779	422937	1,8

Рассчитано по: Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2015.- С.69, 73, 106, 110, 122, 126, 137, 164, 169, 178, 182, 187, 198, 203, 212, 216.; Регионы Республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2015. - С.73-81.

Анализы показывают, что в республике с каждым годом увеличивается объем производства сельхозпродукции [1. стр. 46-47].

Производства сельхозпродукции в 2014 году по сравнению с 2008 годом увеличилось в 3,2 раза и в целом в 2014 году во всех видах хозяйствах области было произведено зерновых культур - 828709, хлопка - 262816, картофеля - 227017, овощей - 846050, бахчевые - 422029, фруктов - 225,4, и винограда - 124,3, мяса – 143, 2, молока – 660, 7 тыс. тонн, яйца – 231,9 млн. штук, что больше показателей 2008 года (кроме хлопка, мяса и яиц) других продуктов, в том числе: зерновых в - 1,4 , картофеля - 1,4 , овощей – 2,4, бахчевых - 1,8, фруктов - 1,3, винограда - 1,0 и молока - 1, 2 раза.

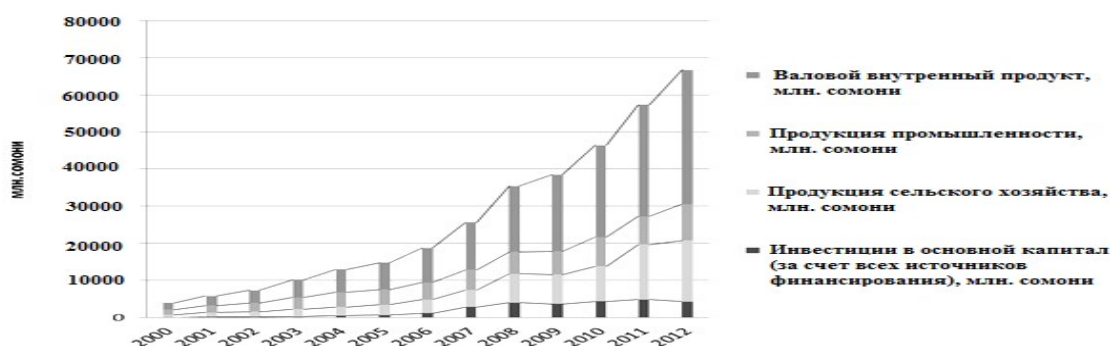

Рис. 1. Динамика изменений основных показателей экономики Республики Таджикистан, млн. сомони за 2000-2012 гг. (источник: отчет Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан: <http://www.stat.tj/>)

Можно более подробно рассмотреть динамику развития АПК в целом, по

различным показателям. Из табл.1 видно, что, по сравнению с 2012 годом, к 2014 году производство сельскохозяйственной продукции увеличилось на 174 895 млн. сомони, или на 12%.

Переход к новым видам экономических отношений, организация новых видов хозяйствования и приватизация имущества, привели к полному изменению сельскохозяйственной отрасли. Новые организационные формы появились в перерабатывающих и сельскохозяйственных предприятиях, появились агрофирмы, дехканские хозяйства, ассоциации дехканских хозяйств, акционерные общества и др. Сегодня в сельскохозяйственной отрасли республики насчитывается более 54,3 тыс. дехканских (фермерских) хозяйств, из которых 890 составляют ассоциаций дехканских (фермерских) хозяйств, 819 коллективные дехканские хозяйства и 357 кооперативные хозяйства.

Из этого следует, что аграрный сектор экономики области нуждается в необходимости обновления научно-информационной и технико-технологической базы агропромышленного комплекса на новой, более качественной основе, в переходе к качественно новому типу инновационного развития.

Существуют некоторые факторы, которые влияют на развитие АПК, а точнее, сдерживает такое развитие. Это прежде всего недостаточная материально-ресурсная и наукоемкая база.

Его дальнейшее развитие должно базироваться на современной материально - технической базе, разработке и применении высокоэффективных и автоматизированных технологий, предполагающих рациональное использование сырья, снижение потерь, безотходную переработку сопутствующей продукции.

Как видно из рисунка 1, сельское хозяйство составляет существенную долю ВВП, однако после принятия реформ в сфере АПК в 2010 году посевные площади под хлопок резко сократились, и соответственно это привело сокращению доли в ВВП.

В последние годы, несмотря на достаточно сложное экономическое положение АПК и его предприятий, инновационные процессы в отрасли стали постепенно активизироваться. Особенно это относится к группе наиболее передовых сельскохозяйственных предприятий страны, которые интенсивно осваивают в производстве инновации. Прежде всего, это наглядно просматривается на примере урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности в животноводстве. То есть, аграрная наука располагает в настоящее время достаточным потенциалом, способным обеспечивать реализацию в аграрном секторе активной инновационной политики. В связи с этим возникает необходимость принятия экстренных мер по повышению эффективности использования научно-технического потенциала отрасли.

В тоже время необходимо отметить, что по своему содержанию осваиваемые в основных отраслях и сферах агропромышленного производства инновации существенно отличаются, что естественно, связано с их отраслевыми, функциональными, технико-технологическими и организационными особенностями.

Также отечественный опыт использования результатов НИОКР сельхозпроизводителями показывает, что современная тенденция развитие инновационных процессов в сельском хозяйстве является весьма противоречивая. С одной стороны, аграрная наука в последние годы, несмотря на серьезные экономические трудности, успешно функционируют, производя значительное количество качественной научной продукции, а передовые хозяйства, преодолевая негативную ситуацию, организуют освоение инноваций.

За 25 лет независимости из всех источников финансирования на развитие различных социально-экономических сфер Хатлонской области израсходовано более 25 млрд. сомони. В этот период среднегодовой темп роста регионального валового продукта области составлял 6,5% и в 2015 году достиг почти 12,5 млрд. сомони, что равно 25% внутреннего валового продукта страны. Согласно прогнозам, в предстоящие 4 года только за счет государственного бюджета на развитие Хатлонской области предусмотрено 7,5 млрд сомони.[4]

В предстоящие пять лет в рамках программы развития городов и районов области и очередной программы социально-экономического развития Хатлонской области на 2016-2020 годы запланирована реализация 4 тыс. проектов на сумму 10 млрд. сомони.[2]

Наиболее сильное неблагоприятное воздействие на развитие инновационных процессов в АПК оказывает низкий уровень платежеспособного спроса на научно-техническую продукцию. Отсутствие у большинства сельхоз товаропроизводителей собственных денежных средств, и практическая невозможность получить на инновации заемные средства не позволяют им заниматься освоением новых технологий.

Переход АПК на путь инновационно-технологического развития может осуществляться лишь на основе учета экономических возможностей и особенностей формирования рыночной экономики.

Опыт стран с развитой рыночной экономикой показывает, что при обосновании и осуществлении аграрной политики одной из ее важных составных частей является инновационная политика, необходимость формирования и реализации которой в современных условиях значительно усилилось.

Инновационная политика должна быть направлена на эффективное использование научно-технического потенциала, повышение роли отраслевой науки в подъеме экономики агропромышленного производства, обеспечение конкурентоспособности продукции.

Литература:

1. Постановление Правительство Республики Таджикистан Об утверждении Программы реформирования сельского хозяйства Республики Таджикистан на 2012 – 2020 годы 1 августа 2012 г. №383 г. Душанбе.
2. Сайт Президент Республики Таджикистана <http://www.president.tj/ru/node/12901>.
3. Ассоциация Агробизнеса Таджикистана <http://agrobusiness.tj/normativno-pravovye-akty/>.
4. Сайт Президент Республики Таджикистана <http://www.president.tj/ru/node/12820>.
5. Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2015.
6. Файзуллоев М.К. Основы формирования национальной инновационной системы//М.К. Файзуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. - 354 стр.

ПРЕДПОСЫЛКИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Носири Н., Бобоев Н.Д.

В статье авторы рассматривают состояние и анализ развития сельскохозяйственной отрасли Хатлонской области, а также проблемы формирования и развития инновационной деятельности в АПК (агропромышленный комплекс) региона. Раскрыты функции и роль новых организационных форм в развитии АПК региона. Приведены статистические данные об основных показателях развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, инновационная политика, инновационная активность, агропромышленный комплекс, производство сельхозпродукции, рыночная экономика.

BACKGROUND OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE KHATLON REGION

Nosiri N., Boboev N.

The article deals with the analysis of the condition and development of the agricultural sector of Khatlon region, as well as the problems of formation and development of innovative activity in agrarian and industrial complex of the region.

Keywords: innovation; innovative development; innovation policy; innovative activity; agro-industrial complex; agricultural production; market economy.

ЗАМИНАҲОИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Наврӯз Н., Бобоев Н.Д.

Дар мақола муаллифон вазъ ва таҳлили рушди соҳаҳои кишоварзии вилояти Хатлон, мушкилоти ташаккул ва рушди инноватсионии фаъолияти комплекси кишоварзӣ саноатии минтақаро дида баромадаанд. Нақш ва вазифаҳои шаклҳои нави ташкили рушди комплекси агросаноатии минтақа ошкор гардидааст. Маълумотҳои омӯри оид ба нишондиҳандаҳои рушди хоҷагии қишлоқ оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: инноватсия, рушди инноватсионӣ, қорҳои илми татқиқотӣ ва таҷрибавӣ - санҷишӣ, сиёсати инноватсионӣ, фаъолияти инноватсионӣ, комплекси кишоварзӣ саноатӣ, истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, иқтисоди бозоргонӣ.

Сведения об авторах: Навруз Носири – старший преподаватель кафедры экономики и туризма Института технологии и инновационного менеджмента в г. Куляба.

E-mail: nosiri.1990@mail.ru; тел.: (99) 918-29-39-55.

Бобоев Н.Д – старший преподаватель кафедры экономики и туризма Института технологии и инновационного менеджмента города Куляба. Тел.: 985-37-51-44

Information about authors: Navruz Nosiri - Senior lecturer of the department "Economics and Tourism" Institute of Technology and Innovation Management in Kulob.

E-mail: nosiri.1990@mail.ru; phone: (992)918-29-39-55.

Boboev N.B - Senior lecturer of the department "Economics and Tourism" Institute of Technology and Innovation Management in Kulob. Phone: (992) 985-37-51-44.

ТАКМИЛИ АНДОЗБАНДИ ВА ФАЗОИ САРМОЯГУЗОРӢ – ОМИЛИ ПЕШРАФТИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Иборатова Р.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки кишвари мо ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи башарӣ дар самти татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсати фаъол баҳри беҳдошти сатҳи зисти аҳоли ва таъмини рушди босуботи соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ мамлакат тавассути ҳамгироии бештар ба низоми иқтисодии ҷаҳонӣ чораҳои зарурӣ ва таъсирбахш андешад. Дар ин самт санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулгардида, ҷиҳати ҳалли бисёр вазифаҳои афзалиятнок оид ба рушд ва таҷдиди иқтисодӣ, ҷалби ҳарчи бештари сармоягузорӣ ба иқтисодӣ мамлакат ва рушди баҳши хусусӣ мусоидат намуда истодаанд.

Бо мақсади баланд бардоштани нуфузи кишвар дар арсаи ҷаҳонӣ, рушди савдои байналмилалӣ, ҷалби сармоя, рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ, бештар намудани фаъолияти соҳибқорӣ ва рушди баҳши хусусӣ, Тоҷикистон ба Созмони Умумиҷаҳонии Савдо (СУС) ва Конвенсияи Нью-Йорк оид ба эътироф ва мавриди иҷро қарор додани қарорҳои арбитражии хориҷӣ шомил гардид. Дар солҳои соҳибистиқлолӣ, ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муяссар гардид, ки барои барқарорсозӣ ва таракқи додани иқтисоди кишвар қорҳои зиёдеро анҷом диҳад. Заминаи асосии меъёрии ҳуқуқие, ки ба ташаккулёбии механизмҳои бозорӣ хоҷагидорӣ мусоидат менамояд, қабул карда шуд.

Маҳз дар натиҷаи тадбирҳои дар самти беҳсозии фазои соҳиб-қориву сармоягузорӣ амалигардида мавқеи кишвари мо бештар шуда, тибқи арзёбии созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ дар давоми солҳои охир 3 маротиба ба қатори 10 кишвари

ислохотгари пешсаф дохил гардид. Дар зарфи 10 соли охир дар кишвар беш аз 90 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 12 миллиард сомонӣ татбиқ гардида, айни замон 63 лоиҳаи дигар дар ҳаҷми умумии зиёда аз 19 миллиард сомонӣ амалӣ шуда истодааст. Инчунин, танҳо дар соли 2015 ба маблағи беш аз 7,5 миллиард сомонӣ сармояи хоричӣ ҷалб гардидааст, ки қариб 4 миллиард сомонии онро сармоягузори мустақим ташкил медиҳад.³²

Баҳри тақмили фазои сармоягузорӣ дар ҷумҳурӣ Қонуни ҚТ “Дар бораи сармоягузориҳои хоричӣ дар ҚТ” аз 10 марти соли 1999, №555 қабул гардид. Инчунин, бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 декабри соли 2007, № 356 “Шӯрои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ” таъсис дода дода шуд. Фаъолияти Шӯрои мазкур барои густариши муколамаи самаранок байни давлат ва баҳши хусусӣ заминаи устувор гузошт. Шӯрои машваратӣ мақомоти машваратӣ маслиҳатӣ буда, дар заминаи ҳамкориҳои мутақобилаи созандаи соҳибкорон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо мақомоти давлатӣ, таҳия намудани пешниҳодоти мувофиқшуда ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомотҳои иҷроияи ҳокимияти давлатӣ оид ба масъалаҳои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкориро таъмин менамояд.

Бо мақсади беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва ҳавас-мандгардонии минбаъдаи ҷалби сармоягузориҳои хоричиву дохилӣ дар соҳаи фаъолияти соҳибкории истехсолӣ дар кишварамон меъёри андозии арзиши иловашуда аз 20 то ба 18 фоиз ва меъёри андоз аз Ҷоидаи корхона аз 25 то ба 15 фоиз кам карда шуда, нисбати баргузориҳои ҳамагуна санҷишҳо дар фаъолияти корхонаҳои тозабунёди истехсолӣ ба муҳлати 3 сол мораторий эълон карда шуд.

Дар ин давра ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» тағйиру иловаҳо ворид гардида, шумораи иҷозатҳо аз 605 адад то 86 адад кам ва низомии электронии дастрасии онҳо қорӣ карда шуд, ки ин ба ақидаи мутахассисони Корпоратсияи Байналмиллалии Молиявӣ (IFC), нишондиҳандаи ниҳоят баланди будан ислохот буда, барои рушди соҳибкорӣ дар ҳама соҳаҳои иқтисодӣ тақони ҷиддӣ хоҳад бахшид.

Дар самти ислохоти низомии андозбандӣ Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав таҳия гардид, ки дар он номгӯи андозҳо аз 21 намуд то 10 намуд кам карда шуда, аз 1 январи соли 2017 ба 9 намуд баробар мешавад. Илова бар ин, шумораи эълomiaҳои андоз то 41 фоиз, шумораи ҳисоботҳои андозӣ то 86 фоиз ва шумораи умумии пардохтҳои андозӣ то 43 фоиз кам карда шуда, пешниҳоди ҳисоботи андоз тариқи электронӣ ба роҳ монда шудааст.

Илова бар ин, ҳиссаи хароҷотҳои андозии корхона дар Ҷоидаи бадастовардашуда ба таври назаррас кам гардид. Яъне аз 86 фоиз то ба 68,3 фоиз (бо хорич шудани андозии ҳадди ақал -17,7 фоиз) ва аз 1 январи соли 2017 то ба 35 фоиз (бо хорич шудани андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард -33,3 фоиз) баробар мешавад. Бояд қайд кард, ки тибқи таҷрибаи байналмилалӣ ҳиссаи хароҷотҳои андозии корхона дар Ҷоидаи бадастовардашуда дар ҳудуди 30-35% барои пешбурди соҳибкорӣ мусоид ҳисобида мешавад.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳарчанд дар Кодекси нави андоз барои фаъолияти соҳибкорӣ, истехсоли мол ва хизматрасонӣ, таъсиси корхонаҳои муассири истехсолӣ ва хоҷагиҳои фермериву деҳқонӣ зиёда аз 240 имтиёз пешбинӣ гардида бошад ҳам, вале ҳоло ҳам меъёри андозҳо нисбат ба дигар давлатҳо, аз ҷумла давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ хело баланд аст. Масалан, меъёри Андоз аз арзиши иловашуда дар ҚТ 18%-ро ташкил медиҳад, ки айни замон меъёри андозии мазкур дар Ҷумҳурии Қирғизистон 12%-ро ташкил медиҳад, андозии Ҷоида бошад дар ҚТ 15-25% ва дар Ҷумҳурии Қирғизистон

---

³² Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2016. – С.20.

10% ва дар дигар намудҳои андоз ҳам ин фарқиятҳо ба назар мерасад. Инчунин, ҳисоб кардани андози замин ва андози ягона барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, низ вобаста аз балнокии замин бояд ба роҳ монда шавад.

Дар кишвар қонунгузори амалкунанда номгӯи зарурии кафо-латҳо, аз ҷумла вобаста ба ҳимояи моликияти хусусӣ, интиқоли озоди ғоида ва дигар шаклҳои даромад, даҳлатнопазирии ғайриқисмӣ ва ғайраро муқаррар намуда, барои сармоягузори ватанию хориҷӣ низоми ягонро ташаккул додааст. Қиҳати боз ҳам мусоидат намудан баҳри фароҳам овардани фазои соҳибқорию сармоягузорӣ низоми “Равзанаи ягона” таъсис дода шуд, ки мунтазам самарои худро нишон дода истодааст. Ин низом барои сармоягузори анҷом додани маҷмӯи хизматрасониҳои зарурии давлатиро дар як марказ пешбинӣ менамояд, ки он имконияти қабул, пешниҳоди ҳуҷҷатҳо ва баррасии онҳоро дар намуди электронӣ, инчунин дастрасии мунтазами сармоя-гузорино ба иттилоот оид ба ҳолати корқарди ҳуҷҷатҳои супоридашуда ва қарорҳои идоракунии тибқи онҳо қабулгардида таъмин менамояд.

Қонунгузори Тоҷикистон низоми васеи кафолатҳо ва имтиёзҳо барои сармоягузори пешбинӣ намудааст. Аз он ҷумла, тибқи моддаи 110 Кодекси андози ҚТ корхонаҳои нави мол истеҳсолкунанда, аз санаи бақайдгирии ибтидоии давлатӣ ҳангоми аз ҷониби муассисони онҳо дар муҳлати 12 моҳи тақвими аз санаи бақайдгирии давлатӣ ба фонди оинномавии корхонаҳои мазкур ворид намудани ҳаҷмҳои дар поён пешбинигардидаи сармоягузориҳо аз андоз аз ғоида озод мебошанд:

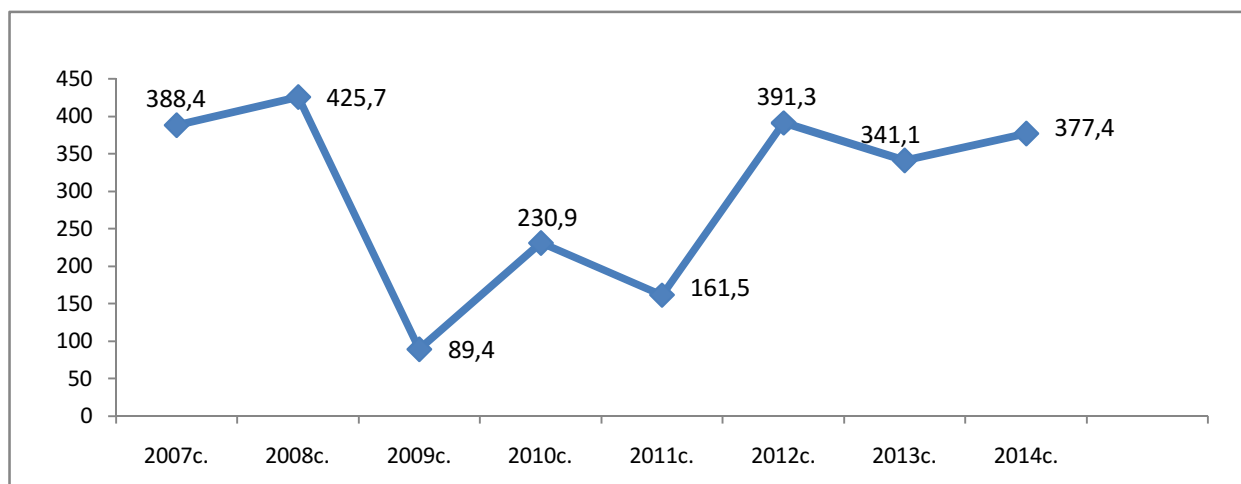
- ба муҳлати 2 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 200 ҳазор доллари ИМА то 500 ҳазор доллари ИМА бошанд;
- ба муҳлати 3 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 500 ҳазор доллари ИМА то 2 миллион доллари ИМА бошанд;
- ба муҳлати 4 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 2 миллион то 5 миллион доллари ИМА бошанд;
- ба муҳлати 5 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 5 миллион доллари ИМА бошанд.

Инчунин, имтиёзҳои андозию гумрукӣ барои сармоягузорино, ки дар соҳаи кишоварзӣ ғайриқисмӣ менамоянд, низ пешбинӣ гардидааст. Ҳамзамон бояд қайд кард, ки бо мақсади дастгирии сармоягузорино хориҷӣ ба роҳбарони ширкату корхонаҳои шӯҳрати ҷаҳонӣ доштае, ки ба таври воқеӣ дар сармоягузори иқтисодиёти Тоҷикистон иштирок менамоянд ва сармояи воридшудаи онҳо на камтар аз 500 ҳаз долл. ИМА ташкил медиҳад, равониди нави сармоягузорино (С) дода мешавад.

Зимнан бояд қайд намуд, ки бо фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузорӣ ва дастгирии бевоситаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон воридоти сармоягузорино мустақими хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯ ба афзоиш ниҳодааст.

Тибқи маълумотҳои оморӣ воридоти умумии сармоягузорино хориҷӣ дар солҳои 2007-2014 5 млрд. 683,4 млн. доллари ИМА - ро ташкил додааст, ки аз ин 2 млрд. 405,7 млн. доллари ИМА сармоягузорино мустақим ва 3 млрд. 277,7 млн. доллари ИМА қарзҳои аз ҷониби корхонаву ташкилотҳо ҷалбгардида мебошанд.

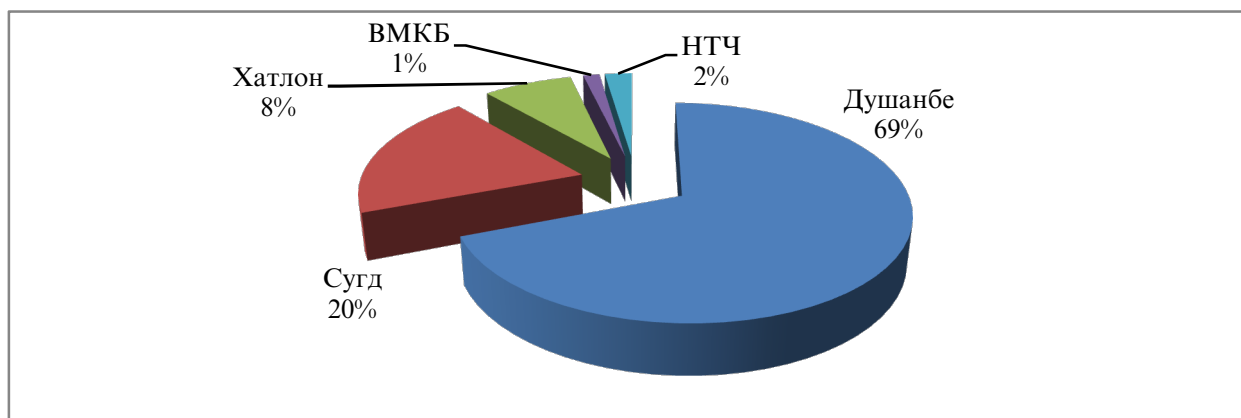
Дар ин давра беш аз 35 давлати ҷаҳон ба иқтисодиёти Тоҷикистон сармоягузорино мустақим намудаанд. Аз ҷумла, аз ҷониби Федератсияи Россия – 854,5 млн. доллари ИМА, Ҷумҳурии Халқии Хитой – 462,0 млн. доллари ИМА, Британияи Кабир – 292,6 млн. доллари ИМА, Эрон – 254,3 млн. доллари ИМА, Кипр - 167,9 млн. доллари ИМА, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико – 206,4 млн. доллари ИМА ва дигар – 168,0 млн. доллари ИМА ворид гардидааст.

Расми 1. Ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ ба иқтисодиёти мамлакат (млн. доллари ИМА)

Маъҳаз: маълумотҳои Кумитаи сармоягузорӣ ва идораи амволи назди Ҳукумати ҚТ.

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ асосан ба соҳаҳои энергетика – 596,8 млн. долл. ИМА, алоқа – 349,0 млн. долл. ИМА, сохтмон – 313,1 млн. долл. ИМА, хизматрасонии молиявӣ – 315,2 млн. долл. ИМА, омӯзиши геологӣ ва истихроҷи канданиҳои ғоиданок – 534,5 млн. долл. ИМА, саноат – 137,5 млн. долл. ИМА, савдо – 35,9 млн. долл. ИМА, тандурустӣ – 4,96 млн. долл. ИМА, кишоварзӣ – 11,7 млн. долл. ИМА, маориф - 0,7 млн. долл. ИМА, ва дигар соҳаҳо – 106,34 млн. долл. ИМА равона шудааст.

Дар ин муддат воридоти сармояи мустақими хориҷӣ бештар ба шаҳри Душанбе – 69,18 % (2 млрд. 032 млн. долл. ИМА), Вилояти Суғд – 19,46 % (571,5 млн. долл. ИМА),

Вилояти Хатлон – 7,65 % (224,6 млн. долл. ИМА), Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон – 1,40 % (41,1 млн. долл. ИМА) ва ба ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ бошад – 2,32 % (68,2 млн. долл. ИМА) равона карда шудааст.

Расми 2. Воридоти сармояи мустақимӣ хориҷӣ ба минтақаҳои ҷумҳурӣ (солҳои 2007 – 2014)

Маъҳаз: маълумотҳои Кумитаи сармоягузорӣ ва идораи амволи назди Ҳукумати ҚТ.

Дар соли 2015 зиёда аз 323 корхонаю ташкилотҳо бо сармояи хориҷӣ фаъолият доштанд, ки ин нишодиҳанда нисбат ба соли 2014 38 корхона зиёд мебошад. Дар ин давра ба ҷумҳурӣ 481,6 млн.доллар сармояи хориҷӣ ворид шудааст. Аз ҳаҷми умумии сармояҳои хориҷӣ 206,4 млн.доллар сармояҳои мустақим, ки нисбати соли 2014 37,3 млн. долл. ИМА зиёд ва 275,2 млн. долл. дигар сармояҳо ташкил медиҳанд.

Ҳамин тавр, бо назардошти вазъи сиёсӣю иқтисодии ҷаҳон ва таҳримҳои иқтисодии мутақобилаи кишварҳои мутараққӣ ба кишварҳои ҳамшарики иқтисодии Тоҷикистон, ба ақидаи мо, андешидани як қатор тадбирҳои муҳим дар беҳдошти фазои сармоягузориву рушди бахши хусусӣ дар мамлакат зарур аст.

➤ Ёлон намудани мараторӣ ба пардохти андоз аз арзиши иловашуда ва бочҳои гумрукӣ ҳангоми ворид намудани таҷҳизоти технологӣ, ки барои ташкил ва азнав таҷҳизонидани корхонаҳои коркарди пурраи маҳсулоти воридотивазкунанда равона карда мешаванд.

➤ Таҷдиди назар намудани қоидаҳои пешниҳоди равониди навъи «сармоягузор» ба сармоягузори хориҷӣ ва озод намудани онҳо аз бақайдгирӣ дар Хадамоти шиносномавӣ бақайдгирии Вазорати қорҳои дохилӣ ба мӯҳлати як моҳ.

➤ Бунёди минтақаҳои саноатӣ дар гирду атрофи шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ.

➤ Муайян намудан ва пешниҳоди имтиёз барои содироти маҳсулоте, ки ҷумҳури ҷиҳати истеҳсоли онҳо афзалият дорад.

Калидвожаҳо: имтиёзҳои андоз, фазои инвестиционӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, инвестиция, боҷи гумрукӣ.

Адабиёт:

1. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2016. – С.20.
2. Отчет о внешней помощи – 2014: Информационно-аналитический справочник.- Душанбе, 2015. – 126 с.
3. Инвестиционные возможности Таджикистана//Информационный справочник.- Душанбе, 2014. – 28 с.
4. Маълумотҳои Кумитаи сармоягузорӣ ва идораи амволи назди Ҳукумати ҚТ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ И ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА – ФАКТОР РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Иборатова Р.

В статье рассматривается состояние налогообложения и инвестиционных возможностей в Республике Таджикистан, в том числе правовые нормы и законодательные акты в этой области, а также вопросы регулирования и поддержки предпринимательской деятельности. На основе анализа сложившейся ситуации в этой области определено, что развитие национальной экономики тесно связано с совершенствованием налогового и инвестиционного пространства, а также государственной защиты и поддержки предпринимательской деятельности в этой сфере.

Ключевые слова: налоговые льготы, инвестиционное пространство, предпринимательская деятельность, инвестиция, таможенные пошлины.

IMPROVEMENT OF TAXATION AND INVESTMENT SPACE - FACTOR OF DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMICS

Iboratova R.

The article examines the state of taxation and investment opportunities in the Republic of Tajikistan, including legal norms and legislative acts in this area, as well as issues of regulation and support of entrepreneurial activities. Based on the analysis of the current situation in this area, it is determined that the development of the national economy is closely linked with the improvement of the tax and investment space, as well as state protection and support of entrepreneurial activities in this area.

Keywords: tax privileges, investment space, entrepreneurial activity, investment, customs duties.

Сведения об авторе: Иборатова Рухшона Мирзонаботовна – работник налогового управления в городе Кулябе Адрес: Проспект И.Сомони, улица Хамадони 43.

Тел: (83322)2-37-15

Information about the author: Iboratova Rukhshona Mirzonabotovna –tax officer in Kulob. Avenue I.Somoni, street, Hamadoni 43

Phone: (83322)2-37-15

ОБ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ХОЧАГИДОРӢ

Иброҳимов О.Ю., Куганов Н.К.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Давраи гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ тақозо менамояд, ки бехтаргардонӣ ва тағйиротҳои кулӣ дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва соҳаҳои ба он алоқаманд ба амал бароварда шаванд, ки яке аз ин самтҳо бехатарӣ ва бехтаргардонии ҳолати истифодаи оқилонаи захираҳои об мебошад. Қайд кардан ҷоиз аст, ки шароитҳои табиӣ ва иқлимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои шароити мусоид ва захираҳо (потенциали)-и лозимӣ барои оқилона истифода бурдани захираҳои об дар кулли соҳаҳои иқтисоди миллиро доро мебошад. Аммо барои расидан ба чунин дараҷаи инкишоф ҳангоми интихоби самараноки истифодаи захираҳои об, мақоми асосиро масъалаҳои бехатарӣ ва истифодаи оқилонаи он, пешгирӣ намудани муаммоҳои экологӣ-иқтисодии истифодаи об, ифлосшавии захираҳои об аз ҳисоби партовҳо аз корхонаҳои истехсолӣ, хифзи муҳити атроф, нигоҳдории тандурустии аҳоли ва ғайраҳо мебозад.

Метавон қайд намуд, ки дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон талабот ба захираҳои табиӣ зиёд шуда истодааст, ки ин аз як тараф афзоиши аҳоли, аз тарафи дигар камшавии боздеҳии захираҳо аз боиси харобшавии захираҳои замину об ва ғ. мебошад. Ғайр аз ин гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ва муаммоҳои тараққиёти шаклҳои нави хоҳагидорӣ дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ метавонад дар баъзе ҳолатҳо ба амиқгардонии муаммоҳои бехатарии истифодаи захираҳои об сабаб гардад.

Арзёбии умумии манбаъҳои об. Масоҳати яхбастаи кӯҳҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ қариб 17 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад, ки бештар он 60 % дар Тоҷикистон воқеъ гардидааст. Миқдори пирахҳо дар ҷумҳурӣ 14509 ва масоҳати умумии яхбастагӣ 11146 км² мебошад, ки тақрибан 8 % тамоми масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Минтақаи аз ҳама бузурги пирахҳои Тоҷикистон (60%) масоҳате мебошад, ки ба куллаҳои баландтарин – Исмоили Сомонӣ (7495 м) ва Ленин (7143 м) мепайвандад ва дар он майдони аз ҳама бузурги пирахҳои Федченко (651,7 км²), Грум-Гржимайло (143 км²), Гармо (114,6 км²) ва даҳҳо пирахҳои дигар воқеъ шудаанд, ки масоҳати ҳар кадоми онҳо беш аз 30 км² аст. Пирахҳои, ки масоҳаташон беш аз 1 км² аст, танҳо 20 фоизи миқдори умумии пирахҳоро ташкил медиҳанд. Вале дар онҳо қариб 85 фоизи тамоми ҳаҷми яхҳо ҷамъ омадааст. Маҷмуи захираҳои ях дар пирахҳо тақрибан 845 км³-ро ташкил дода, 13 маротиба аз ҷараёни солони дарёҳои тамоми ҷумҳурӣ афзунтар мебошад.

Ҷараёни оби дарёҳо. Минтақаи ташаккулёбии ҷараёни об дар Тоҷикистон 90 фоизи масоҳати онро ташкил медиҳад. Обшавии яхҳо то 25 фоизи ҳамаи манбаъҳои обро ташкил дода, қисми қобили мулоҳизаи ҷараёни асосии тобистона ва дар солҳои камобӣ то 50 фоизро ташкил медиҳад.

Дар давраи обхезиҳо аз ҳамаи дарёҳо аз 70 то 90 фоизи ҳаҷми солони об ҷорӣ мешавад. Умуман, ҷараёни миёнаи бисёрсолаи дарёҳо, ки дар Тоҷикистон ташаккул меёбад, 64 км²/солро ташкил медиҳад, аз ҷумла дар ҳавзаи дарёи Омӯ 62,9 км³ ва Сирдарё 1,1 км³. Дарёҳои Тоҷикистон 55,4 фоизи ҷараёни миёнаи бисёрсолаи сатҳи ҳавзаи баҳри Аралро таъмин мекунанд.

Кӯлҳо ва обанборҳо. Дар Тоҷикистон тақрибан 1300 кӯл бо масоҳати умумии 705 км² мавҷуд аст. Аксари кӯлҳо аз ҳавзаҳои иборатанд, ки масоҳати сатҳашон аз 1 км²

камтар аст, ки онҳо 97,5 фоизи миқдори умумии кӯлҳо ва танҳо 9 фоизи маҷмӯи масоҳати кӯлҳоро ташкил медиҳанд ва бо ин сабаб онҳо аз таъсири антропогену техногенӣ дар оянда хеле осебпазир мебошанд.

Миқдори асосии кӯлҳо (73 %) дар кӯҳҳои Помиру Олой дар баландии 3500 - 5000 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд. Масоҳати онҳо 80 фоизи фазои умумии обҳои кӯлҳои ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Кӯлҳо дар минтақаҳои пасткӯҳ ва наздикӯҳӣ кам буда, тақрибан 30 кӯл бо масоҳати умумии 2,4 км² об ҷамъ мешавад, ки аз ин миқдор 20 км³ обҳои ширин мебошанд. Бинобар душворрасиашон кӯлҳои кӯҳӣ ба қадри бояду шояд омехта нашудаанд ва аз ин рӯ, ташкили омӯзишу таҳқиқи онҳо зарур аст.

Дар Тоҷикистон 9 обанбори истифодашаванда бо ҳаҷми аз 20 млн. м³ то 10,5 км³ ва масоҳати умумии сатҳашон 664 км² мавҷуд аст, ки ҳаҷми умумӣ -15,4 км³ аз он ҷумла истифодашаванда -7,63 км³ буда, 13 фоизи чараёни миёнаи бисёрсолаи дарёҳои ҳавзаҳои баҳри Аралро ташкил медиҳад.

Дар минтақаи Кӯлоб барои обёрии заминҳо якчанд обанбор бунёд шудааст. Обанбори Муъминобод дар шимоли шарқии минтақа, дар ноҳияи Муъминобод воқеъ аст. Обанбор соли 1958 сохта шуда, масоҳаташ 2,8 км², ҳаҷми обаш 31 млн. м³ мебошад. Умқаш ба ҳисоби миёна 10 метр аст. Обанбори Селбур соли 1963 дар ноҳияи Восеъ бунёд гардида, ҳаҷми обаш 20 млн. м³ ва майдонаш 2,3 км² – ро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна 8 метр чуқур аст.

Дар қаламрави минтақаи Кӯлоб кӯлҳои калон ва миёна вучуд надорад. Танҳо кӯлҳои хурд дида мешаванд. Ба онҳо кӯли Сир (дар обтақсимкунаки дарёҳои Яхсу ва Обисурх), Танобчӣ (ноҳияи Темурмалик), Афғон – Дилӣ (ноҳияи Восеъ) ва ғайра дохил мешаванд.

Дар баёни онҳо кӯли Афғон – Дилӣ калонтарин буда, дар 12 км ҷануби ғарбии шаҳри Кӯлоб воқеъ аст. Дарозии кӯл 250 метр, васеъиаш 35 – 50 метр ва чуқуриаш ба 45 – 50 метр мерасад. Кӯл дар натиҷаи ҳодисаи карст ба вучуд омадааст. Минтақаи Кӯлоб аз обҳои зеризаминӣ фаровон аст. Дар ин водӣ ҳавзаҳои артезиани Кӯлоб воқеъ мебошад, ки масоҳаташ ба 13,5 км² мерасад.

Захираи истифодашавандаи обҳои зеризаминӣ 328 млн. м³ –ро ташкил медиҳанд. Дар айни замон дар минтақаи Кӯлоб 15,5% захираи обҳои истифодашаванда ва 20% - и захираи дурнамои обҳои зеризаминии Тоҷикистон ҷойгир шудаанд.

Маълум гардид, ки минтақаи Кӯлоб аз захираҳои об бой аст. Аммо риояи нақардани меъёри обмонӣ боиси ба амал омадани эрозияи хок мегардад.

Об дар андак вақт канорҳои замини киштро шуста чуқур мекунад. Дар натиҷа майдони кишт ва қабати серҳосили хок мегардад. Хоки шусташуда ҷӯйҳои атрофро аз лойқа пур мекунад. Дар натиҷа дар давоми якчанд сол чарихҳои хурд ҳосил шуда, барои пешгирии он хароҷоти зиёд сарф мешавад. Тибқи таҳқиқи олимони хокшиносии ҷумҳури 68% - и заминҳои киштшавандаи минтақаи Кӯлоб ба эрозияи обӣ гирифтанд.

Тавре маълум гардид, минтақаи Кӯлоб аз захираҳои обӣ бой мебошад. Аммо дар истифодаи оқилонаи онҳо баъзе мушкилот ҷой дорад. Ин мушкилот ба низоми дарёҳо вобаста аст. Масалан, давраи серобии дарёҳои Ёхсу, Кӯлобдарё, Тохирсу ва Сурхоб ба моҳҳои март, апрел ва аввалҳои май рост меояд, ки дар ин давра қариб барои зироатҳо об лозим нест. Ҳангоми фасли тобистон баръакс, сатҳи оби дарёҳо паст мегардад, ки ин истифодаи обро мушкил мегардонад. Танҳо низоми дарёи Панҷ барои обёрӣ дар фасли тобистон мусоидат менамояд.

Дар минтақаи Кӯлоб 149,7 ҳазор гектар замин барои обёрӣ мувофиқ аст, вале ҳоло ҳамагӣ 114 ҳазор гектар обёрикарда мешавад. Ҳоло талабот ба об 1,62 миллиард м³ (барои 114 ҳазор гектар заминҳои обёришаванда) ташкил медиҳад. Дар айни замон барои обшоркунии заминҳо 20 миллион м³ об намерасад. Др мавриди ба кор андохтани ҳамаи заминҳои обии минтақа 2,5 миллиард м³ об лозим мешавад. Вобаста ба ин барои минбаъд обшоркунии заминҳо як қатор чорабиниҳои гидротехниро роҳандозӣ бояд кард.

Манбаъҳои обҳои зеризаминӣ ва рӯизаминӣ. Манбаъҳои обҳои зеризаминии Тоҷикистон ба миқдори 18,7 км³/сол муайян карда шудаанд. Манбаъҳои

истифодашаванда 2,8 км³/солро ташкил медиҳанд. Дар тамоми ҷумҳурӣ гирифтани об ба ҳисоби миёна 2,3 км³/солро ташкил медиҳад.

Обҳои зерзаминӣ 39, 3 % барои эҳтиёҷоти хоҷагию ошомиданӣ 7,7 % барои эҳтиёҷоти истехсолию техникӣ ва 38,1 % барои обёрӣ истифода мегардад. Дар ҷумҳурӣ бештар аз 9000 ҷоҳ канда шудааст, ки 4614 - тои он амал мекунад. Барои аз байн бурдани камбудии истифодаи об барқарор намудани ҷоҳҳои мавҷуда зарур аст.

Манбаҳои обҳои зерзаминӣ дар вилояти Суғд 25,6 фоизи миқдори умумичумхуриявӣ ва захираҳои қобили истифодаи он 45,8 фоиз ва мутаносибан ин рақамҳо дар вилояти Хатлон 21,8 фоиз ва 25,9 фоиз, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 21,4 ва 1,28 ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 31,2 ва 27,0 фоиз муайян карда шудаанд.

Табақаи хоки барои реша давондани дарахту растанӣ мусоиди замин дорои хусусиятҳои обғунҷош мебошад, ки дар он обҳои рӯизаминӣ мавҷуданд. Ин обҳо дорои хусусиятҳои махсус буда, аз як тараф унсури таъминкунандаи мубодилаи об ва аз тарафи дигар барои мавҷудияти нашъунамои табақаи наботот, ки унсури ибтидоии мавҷудоти зинда мебошанд, заруранд. Масоҳати калони заминҳои лалмӣ дар қисмати марказӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон (то 500 ҳазор га) ҷойгир буда, имконияти обёрӣ кардани онҳо нест ва тақозо карда мешавад, ки усулҳои аз назари иқтисодӣ камхарҷи истифодабарии онҳо таҳия карда шавад.

Ҳамагон бояд фаҳманд, ки арзишмандии об на камтар аз арзишмандии нафт, газ, ангиштсанг ва дигар навъҳои сӯзишворию манбаҳои энергия барои ояндаи босуботи кишвар ва минтақа мебошад». Дар робита бо масъалаҳои умумичаҳонии об ташаббуси Сарвари давлати мо дар хусуси соли 2003-ро соли оби тоза эълон кардан ва солҳои 2005-2015 эълон намудани Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёт «Об барои ҳаёт» аз ҷониби Ассамблеяи 55 - уми Генералии Созмони Милали Муттаҳид маъқул дониста шуд ва дар ҷаҳон ҳамовозии ҳамачониба пайдо намуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ ба сифати ташаббускор ва пешсафи фаъоли ҳалли масоили глобалии вобаста ба истифодаи босамари захираҳои об эътироф гардидааст.

Имрӯз кишвари мо барои дар ҳамкорӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ амалӣ намудани пешниҳоди Тоҷикистон дар бораи эълон намудани Даҳсолаи нави байналмилалӣ "Об барои рушди устувор" ҷидду ҷаҳд менамояд.

Дар ин ҷода мусоидат ба татбиқи фарогири Даҳсолаи мазкур, ки бо пешниҳоди Тоҷикистон ва бо иттифоқи онро чанд лаҳза пеш аз ҷониби Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид эълон гардид, яке аз вазифаҳои муҳими давраи наздик ба шумор меравад.

Субҳи 22 декабри 2016 Раиси Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид ҷаноби Питер Томсон ба номи Роҳбари давлат ва мардуми Тоҷикистон барқияи табрикӣ ирсол кард. Ва ман низ мардуми шарифи Тоҷикистон ва ҷомеаи байналмилалиро ба муносибати қабули ин ташаббуси муҳим самимона табрик мегӯям.³³

Бешак, ягон хоҷагии халқро бе об тасаввур кардан имконпазир аст ва об яке аз омилҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат маҳсуб меёбад.

Тоҷикистон аз захираҳои обӣ дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҷойи аввал қарор дорад. Минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ аз лиҳози захираҳои об ва истифодаи оқилонаи об тафовути зиёд доранд. Аммо мушкilotи умумие ҳастанд, ки барои тамоми манотиқи кишвар хос мебошанд. Инро дар мисоли минтақи Кӯлоб баррасӣ мекунем. Яке аз масоили муҳими рӯз истифодаи пурраи иқтидори энергетикӣ дарёҳо ба ҳисоб меравад. Иқтидори гидроэнергетикӣ тамоми дарёҳои Тоҷикистон 527 миллиард кВт/соатро ташкил медиҳад.

---

³³Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22.12.2016

Тавре Сарвари давлат дар суханрониашон қайд карданд, мо ҳоло ҳамагӣ 4 фоизи захираҳои гидроэнергетикиамонро истифода мекунем. Бояд гуфт, ки захираҳои гидроэнергетикии дарёҳои минтақаи Кӯлоб пурра истифода бурда намешавад. Алалхусус бунёди нерӯгоҳҳои хурди барқии обӣ дар ноҳияҳои кӯҳии Шамсиддини Шохин, Муъминобод, Ховалинг ва Балчувон аз ҷиҳати иқтисодӣ ва экологӣ манфиатовар аст.

Аз қисмати шарқӣ ва ҷанубии минтақаи Кӯлоб дарёи Панҷ мегузарад, ки аз ҷиҳати захираҳои гидроэнергетикӣ дар байни дарёҳои Тоҷикистон беназир аст. Тибқи ҳисобу китоби коршиносон иқтидори гидроэнергетикиаш ба 98 миллиард кВт/соат мерасад. Дар ин дарё бунёди 13 нерӯгоҳҳои барқии об ба нақша гирифта шудааст. Махсусан қисматҳои поёноб ва миёнаоби дарё барои сохтани нерӯгоҳҳо мусоид мебошад.

Дар ҳудуди минтақаи Кӯлоб дар дарёи Панҷ сохтмони якҷанд нерӯгоҳи барқии обӣ ба нақша гирифта шудааст. Дар байни онҳо нерӯгоҳи Даштиҷум калотарин ба ҳисоб меравад. Иқтидори лоиҳавиаш 4 млн. кВт/соат буда, ҳаҷми обаш 17,6 км³ хоҳад шуд. Ин нерӯгоҳ 15,6 миллиард кВт/соат барқ хоҳад дод. Нерӯгоҳи Даштиҷум дар шимолӣ шарқии шаҳри Кӯлоб дар масофаи 90 км воқеъ аст. Арзиши лоиҳа 3,2 миллиард доллари ИМА – ро ташкил медиҳад. Нерӯгоҳи Даштиҷум дар сарҳади Тоҷикистону Афғонистон бунёд гардида, барои ҳар ду кишвар пешбинӣ шудааст.

Солҳои охир ҳолати мелиоративии заминҳои кишт бад шудааст. Ҳоло дар минтақа даҳҳо гектар заминҳои кишт гирифтори шӯра ва ботлоқ гардидаанд. Ин дар натиҷаи баланд гардидани обҳои зеризаминӣ ба амал омадааст. Барои паст кардани сатҳи обҳои зеризаминӣ коршиносон тавсия медиҳанд, ки дар киштзорҳо дар масофаҳои муайян заҳбуру заҳкашҳо бунёд кардан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Аҳолии минтақа сол ба сол меафзояд. Масалан, соли 1959 аҳолии минтақа 229,1 ҳазор нафарро ташкил медод. Ҳоло бошад, теъдоди аҳолии минтақа ба 1 миллиону 52 ҳазор нафар расидааст. Ҳамасола аҳоли ба ҳисоби миёна 15 – 20 ҳазор нафар меафзояд. Аз ин рӯ, масъалаи бо оби ошомиданӣ таъмин намудани аҳолии минтақа ниҳоят муҳим аст.

Бо дарназардошти он, ки ягон кишвар тараққиёти ҳудро бе рушди энергетика таъмин карда наметавонад, мо расидан ба истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқро ҳамчун яке аз ҳадафҳои стратегии давлат муайян кардаем.

Бо мақсади ноил шудан ба ин ҳадаф ва азхудкуниву истифодаи самараноки захираҳои бузурги энергетикӣ мамлакат ҳоло 11 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 10 миллиард сомонӣ татбиқ шуда истодааст.

Дар қатори бунёди нерӯгоҳҳои барқии обӣ сохтмону барқарорсозии иқтидорҳои дигари энергетикӣ, аз ҷумла навбати аввал ва дуюми Маркази барқу гармидиҳии «Душанбе-2» бо тавоноии 400 мегаватт амалӣ карда шуд, ки ба таъмин намудани иншооти гуногун ва сокинони шаҳри Душанбе бо гармӣ ва коҳиш додани норасоии барқ дар фасли зимистон равона гардидааст.

Илова бар ин, таҷдиди нерӯгоҳи барқии обии «Сарбанд» ба маблағи 1,1 миллиард сомонӣ оғоз гардида, соли 2017 марҳалаи якуми барқарорсозии нерӯгоҳҳои барқии обии «Норак» дар ҳаҷми 3 миллиард сомонӣ ва «Қайроққум» ба маблағи 600 миллион сомонӣ шурӯъ мешавад.

Рӯйдоди муҳимми таърихӣ дар ин самт оғози бунёди сарбанди нерӯгоҳи барқии обии «Роғун» мебошад, ки чанде пештар сурат гирифт. Субҳи 29 – уми ноябри соли 2016 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки худ сари чамбараки трактори пуриқтидор нишаста, роҳи маҷроӣ обро баст ва аз як тарафи соҳили дарё ба тарафи дигари соҳили дарё гузашт.

Аз аввали корҳои барқарорсозиву сохтмон ба иншооти зикршуда 12 миллиард сомонӣ, аз ҷумла соли 2016-ум 2 миллиарду 800 миллион сомонӣ маблағгузорӣ карда шудааст.

Имрӯз корҳо дар ин иншооти тақдирсоз босуръат идома доранд ва тибқи нақша агрегати аввали он то охири соли 2018 ба кор дароварда мешавад.

Вазифаи асосии Ҳукумат дар солҳои наздик ба таври устувору доимӣ таъмин намудани ҳамаи истеъмолкунандагон бо нерӯи барқ буда, он бо роҳи афзоиш додани ҳаҷми истеҳсол, истифодаи сарчашмаҳои алтернативии тавлиди нерӯи барқ, баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ дар соҳа ва татбиқи лоиҳаҳои афзалиятноки сармоягузорӣ амалӣ карда мешавад.

Вобаста ба ин, Вазорати энергетика ва захираҳои об, Ширкати “Барқи Тоҷик” ва дигар сохторҳои дахлдорро зарур аст, ки дар баробари густариш додани иҷрои қорҳои асосӣ дар ин самт, бо мақсади паст намудани талафоти нерӯи барқ ба ҳисобгирии истифодаи онро дақиқ ва қатъӣ назорат намоянд.

Дар ин раванд, фаромӯш набояд кард, ки баробари афзоиш ёфтани истеҳсоли нерӯи барқ шумораи аҳоли ва қорхонаҳои саноатӣ низ зиёд шуда, талабот ба нерӯи барқ торафт меафзояд.

Бинобар ин, зарур аст, ки ҳангоми лоиҳакашӣ сохтмони биноҳо ва бунёди қорхонаҳои истеҳсолӣ, ба қор андохтани иқтидорҳои нав, воридоти технологияҳо ва асбобу таҷҳизоти маишӣ масъалаи каммасраф будани онҳо ба инобат гирифта шуда, ба истифодабарандагони нерӯи барқ маърифати сарфаю сариштакорӣ ҳарчи бештар ташвиқ карда шавад.

Итминони комил дорам, ки дар ояндаи наздик мо ба пурра амалӣ гардидани яке аз ҳадафҳои асосии стратегияи худ - таъмини истиқлолияти энергетикӣ ноил мегардем.³⁴

Бо ташаббуси некбинонаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 14 январи соли қорӣ маҳдудияти барқ пурра бардошта шуд.

Об сарвати бебаҳои табиат аст. Қар қатраи онро бояд покиза нигоҳ дорем ва оқилона истифода намоем. Дар ин бобат Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хуб гуфтаанд: «Мо бояд заминро эҳтиёт кунем, захираҳои обро ҳифз намоем, табиатро аз харобшавӣ нигоҳ дорем, файзу баракати аҷдодиро дучанду сечанд гардонем». Бе тардид, истифодаи оқилонаи обҳои минтақа боиси рушду нумӯи иқтисодиёти кишвар мегардад.

Калидвожаҳо: манфиатҳои қамъиятӣ, неъматҳои модии қамъиятӣ, об, захираҳои обӣ, обанбор, қул, захира, пирахҳо.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Қумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Қумҳурии Тоҷикистон 22.12.2016.
2. Паёми Президенти Қумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Қумҳурии Тоҷикистон/газетаи Садои мардум аз 30 апрели соли 2007.
3. Паёми Президенти Қумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Қумҳурии Тоҷикистон/газетаи Минбари халқ аз 26 апрели соли 2008.
4. Авазов Т. Об ва энергия. – Душанбе: «Фурӯғи дониш», 2003. -100 с.
5. Аширбеков У., Зонн И. Арал: история исчезающего моря//У.Аширбеков. – Душанбе, 2003.-86 с.
6. Ашӯров Н., Тоҳиров С. Об – зиндагӣ//Н.Ашӯров - Душанбе: Қорхонаи қоии фаъолиятҳои маҳдуди «Универсал-3», 2003. -206 с.
7. Бахтин Ю.Г., Трегочук В.М. О государственной поддержке водного хозяйства и мелиорации земель (из опыта зарубежных стран)//Мелиорация и водное хозяйство. - 1997. -№3. –С. 7-10.
8. Назриев Д., Салимов Т. Обҳои Тоҷикистон: дар бораи онҳо қӣ медонед//Д.Назриев.– Душанбе, 2000. - 78 с.
9. Григорьев Е.Г. Водные ресурсы России: проблемы и методы государственного регулирования//Е.Г.Григорьев– М.: Научный мир, 2007. -240 с.

³⁴ Паёми Президенти Қумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Қумҳурии Тоҷикистон 22.12.2016

10. Гулюк Г.Г., Носовский В.С., Гусенков Е.П. Управление использованием водных ресурсов и мелиорация земель в Китае (по материалам XIX конгресса по ирригации и дренажу в Пекине)//Мелиорация и водное хозяйство//Г.Г.Гулюк. - 2006. -№5. – С. 64-68.
11. Икромов И.И. Техника и технология микроорошения сельскохозяйственных культур в Таджикистане//И.И.Икромов – Душанбе: Ирфон, 2005. –157 с.
12. Проблемы водного хозяйства и пути их решения//Материалы Республиканской научно-практической конференции (13-14 декабря 2002г.).–Душанбе, 2002. –178 с.
- 13.

ВОДА КАК ИСТОЧНИК СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Ибрагимов О., Куганов Н.

В статье рассматривается роль водных ресурсов в развитии народного хозяйства страны и развитии экономики страны. В связи с этим, выявляется специфика функционирования общественного сектора в региональном хозяйстве.

На территории Кулябской зоны на реке Пяндж планируется строительство нескольких электростанций. Среди них электростанция Даштиджума является самым большим.

Учитывая то, что ни одно государство не может представить своё развитие без развития энергетической сферы, автор считает, что экономное употребление электроэнергии является одной из стратегических задач на пути к достижению энергетической независимости.

Ключевые слова: общественные интересы, социальные общественные богатства, вода, водные ресурсы, водохранилище, озеро, ресурсы, ледники.

WATER AS A SOURCE OF AGRICULTURAL INDUSTRY

Ibragimov O., Kuganov N.

In the article considered water maintenance, functions and a role of the public economic sector for granting the public benefits and development of economy. In this regard, the specifics of functioning of the public sector in regional economy are detected.

In the territory of Kulob area on the river Pyanj is planned the construction of several power plants.

Dashtidjum's power plant is the biggest among them.

Considering that any state cannot present its development without enhancing of the power sphere. And therefore we consider that the economical use of the electric power as one of strategic objectives of achievement of power independence.

Keywords: public concerns, social public wealth, water, water resources, reservoir, lake, resources, glaciers.

Сведения об авторе: Ибрагимов Одилхон Юлдошович – ассистент кафедры экономической теории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992) 918-84-34-10

Куганов Негмат Камолович – старший преподаватель кафедры экономической теории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: kuganov69@mail.ru; Тел: (992) 918-70-48-37

Information about the authors: Ibragimov Odilkhon Yuldoshovich - assistant of the department of economic theory of Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

Phone: (992) 987-02-86-90

Kuganov Nemat Kamolovich - assistant of the Department of Economic Theory of Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

E-mail: kuganov69@mail.ru; phone: (992) 981-06-04-94.

ИСЛОҲОТИ КИШОВАРЗӢ ОМИЛИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ КАМБИЗОАТӢ

Асоев И., Хидиров Ф.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Бо мақсади фароҳам овардани ҷиҳати рушди устувори иқтисодӣ дар кишвар, бо ташаббус ва дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Стратегияи миллии рушд барои паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардуми Тоҷикистон оғоз гардида буд. Мутобиқи модаи 7-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва бо мақсади рушди истехсолоти кишоварзии сермаҳсул ва даромаднок дар асоси истифода ва идоракунии босуботи захираҳои табиӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 қабул карда шуд. Барномаи рушди соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси нақшаи чорабиниҳо ҷиҳати татбиқи нишондиҳандаҳои, ки аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20-апрели соли 2006 оид ба самтҳои афзалиятноки саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бармеоянд, мувофиқи консепсияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шудааст. Саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, ташкилотҳои хурду калони соҳаҳои хӯрокворӣ, консерваторӣ, шаробу нӯшоқиҳои спиртӣ ғайриспиртӣ, сигорбарорӣ, қаннодӣ, гӯшту шир ва маҳсулоти он, орду нонпазӣ ва истехсоли намакро дар бар гирифта, аҳолиро ба маводи озуқа ва ташкилотҳои соҳаро бо ашёи хоми истехсоли маҳаллӣ таъмин менамояд.³⁵

Мақсади асосии барнома ин татбиқи ислоҳот дар асоси иҷрои вазифаҳои афзалиятнок ва ҳалли мушкилоти асосие, ки дар стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва дар ин асос таъмини амнияти озуқаворӣ мебошад. Мушкилоти кишоварзӣ бо хароҷоти зиёд барои боркашонӣ ва обёрӣ маҳдуд мегардад, ки он боиси боқӣ мондани мушкилоти ҷиддӣ дар соҳаи амнияти озуқаворӣ мегардад. Қайд намудан ба маврид аст, ки бо вучуди он афзоиши аслии арзиши ашёи хом, болоравии нархҳои захираҳои энергетикӣ ва сӯзишворӣ, танзими нопураи системаи қарзу молия, сатҳи баланди андозҳо, ҳифз нагардидани молистехсолкунандагони ватанӣ аз ҳаҷми танзимшавандаи маҳсулоти воридотӣ, нокифоягии маблағҳои гардиши ташкилотҳо ва қобили пардохт набудани онҳо сабаби пастшавии сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ гардидаанд. Яке аз масъалаҳои рушди иқтисодии мамлакат дар соҳаи кишоварзӣ баланд бардоштани ҳосилнокии соҳаи кишоварзӣ тавассути таҳкими баҳши хусусӣ дар дехот бо роҳи баланд бардоштани самаранокии истехсоли пахта, рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ, таъмини ҳуқуқ ва кафолатҳои баробарии заминистифодабарандагон ва барқарорсозии инкишофи системаи обёрӣ мебошад. Барои ноил шудан ба ин афзалиятҳо таҳия ва гузаронидани чараҳои ислоҳоти замин, дар бобати беҳдошти идоракунии захираҳои замин муайян бояд шуд, ки ба афзоиши маҳсулнокии истехсолоти кишоварзӣ оварда расонад. Барои расидан ба амнияти озуқаворӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва баландшавии ҳосилнокии меҳнат чунин мақсадҳоро бояд пеш гузошт, аз ҷумлаи соҳаҳои муҳим, яъне кишоварзӣ, идоракунии захираҳои об, ҳуқуқи истифодаи замин,

³⁵ Эмомалӣ Раҳмон. Стратегияи баланд бардоштани рушди соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ 20-апрели соли 2006.

ташкили ғизои солим ва дар маҷмӯъ таъминоти амнияти озуқаворӣ дар деҳот ва амсоли инҳо. Мутобиқи принципҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаи амнияти озуқаворӣ муайян карда шудааст, ки се афзалияти асосиро дар бар мегирад.

➤ Таъминоти мавҷудияти озуқаворӣ ва дастрасӣ ба он (дастрасии воқеӣ ва иқтисодӣ) дар асоси рушди соҳаи кишоварзӣ;

➤ Таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъминоти аҳоли бо озуқаи солим (аз ҷумла, дар гурӯҳҳои осебпазири аҳоли);

➤ Таъмини муътадили озуқаворӣ.

Мувофиқи ҳамаи ин барнома барои ба ҳадафҳои таъмини амнияти озуқаворӣ расидан, тақмили чораҳои дастгирии давлатӣ, тақсимои аниқ вазифаҳои давлат ва бахши хусусӣ зарур аст.

➤ Таҳияи сиёсати бахши аграрие, ки ба гузариш аз вазифаи назораткунанда ба вазифаи ҳавасмандкунонӣ;

➤ Баланд бардоштани масъулияти муассисаҳои давлатӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бо мақсади коҳиш додани сатҳи сӯистифодабарии уҳдадорихои мансабӣ ва вайрон кардани ҳуқуқҳои заминистифодабарандагон;

➤ Пешгирии ҳолатҳои даҳлати давлат ба раванди қабули қарорҳои истехсолӣ;

➤ Таҳкими назорати давлатӣ дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ, таҳияи низомоти техникаи амнияти озуқаворӣ ва ҳамоҳангсозии стандартҳо.

Аз ин рӯ, барои расидан бо мақсадҳо ва вазифаҳои мушаххас дар ин самт, бо роҳи интихоби кишти зироат, дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5-марти соли 2007, №111 «Дар бораи тасдиқ намудани нақшаи чорабиниҳо, оид ба ҳалли қарзҳои хоҷагиҳои пахтакор ва таъмини озодии парвариши зироатҳои интихобнамуда ва фурӯши маҳсулот дар маҳалҳо тибқи талаботи бозор муайян мегардад:

1. Ташкили шароити мусоиде, ки деҳқон истехсолкунандаи маҳсулоти озод бошад;

2. Рушди минбаъдаи парвариши зироатҳои сердаромад;

3. Таъмини ҳуқуқ ба заминистифодабарии дарозмуҳлат, дар асоси принципҳои одилона, бе ягон ҳуқуқпоймолкуниҳо, аз рӯи аломатҳои ҷинсӣ ва дигар меъёрҳо бо воридоти тағйиру иловаҳо, ки кафолати ҳуқуқ ба заминистифодабарии дарозмуҳлат, меросгузорӣ, иваз ва супоридани онҳо;

4. Таҳияи механизми баҳодихии иқтисодии замин ва бозори амволи ғайриманкул, ки харидуфурӯши Сертификати ҳуқуқи истифодабарии заминро пешбинӣ менамояд, инчунин, додани имконияти ҳамчун гарав истифода бурдани ҳуқуқи заминистифодабарӣ чиҳати гирифтани қарз аз бонкҳо;

5. Ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» бо мақсади таъмини муҳофизати одию муқаррарӣ ба қарздорон дар ҳолати муфлисшавӣ. Ҳамзамон бо ин, тамоюлҳо ва хусусиятҳои мушаххаси рушди ҷаҳони муосир аз ҳар қадами мову шумо назари санчидаву маҳсулона, баррасии амиқ ва муайян намудани роҳҳои ҳалли масоили калидии ҳаётро тақозо намудан лозим меояд. Дар натиҷаи тадбиқи стратегия ва барномаҳои вобаста ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ қабулнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи камбизоатӣ дар ҷумҳуриро сол ба сол рӯ ба пастшавӣ оварда, дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ камтар аз 30% ба назар мерасад.³⁶

Дар айни замон камбизоатӣ дар Тоҷикистон аз нигоҳи моддӣ ва ғайримоддӣ муайян карда мешавад. Ба таври устувор паст кардани сатҳи камбизоатӣ на танҳо дар соҳаи кишоварзӣ, балки аз нав тақсим намудани даромади миллию иҷтимоӣ, ки шахсони камбизоат метавонанд кор пайдо кунанд, барояшон хизматрасониҳои ҳаётан муҳим ва мавқеи сазовор дар ҷомеа дастрас бошад.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, некуаҳволӣ, ислоҳот, захираҳои табиӣ, истехсолот, паст кардани камбизоатӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ.

³⁶Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар кишвар барои солҳои 2010-2012.

Адабиёт:

1. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси ҷамъагии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. 15 январи соли 2014, «Ҷумҳурият», 23 январи соли 2014.
2. Стратегияи миёнамуҳлати паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.–Душанбе,2003.
3. Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ барои солҳои 2010-2012. - Душанбе, 2010.
4. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2013.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, КТН Нашриёт «Шарқи озод»-и Дасгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш.Душанбе, 26-апрели соли 2013.

ИСЛОҲОТИ КИШОВАРЗӢ ОМИЛИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ КАМБИЗОАТИИ АҲОЛӢ

Асоев И., Хидиров Ф.

Муаллиф дар мақолаи мазкур роҳҳои бехтарсозӣ ва ислохотро дар соҳаи кишоварзӣ сабаби паст намудани сатҳи камбизоатӣ шуморида, барои рушду тараққӣ додани ин соҳа маводҳои зиёди соҳавиро ба таври мисол овардааст.

Инчунин, аз барномаҳои давлатии рушди иҷтимоӣ ва принципҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври возеъ онҳоро шарҳу эзоҳ додааст.

Калидвожаҳо: соҳаи кишоварзӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, некуаҳволӣ, ислохот, захираҳои табиӣ, истеҳсолот, паст кардани камбизоатӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ.

РЕФОРМА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ - ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР СНИЖЕНИЯ УРОВНЯ БЕДНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Асоев И., Хидиров Ф.

Авторы данной статьи считают реформу сельскохозяйственной отрасли важнейшим фактором снижения уровня бедности, в качестве примера приводят много отраслевых материалов для развития данной сферы.

А также, в доступной форме комментируют государственные программы социального развития и принципов национальной стратегии Республики Таджикистан.

Ключевые слова: сельскохозяйственная отрасль, сельскохозяйственные продукты, повышение уровня жизни, реформа, благополучие, природные ресурсы, производство, снижение уровня бедности, социально-экономическое развитие.

REFORM AGRICULTURAL OF BRANCH BY THE MAJOR FACTOR OF DECREASE IN LEVEL OF POVERTY OF THE POPULATION

Asoev I., Khidirov F.

The authors in given articles including reform of agricultural branch by the major factor of decrease in level of poverty, as an example results many branch materials for development of the given sphere.

And also, in the accessible form makes comments on government programs of social development and principles of national strategy of Republic of Tajikistan.

Keywords: agricultural branch, agricultural products, increase of a standard of living, reform, well-being, natural resources, manufacture, decrease in level of poverty, sotsialno-economic development.

Сведения об авторах: Асоев Илхом Зикрйевич – ассистент кафедры экономической теории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: ibrohimjon2013@mail.ru; Тел: (992)987-02-86-90.

Хидиров Фарход Худойкулович – ассистент кафедры экономической теории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)981-06-04-94.

Information about the authors: Asoev Ilhom Zikriyoevich - assistant of the department of economic theory of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

Phone: (992) 987-02-86-90.

Khidirov Farhod Khudoykulovich - assistant of the Department of Economic Theory of Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

Phone: (992) 981-06-04-94.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПОВЫШЕНИИ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛА

Асоев И., Нуралиев А.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Экономические реформы, происходящие в Республике Таджикистан, привели к значительным переменам в обществе. Устранение административных ограничений создали условия для роста экономической активности населения, вторичной занятости и само занятости. Однако экономические направления реформ в настоящее время преобладают над социальными направлениями. В связи с этим необходимо расширение целей социальной политики государства. Обобщающим показателем социально-экономического развития является уровень жизни населения. Показатели уровня жизни населения должны стать основой экономического планирования, разработки системы целевых социальных прогнозов.

На наш взгляд, номинальные денежные доходы населения с каждым годом будут возрастать. Во-первых, несмотря на определенную стабильность экономического положения страны и укрепление национальной валюты продолжается инфляционный процесс. Во-вторых, социальная политика государства направлена на повышение уровня жизни населения, т.е. на достаточные и своевременные выплаты заработной платы, пенсий, пособий.

Рост как номинальной, так и реальной заработной платы в сфере материального производства в прогнозном периоде будет обусловлен ростом экономических показателей соответствующих отраслей, повышением эффективности труда, применением ресурсосберегающих технологий и других факторов. Увеличению реальной заработной платы будет также способствовать нормализация ситуации с ее выплатой.

Другим фактором роста заработной платы будет увеличение в прогнозном периоде минимальных государственных гарантий по оплате труда. В случае реализации мер, направленных на рост заработной платы, потребуется дополнительное вложение денежных средств. Очевидно, что это значительные расходы для бюджета страны.

В целях реального повышения уровня жизни населения государству необходимо оказывать значительное влияние на увеличение денежных доходов. Этой цели, по

нашему мнению, можно достигнуть, если государственные и негосударственные институты будут реализовывать свою социально-экономическую политику по следующим основным направлениям, которые отражены на рисунке 1.

Приоритетными направлениями экономического блока концепции на ближайший период должны быть: увеличение доходов за счет совершенствования налоговой политики, улучшения собираемости налогов, доведение

Схем. 1. Основные направления повышения уровня жизни населения

величины заработной платы до уровня рационального потребительского бюджета, своевременные выплаты заработной платы, развитие сельской промышленности, развитие малого и среднего бизнеса и др.

Социальный блок государственной социальной политики, на наш взгляд, должен охватить два основных направления:

а) Развитие объектов жилищного и социального строительства, т.е. развитие социальной инфраструктуры; увеличение объектов жилищного строительства на селе; распределение полномочий между органами власти и бизнес структурами при строительстве социальных объектов; обеспечение населения села жилыми помещениями до социальных норм и др.

б) Социальная поддержка населения, реализуемая посредством адресной государственной поддержки бедных слоев населения; поддержки молодых специалистов на селе; соблюдения научно обоснованных социальных стандартов на селе; охраны здоровья населения; организации отдыха и спортивно-оздоровительных мероприятий; создание условий для проведения общественных мероприятий и др.

За годы реформ сложилась ситуация, характеризующаяся падением реальной заработной платы и реальных доходов, весьма существенным расслоением населения по этим показателям. Опережающие темпы роста потребительских цен по сравнению с

темпами роста заработной платы и душевых доходов, повышение реальной величины прожиточного минимума обусловили неуклонное нарастание численности и удельного веса населения с доходами ниже величины прожиточного минимума.

Именно это обстоятельство обуславливает активную необходимость разработать на уровне каждого региона основные направления социально-экономической политики, основной целью которой должно быть повышение уровня жизни населения.

Особенно острой является проблема повышения уровня реальной заработной платы. Необходимо установить минимальную величину доходов выше прожиточного минимума.

В связи с этим имеет обоснованную методика исчисления всех видов потребительских бюджетов на региональном уровне и, соответственно, осуществлять расчеты реальных их величин:

1. Прожиточный минимум - граница нищеты (стоимость минимально необходимого набора продуктов питания, товаров и услуг, характеризующих нижнюю границу уровня жизни, обеспечивающих условия поддержания активного физического состояния человека);

2. Минимальный потребительский бюджет - граница бедности (стоимость сбалансированного набора продуктов питания, товаров длительного пользования и услуг, обеспечивающих человеку условия поддержания его активного физического состояния в условиях воспроизводства рабочей силы);

3. Рациональный бюджет - граница обеспеченности (рационально сбалансированный набор продуктов питания, товаров длительного пользования, удовлетворяющих материальные и духовные потребности человека);

4. Высокий бюджет.

Прожиточный минимум гарантирует государство, а гарантии работодателя должны быть определены местным законодательством на уровне минимального потребительского бюджета, превышающего прожиточный минимум более чем в два раза.

При этом следует учитывать, что в современных условиях, минимальная заработная плата составляет лишь очень малую часть от величины прожиточного минимума. Она потеряла свое значение и превратилась в абстрактную величину, не относящуюся к потребительским характеристикам. В свою очередь, размер рационального потребительского бюджета, в настоящее время, носит скорее декларативный характер, и отражает определенные социальные ориентиры. Соответственно, необходима тщательная работа по установлению научно обоснованных социально-экономических стандартов.

Создание эффективного механизма заработной платы и ее постоянное индексирование позволит снизить уровень дифференциации доходов, повысит экономическую активность, а, следовательно, и уровень жизни населения.

Заработная плата в настоящее время является недостаточно надежным источником доходов населения. Ее относительно низкий уровень, особенно в бюджетной сфере, вынуждает людей помимо основной работы искать иные формы занятости (личное подсобное хозяйство, временные работы) в рабочее и нерабочее время.

Поэтому закономерно возникает вопрос о возможностях реструктуризации доходов населения, т.е. повышении, в общем, их объеме доли оплаты труда, восстановлении роли последней как основного источника доходов и главного стимула экономической активности работающих. Такая реструктуризация должна, в конечном счете, вылиться в существенное увеличение удельного веса оплаты труда в совокупном объеме добавленной стоимости. В то же время понятно, что рост средней заработной платы сам должен быть лишь результатом роста производительности труда.

Приоритетными направлениями экономического блока концепции на ближайший период должны быть:

- последовательное повышение минимального размера оплаты труда и поэтапное приближение к уровню прожиточного минимума;
- развитие системы регулирования заработной платы на основе коллективных договоров и тарифных соглашений в системе социального партнерства и устранение на этой основе неоправданно высокой дифференциации в оплате труда по категориям работников, отраслям и территориям;
- создание правовых, экономических и организационных условий, обеспечивающих своевременную и в полном объеме выплату заработной платы;
- законодательное закрепление за работниками права на защиту в случае задержки выплаты заработной платы.

Однако перечисленные меры лишь компенсируют прогнозируемый рост потребительских цен и не позволят добиться существенного улучшения положения с оплатой труда в бюджетной сфере. Улучшению ситуации с оплатой труда будет способствовать дальнейшая реализация мер по повышению минимального размера оплаты труда, защите трудовых прав работников и обеспечению баланса интересов работников и работодателей, разработка предложений по совершенствованию институтов досудебного урегулирования трудовых споров.

В современных условиях необходимо стимулировать работодателей к повышению заработной платы работников можно с помощью изменения размеров выплат во внебюджетные фонды, рассчитываемых в процентах от фонда оплаты труда. Для этого требуется система особых мер. В частности, один из вариантов такой: в течение определенного периода не включать в налогооблагаемую базу ту часть заработной платы, которая получена за этот период на предприятиях, увеличивающих объемы производства конкурентоспособной продукции.

Помимо достойного уровня доходов большое значение имеет своевременность выплаты заработной платы. В соответствии с Трудовым кодексом Республики Таджикистан за задержку заработной платы начисляются пени, а в случае невыплаты заработной платы в течение 14 дней работник имеет право не выйти на работу.

Однако необходимо и административно воздействовать на нарушителей финансовой дисциплины. В этих целях предлагается:

- проводить проверки финансового состояния предприятий и организаций, систематически допускающих задержку выплаты заработной платы в крупных размерах;
- осуществлять систематический контроль за выплатами заработной платы работникам бюджетных организаций;
- наказывать руководителей за несвоевременную выплату заработной платы, вплоть до увольнения с работы.

Однако не у каждого трудоспособного члена общества имеется возможность трудиться и зарабатывать средства на жизнь. В республике необходимо проводить политику занятости, с тем, чтобы обеспечить снижение уровня безработицы. Для этого следует предпринимать следующие мероприятия:

- сохранение и создание новых рабочих мест;
- повышение качества трудовых ресурсов, профессиональная подготовка и переподготовка кадров;
- использование различных вариантов временной занятости.

Основой занятости, формирующей спрос на труд, является сложившаяся в экономике области система рабочих мест и динамика ее развития. Политика создания и сохранения рабочих мест тесно увязывается с концепцией социально-экономического развития территории, программами стабилизации и оздоровления экономики.

Очень важным является создание рабочих мест на селе. Это напрямую связано с проводимой в области реформой АПК. В связи с внедрением в сельскохозяйственный процесс новой мощной техники сокращается количество неэффективных рабочих мест.

Одним из перспективных путей снижения безработицы и повышения уровня доходов сельского населения является развитие промышленности на селе. К основным

отраслям, развитие которых целесообразно в сельской местности, можно отнести общественное питание, строительство, транспорт.

Таким образом, строительство и развитие новых предприятий в Таджикистане:

- обеспечит поступление значительных средств в бюджеты различных уровней, что позволит увеличить долю, направляемых на социальное развитие ресурсов;
- создаст новые рабочие места, что позволит снизить уровень сельской безработицы;
- позволит получать работникам аграрной сферы более достойную заработную плату;
- повлечет за собой развитие социальной и экономической инфраструктуры самих предприятий - строительство дорог, поликлиник, магазинов, детских садов, возведение жилых домов,
- повысит, в конечном счете, уровень и качество жизни сельского населения.

Однако необходимо учитывать при принятии решений по развитию промышленных предприятий на селе и экологические последствия данных мероприятий. Может случиться, что рост уровня жизни населения будет осуществляться в ущерб роста качества жизни. Следовательно, необходима тщательная проработка любых экономических проектов также и с точки зрения экологических последствий.

Экономические направления повышения уровня и качества жизни обязательно должны подкрепляться социальными мерами. Одно из основных направлений - инвестирование в человеческий капитал, особенно на селе, призвано обеспечить аграрный сектор высококвалифицированными специалистами и соответствующим им высоким качеством жизни.

Новая социальная политика должна иметь своей целью обеспечение стабилизации и последующего максимально быстрого роста уровня жизни населения, а в ближайшие десять лет - первоочередной рост благосостояния слоев, наиболее пострадавших в результате реформ. Скорейший подъем жизненного уровня именно этой части населения, решение проблемы массовой бедности абсолютно необходимо с точки зрения социальной справедливости и элементарной гарантии прекращения деградации страны. Кроме того, он является и важнейшим условием подъема отечественного производства, так как именно эта часть, составляющая большинство населения страны, и могла бы при условии роста доходов значительно увеличить спрос на отечественные потребительские товары. Ограничителем темпов роста благосостояния должна выступать лишь необходимость создания предпосылок его долговременного роста. Только в таком контексте о социальной политике и можно говорить как о средстве достижения социального согласия и стимулирования экономического роста.

Наиболее важными задачами социальной политики как на уровне страны в целом, так и на уровне регионов должны быть следующие:

- повышение жизненного уровня населения;
- изживание абсолютной бедности;
- уменьшение чрезмерной имущественной дифференциации;
- полное функционирование учреждений социальной сферы.

В настоящее время необходимо решить более скромные задачи:

- своевременная выплата заработной платы, пенсии и пособий;
- постепенное преодоление разрыва между низкими зарплатами и пенсиями и прожиточным минимумом;
- постепенное приближение к более реальной оценке прожиточного минимума;
- «выживание» социальных учреждений.

Достижение поставленных целей возможно в случае выполнения комплексной системы социально-экономических мероприятий на региональном уровне, принимающих форму инвестиций в человеческий капитал (см.: рис. 2).

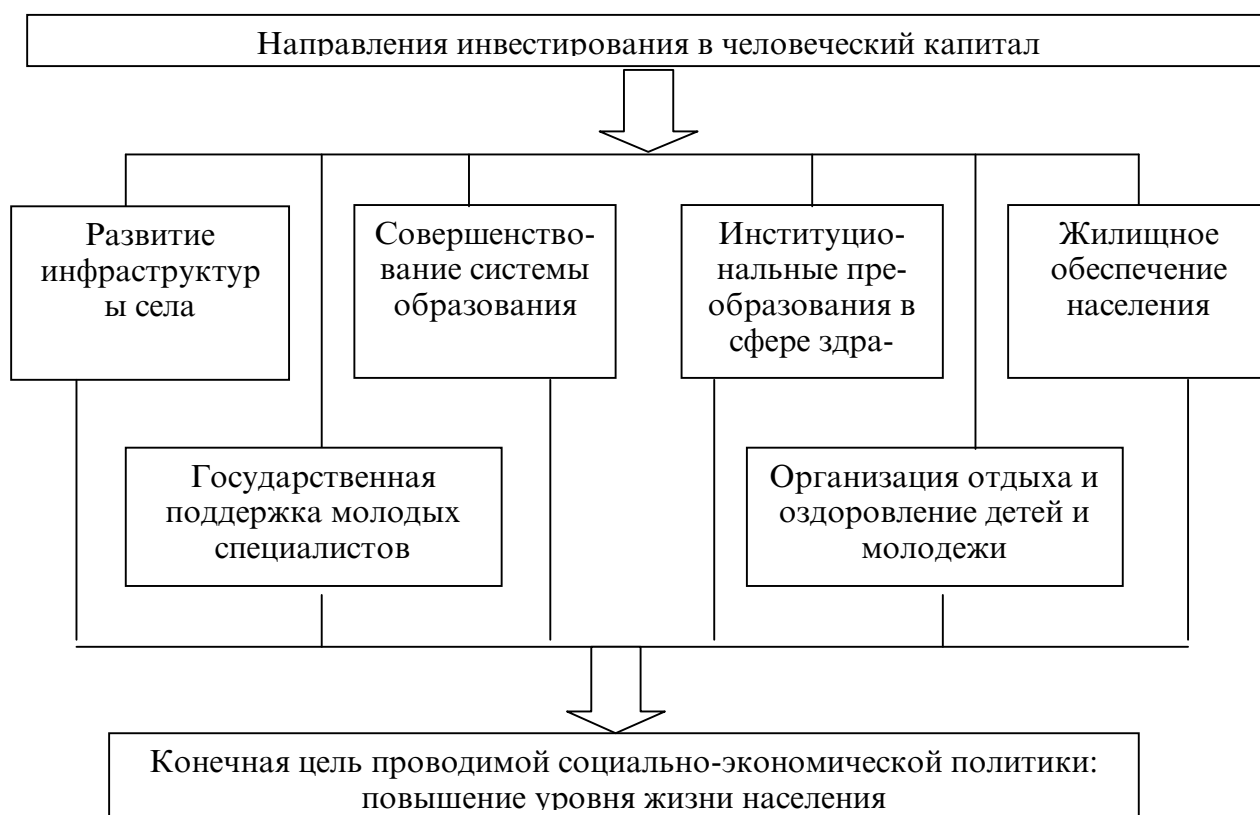
Основное отличие человеческого капитала от физического или финансового в том, что знания, умения, здоровье и иные ценности неотделимы от самого человека.

Инвестирование в человеческий капитал - один из основных факторов эффективного социально-экономического развития страны. Подходы к осуществлению данных инвестиций могут быть различны:

1. Государства и организации, активно вкладывающие средства в человеческий капитал в будущем получают высококвалифицированные трудовые ресурсы. Так, социальная стабильность, экономическое благосостояние, высокая производительность труда в Японии объясняется значительными вложениями в человеческий капитал.

2. Повышение качества трудовых ресурсов осуществляется не за счет инвестирования в социальную сферу. Крупные вложения денежных средств в уже сформированные трудовые ресурсы с необходимыми качественными параметрами стали одной из причин роста экономики в ряде стран, в частности, в США.

На наш взгляд, наиболее приемлемым в Республики Таджикистан является первый вариант.

Схем. 2. Направления повышения уровня жизни населения

На региональном уровне необходимо проводить политику экономического стимулирования и социальной поддержки населения. Цель данной политики - реальный рост благосостояния отдельного человека и общества в целом.

Однако по нашему мнению, нельзя полностью исключать и второй вариант инвестирования в человеческий капитал. В целях привлечения трудоспособных и квалифицированных трудовых ресурсов в экономику страны необходимо осуществлять меры по сокращения численности мигрантов, выезжающих из республики в страны ближнего и дальнего зарубежья.

Только грамотное совокупное использование рассмотренных вариантов инвестиций в человеческий капитал может привести к повышению уровня жизни населения.

Одной из важнейших проблем низкого уровня жизни является довольно низкая обеспеченность населения своим жилищем. Жилищное строительство, которое

считается «локомотивной» отраслью, способно дать импульс экономическому развитию страны. Также, оно лежит в основе социального развития регионов.

Следует отметить, что в понятие уровня жизни необходимо включать также возможность получения специальности, которая позволит ее обладателю найти достойную работу, систему охраны здоровья сограждан, систему обеспечения экологической и противоэпидемической безопасности, наконец, правоохранительную систему региона, как гарантию личной безопасности граждан и их имущества от преступных посягательств.

Решение перечисленных проблем должно быть комплексным. Социальные проблемы села не имеют коммерческого решения. Ни один инвестор не пойдет туда без надежды на извлечение в ближайшее время хотя бы минимальной прибыли: ведь вложение в развитие инфраструктуры способны обернуться косвенной отдачей очень не скоро. В связи с этим, необходима государственная политика, направленная на превращение села в место, благоприятное для проживания.

Одним из вариантов решения демографической и жилищной проблемы на селе может стать поддержка молодых специалистов. Не секрет, что сельская молодежь, уезжая на обучение в город, не всегда желает возвращаться обратно. В результате сельское население не только стареет, но и значительно уменьшается. Кроме того, сельскохозяйственное производство теряет потенциальных работников.

В целях решения данной проблемы необходимо развивать программу поддержки молодых специалистов на селе. Она должна проявляться в обеспечении бесплатного обучения молодежи по сельскохозяйственным специальностям. Хозяйства, направившие абитуриентов на обучение получают через определенное время грамотных специалистов. Расходы на образование, профессиональную подготовку, повышение квалификации следует рассматривать как инвестиции в человеческий капитал.

Жители сельских районов Республики Таджикистан все еще испытывают трудности, связанные с экономическим упадком сельхозпредприятий и ухудшением социальных условий жизни на селе. В этой ситуации для многих сельских жителей личное подсобное хозяйство (ЛПХ) становится основным, а иногда и единственным источником существования. Дехкане все больше зависят от продукции, произведенной в ЛПХ, для обеспечения себя продуктами питания и получения небольшого дохода от продажи части своей продукции.

Необходимо создать условия для устойчивого жизнеобеспечения на селе путем разработки стратегий экономического развития и выявления доходных видов деятельности, которые могут быть использованы сельскими жителями на устойчивой основе для повышения своего уровня жизни и устранения бедности в целом. Для достижения этих целей необходимо разработать механизмы мобилизации и перераспределения имеющихся у сельского населения ресурсов. В число таких ресурсов входят; земля, труд, умения и навыки, а также физические и финансовые возможности.

Повышение уровня жизни населения невозможно без осуществления мероприятий по дальнейшему развитию отраслей социальной сферы.

Основными направлениями в образовании должны стать оптимизация структуры и ведомственной принадлежности образовательных учреждений, переход их на новые условия финансирования. В части дошкольных и общеобразовательных учреждений следует закреплять тенденцию повышения вариантности образовательного процесса, создание на базе общеобразовательных школ лицеев, школ с углубленным изучением предметов, что должно повысить качество образования, а также способствовать удовлетворению потребностей населения в образовательных услугах.

Демографическая ситуация, сложившаяся в Республике Таджикистан, влечет увеличение контингента в учебных заведениях регионов. В связи с этим необходимо провести качественную реформу организации учебного процесса. Увеличение количества школьников позволит обособить и разграничить младшее, среднее и старшее звено школ и создавать новые учебные заведения, которые отвечают требованиям нового этапа развития экономики страны. Результатом этих изменений

может стать повышение физического здоровья и культурного уровня подрастающего поколения. Первостепенное значение необходимо придавать охране здоровья людей. В Таджикистане проводятся различные программы, направленные на эти цели. Ежегодно открываются поликлиники, больницы, закупается современное оборудование, осуществляется ряд специальных программ. Ее финансирование осуществляется за счет бюджетных и внебюджетных средств.

Таким образом, новая социальная политика должна быть направлена, прежде всего, на повышение доходов беднейших слоев при снижении социально неприемлемой дифференциации в доходах абсолютного большинства и незначительного меньшинства населения. Реализация рассмотренных выше мер позволит значительно увеличить бюджетные ассигнования на социальную сферу. В результате реализации предложенных мер, средняя зарплата в отраслях социальной сферы и средний размер пенсий может быть увеличена почти в два раза.

Ключевые слова: даромади аҳоли, сисёсати иҷтимоӣ, музди маош, сарҳади камбизоатӣ, сармоягузорӣ, сармоия инсонӣ, сатҳи зиндагии аҳоли.

Литература:

1. Кадыров Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 231 с.
2. Нуралиев А.Н. Уровень жизни населения: теория, мониторинг и пути повышения: монография. Душанбе: Ирфон, 2011. – 160 с.
3. Умаров Х.У. Повышение уровня занятости как фактор ускорения динамики и эффективности национальной экономики//Проблемы трудовых отношений и социального развития Таджикистана. Мат. Респ. науч.-практ. конференции. - Душанбе: 2008.
4. Бачурин А. Факторы роста ВВП и уровня жизни населения // Экономист. - 2001.- № 10. - С. 13-19.
5. Кадыров Д.Б. Рынок и социальная политика государства. - Душанбе: ТГУ, 1999. – 134с.

НАҚШИ ДАВЛАТ ДАР БАЛАНДБАРДОРИИ САТҲИ ЗИНДАГИИ АҲОЛИИ ДЕҲОТ

Асоев И., Нуралиев А.

Дар мақолаи мазкур муаллифон мавзӯи интихобшударо васеъ дида баромадаанд, дар шароити имрӯза масъалаи сатҳи зиндагонии аҳоли актуалӣ маҳсуб меёбад. Масъалаҳои бекорӣ, сармоягузорӣ ба сармоия инсонӣ, даромадҳои аҳолии хоҷагии кишлоқ ва музди меҳнат дар мақола таҳқиқ шудааст. Муҳимияти нақши давлат дар роҳи ҳали муаммоҳои дар боло зикр шуда муайян карда шудааст. Аз тарафи муаллифон дар шакли схемаҳо роҳҳои баландбардории сатҳи зиндагии аҳолии деҳот пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: даромади аҳоли, сисёсати иҷтимоӣ, музди маош, сарҳади камбизоатӣ, сармоягузорӣ, сармоия инсонӣ, сатҳи зиндагии аҳоли.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПОВЫШЕНИИ БЛАГОСОСТОЯНИЯ ЖИТЕЛЕЙ СЕЛА

Асоев И., Нуралиев А.

В данной статье авторы широко, подробно рассмотрели выбранную тему. В настоящее время проблема благосостояния населения является актуальным. В статье

исследуются проблемы безработицы, инвестирование человеческих ресурсов, прибыл населения сельских хозяйств и их трудовая зарплата. Определяется важность и роль государства в решении вышеназванных проблем. Со стороны авторов в виде схем предлагаются пути повышения жизненного уровня населения села.

Ключевые слова: прибыл населения, социальная политика, зарплата, уровень бедности, инвестирование, человеческие ресурсы, жизненный уровень населения.

ROLE OF THE STATE IN IMPROVING LIVING THE RURAL PLACES

Asoev I., Nuraliev A.

The authors of the chosen theme in this article is wide open, today issues the standard of living is very relevant. Researched the problems of unemployment, investing in human capital, incomes in rural areas and pay. Revealed the importance of the role of government in the way of solving the problems. The authors in the form of schemes proposed ways to improve the living standards of the people in rural areas.

Key words: incomes, social policy, wages, poverty line, investment, human capital, the standard of living of the population.

Сведения об авторах: Асоев Илхом Зикрѳевич – ассистент кафедры экономической теории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: ibrohimjon2013@mail.ru; тел: (992)987-02-86-90.

Нуралиев Амрулло Назруллоевич - кандидат экономических наук, доцент, ст. преподаватель кафедры экономической теория Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафаров 16.

E-mail: amrullon@mail.ru; тел: (+992)918-75-76-68.

Information about the authors: Asoev Ilhom Zikriyoevich - assistant of the department of economic theory of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

Nuraliev Amrullo Nazrulloevich - assistant of the department of economic theory of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.

E-mail: ibrohimjon2013@mail.ru; phone: (992)987-02-86-90.

МОҲИЯТИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНЌ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ МУОСИР

Сирочова Т.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллох Рӯдакӣ

Таъмини сифати хизматрасонӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои афзалиятноки рӯ овардан ба иқтисодиёти муосири ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Зеро аз таъмини сифат, имконияти пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ инчунин баромадан ба муносибатҳои берунӣ имконпазир мебошад.

Хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли дар моҳҳои январ-декабри соли 2016 нарху тарифҳои хизматрасонии пулакӣ 2,8 Ҷоиз афзоиш ёфта, дар муқоиса ба ҳамин давраи соли гузашта 0,4 Ҷоиз боло рафтааст.³⁷

³⁷ Маҷаллаи Бонки Миллии Тоҷикистон «Шарҳи макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» сах.13-18, Душанбе, соли 2016.

Бо дарназардошти фишорҳои берунии иқтисодӣ ҳаҷми Маҷмӯи Маҳсулоти Дохилӣ дар семоҳаи якуми соли 2016 ба 8,3 миллиард сомонӣ баробар шуда, рушди воқеъӣ 5,3%-ро ташкил намуд.³⁸

Дар доираи ҳамкориҳои Бонки Ҷаҳонӣ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳукумати мамлакат муваззаф шудааст, то ки дар кӯтоҳтарин вақт ба фаъолияти соҳибкорӣ ва ҳамагуна фаъолиятҳои, ки ҳолати хизматрасонӣ доранд шароитҳои муфид ва арзандаро муҳайё созанд. Яъне имконияти хуб ва саривақтӣ баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба ҳисоб рафта, таъминкунандагони хизматрасониرو водор мекунад, ки сари ин масъалаи муҳим чораҳои зарурӣ ва лозимиро андешанд.

Соли чорӣ кооператсияи байналхалқии Альянс дар гузориши худ дурнамо то соли 2020 така ба оморҳои давлатҳои ҷаҳон дар баҳши кооператсия нишон додааст, ки баҳши хизматрасонии кооператсия дар ояндаи наздик ба яке аз соҳаҳои сердаромад табдил ёфта, метавонад ба фазои солими рақобатпазирӣ табдил ёбад.

Дар гузориши мазкур диққати асосӣ бештар ба самтҳои афзалиятноки ин соҳаи муҳим дода шудааст. Ногуфта намонад, ки Кооператсияи Байналхалқии Альянс (Международный Кооперативный Альянс (МКА) Ассосиатсияи байналхалқии ғайриҳукуматӣ ба ҳисоб рафта, атрофи 300 федератсияи матлуботҳо аз 100 мамлақати ҷаҳон ҳаққи аъзогӣ доранд, аз он ҷумла кооператсияи матлуботи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Зиёда аз 800 миллион аҳолии дунё манфиат доранд, ки дар алоҳидагӣ аъзои ташкилоти ибтидоии матлубот дар мамлақтҳои алоҳида бошанд.

Рушди ММД аз рӯи баҳшҳои асосии иқтисодӣ кишвар муътадил буд. Вале бояд қайд намуд, ки ба истиснои соҳаҳои саноат ва сохтмон, рушд дар дигар баҳшҳои асосии иқтисодӣ суръати нисбатан пасттарро дарбар гирифт. Аз ҷумла, афзоиши истеҳсолот дар соҳаи сохтмон 27,4 фоиз (дар ҳамин давраи соли қаблӣ 16,5 фоизро ташкил медод), истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 5,6 фоиз (4,1 фоиз), гардиши савдои чакана 6,1 фоиз (17,2 фоиз), маҳсулоти кишоварзӣ 3,0 фоиз (9,3 фоиз) ва хизматрасонӣ 2,5 фоиз (11,2 фоиз) ташкил дод.³⁹

Нишондиҳандаи ММД ба ҳар сари аҳоли дар интиҳои моҳи сентябри соли 2014 ба 5,4 ҳазор сомонӣ (1,1 ҳазор долл. ИМА) расид, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 12,4 фоиз зиёд мебошад. Даромадҳои пулии аҳоли дар моҳҳои январ-августии соли чорӣ 15,5 млрд. сомонино ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 12,0 фоиз афзуданд ва вобаста ба ин афзоиши хароҷотҳои пулии хоҷагиҳои хонагӣ 21,0 млрд. сомонино ташкил намуд. Даромадҳои ҳақиқии дар ихтиёр доштаи аҳоли бошад, 16,4 фоиз зиёд шуданд, ки ба тамоюли мазкур сатҳи нисбатан муътадили таваррум мусоидат намуд. Ҷаммадон, музди миёнамоҳонаи меҳнат, ки дар охири давра 750,5 сомонино ташкил дод, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 17,8 фоиз афзуд. Музди ҳақиқии меҳнат бошад, 10,4 фоиз зиёд гардид.⁴⁰

Дар бобати роҳҳои баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар соҳаи кооператсияи матлубот ба назари мо ин пеш аз ҳама таҷдиди соҳа ба ҳисоб рафта, онро бо ду омил шарҳ медиҳем. Омилҳои аввал, сиёсати идоракунии кооператсияи матлубот, санадҳои меъёриву ҳуқуқи соҳа, мавқеъи ҷуғрофӣ ва демографӣ инчунин тадқиқоти илмӣ-амалӣ ба ҳисоб меравад.

Сиёсати идоракунӣ аз он иборат аст, ки дар раванди гуногуншаклии моликият дар иқтисоди миллӣ саҳми кооператсия низ ба сатҳи лозима расонда шуда, тартиби идора намудан аз нигоҳи сегментҳои бозорӣ анҷом ёбад, ба манфиати соҳа мебуд.

Ҳоло дар аксар мавридҳо тарзи идора ва танзими соҳа таҷдид наёфтааст, фаъолият ҳамонгунае, ки дар замони шуравӣ буд, давом дорад. Боз яке аз фишангҳои асосӣ ва зарурии санадҳои меърию ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта ҳангоми қабул ва чорӣ намудани қонуни нав баъд аз шомил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ташкилоти Умумиҷаҳонии Савдо (ТУС) фазои нави ба миён овард, зеро дар ҳисоботи гурӯҳи

³⁸ Сомонаи расмии Президент: www.Prezident.tj

³⁹ Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, саҳ.12-25, соли 2016.

⁴⁰ Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, саҳ. 18-23, соли 2016.

кори Вазорати рушди иқтисод ва савдо Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 12.11.2012 ин нуқта муҳим дарҷ ёфтааст. Омили дигари таъминкунандаи рушди сифат мавқеи ҷуғрофӣ ва демографӣ арзёбӣ мегардад. Чун қобилияти харидории ҷомеаи метавонад саҳмгузор гардад ба рушди мунтазами сифати хизматрасонӣ. Дар ин қисмат баштар таъба ба даромади хонаводагӣ ва харҷи онро ба назар мегирем.

Ҳамкорӣ бо институтҳои тадқиқотӣ ва аз он ҷумла бо Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон ба соҳаи кооператсияи матлубот дар самти тадқиқотҳои илмӣ-амалӣ имконият медиҳад, шароити воқеии иқтисодиёт ва роҳҳои баланд бардоштани сифати хизматрасониро тадқиқ намояд. Ин таҷриба дар бисёр давлатҳои ҷаҳон амалӣ мешавад. Имрӯз гарчанд муносибатҳои қавӣ байни донишгоҳ бо муассис-Раёсати Иттифоқи Тоҷикматлубот арзи вучуд дорад, аммо потенциали илмӣ- амалии он дар соҳаи кооператсия назаррас арзёбӣ намешавад. Дар назар дорем гурӯҳҳои қорӣ, барои омӯхтан ва пешниҳод намудани самтҳои афзалиятноки рушди бомайлони ин соҳа равона шуда.

Омили дуввум ба фаъолияти дохилии кооператсияи матлубот дахл дошта, бештар характери соҳавӣ дорад. Дар ин самт барои баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ чунин равандҳоро амалӣ бояд намуд:

1. вазъи мунтазами бозори истеъмоли;
2. барқарор намудани эътибор дар пешниҳоди молу хизмат;
3. ҳамоҳанг кардани барномаҳои рушди соҳа бо мақомоти маҳаллӣ;
4. дастгирии фаъолиятҳои соҳибқорие, ки ба пешниҳоди хизматрасонӣ машғул мебошанд;
5. қорӣ намудани баъзаи моддӣ-техникӣ дар минтақаҳо;
6. ба сифати қафил баромад намудан ҳангоми сармоягузори ё гирифтани қарз аз бонкҳо;
7. фароҳам намудани рақобати солим байни унсурҳои иқтисодӣ дар бозори молу хизмат.

Ҳангоми амалӣ намудани чунин меъёрҳо кооператсияи матлубот метавонад дар қўтоҳтарин фурсат ба яке аз шаклҳои хоҷагидории замонавии муосир мубаддал гардад. Мо боварӣ дорем, ки он имконияту шароитҳои, ки то ба имрӯз вучуд дорад, барои рушди соҳаи хизматрасонӣ заминаи хубе мегузорад.

Агар ба соҳаи кооператсия аз нигоҳи Созмони Миллалӣ Муттаҳид (СММ) назар кунем, ҳанӯз соли 2012 ин созмон “Соли байналхалқии кооператсия” дар тамоми ҷаҳонро эълон карда буд.

Мақсад ҳарчи бештар ҷомеаи ҷаҳониро боҳабар намудан аз ин фаъолият ва роҳу воситаҳои нав ба навро эҷод намудан дар самти ҳамкории минтақавиву ҷаҳонӣ. Шояд аз он хотир бошад, ки тақрибан 50% истеҳсоли соҳаи кишоварзии тамоми ҷаҳон ба ин соҳа рост омада, 13% аҳолии ҷаҳонро хизмат мерасонад. Ба назари мо ана ҳамон қисмате, ки хизмат расонда мешавад, бояд василаи хуби хизматрасонӣ анҷом дода шавад. Барои анҷоми ин амал пеш аз ҳама таҷрибаҳои соҳаро дар давлатҳои муваффақ ба мисоли Аврупо ва Россияву Беларуссия омӯхта, онро дар шароити иқтисоди миллӣ, дар заминаи анъанаҳои хусусиятҳои миллӣ роҳандозӣ намуд.

Таъмини сифат дар раванди пешниҳоди хизмат, дар ҳамагуна намудҳои фаъолияти хоҷагидорӣ пеш аз ҳама таҳлилҳои амиқи маркетингиро тақозо менамояд. Аз ин хотир, Филип Котлер нишон медиҳад, ки ширкатҳои таъминкунандаи хизмат фарқ аз истеҳсолкунандагон хеле ақиб мондаанд, бинобар ин месазад таҳлилҳои маркетингиро дар ин самт фаъол намуда, бозори истеъмолиро фаротар намоем.

Дар назари мо барои ба сатҳи зарурӣ расондани хизматрасонӣ дар замони муосир ҳама гуна имкониятҳо вучуд доранд, хусусан техника ва технология, ки барои ба сифати баланд пешниҳод намудани хизмат дар ҳама соҳаҳо кумаки ҳамаҷониба мерасонад. Рушди технология имкон медиҳад, ки худ ба худ барои иловатан зиёд намудани сарчашмаҳои даромад дар соҳаи кооператсия заминагузор бошад.

Чи тавре ки дар боло қайд кардем, нисбати истифодаи технология дар пешбурду пешниҳоди хизмат овардани маълумотро зарур медонем. Мутахассисони хориҷӣ

бештар така ба таҷрибаи давлатҳои муваффақ назар ба он доранд, ки давлатҳои нав рӯ ба иқтисоди бозорӣ оваранда бештар чунин омилҳо таъсиррасон мебошанд: сиёсати давлатӣ, раванди амалишавии фаъолияти соҳибкории хурду миёна, рушди технологияи иттилоотӣ, тағйироти иқтимоӣ, ба шароити миллий омешиш ва пайдо шудани хизматрасонии хусусияти миллий дошта.

Ҳанӯз дар замони шӯравӣ ба соҳаи хизматдиққати чиддӣ дода намешуд, бештар ба соҳаи саноату кишоварзӣ даромади ММД мамлакат рост меомад. Барои фарқияти онро амиқ намудан бо яке аз давлатҳои пешрафта ИМА муқоиса менамоем (Ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.

**Таҳлили муқоисавии таркиби ММД дар собиқ СССР ва ИМА
дар солҳои 80 уми асри XX**

№	Соҳаи иқтисодӣ	СССР, %	ИМА%
1	Ҳоҷагии қишлоқ	18,0	2,2
2	Саноат	32,0	25,5
3	Соҳтмон	10,0	4,7
4	Савдо	12,0	13,8
5	Нақлиёт ва алоқа	6,0	7,6
6	Соҳаи хизматрасонӣ	22,0	53,8
	Ҷамъ:	100	100

Чи хеле ки аз маълумоти ҷадвал бармеояд дар муқоиса бо мамлакати ИМА 2,7 маротиба даромади соҳаи хизматрасонӣ камтар мебошад. Яъне мазмуни онро дорад, ки дар гузашта дар иқтисодиёти миллии мо саҳми хизмат назаррас набуда, аҳамияти кам дода мешуд. Ин ҳолат бештар аз соҳтори идоракунӣ вобаста буда, аҳамияти зиёд ба соҳаҳои таъминкунадаи ҷойҳои корӣ ҷудо мегардид.

Оғоз аз солҳои 90-ум аниқтараш пас аз пошхӯрии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар ин бахш, пас аз хусусигардонии моликияти давлатӣ ширкату агентҳои пешниҳодкунандаи хизмат ба миён омаданд. Ҳиссаи зиёди хизматрасонӣ имрӯз ба соҳаи бонкдорӣ, алоқа, иттилоот, хӯроки омма (тарабхона, кафе, ошхонаи хӯроки тезтайёр ва ғ.), туризм, меҳмонхонадорӣ рост омада, ҳоло ҳам ба зинаи зарурӣ нарасидааст.

Дар ҷаҳони мутамаддин давлатҳоро аз рӯи ҳиссаи хизмат дар таркиби ММД ба чор қисм гурӯҳбанди менамоем. Ба гурӯҳи якум он давлатҳое дохил мешаванд, ки ҳиссаи даромад дар соҳаи хизматрасони боло аз 70% -ро дарбар гирифта бошад. Ба ин гурӯҳ ИМА, Дания, Белгия – 73,2%, Фаронса – 75,8%, Нидерландия – 72,0%, Люксембург – 80,0%, Британияи Кабир – 72,7% ба гурӯҳи дуюм Австрия – 67,0%, Финляндия – 65,9%, Итолиё – 67,6%, Испания – 67,3%, дар қисмати гурӯҳи сеюм давлатҳое ҷойгир шудаанд, ки сатҳи хизмат дар доираи аз 50 то 60 фоизро дарбар гирифта бошад. Охири гурӯҳ яъне қисмати чаҳорум, аз 50 фоиз кам нишондоди хизмат дар ММД мебошад. Дар ин гурӯҳбанди Тоҷикистонро бешаку шубҳа ба гурӯҳи охири ворид намудаанд. Дигар тарафи масъала ҳалли мушкилоти иқтимоӣ бо роҳи зиёд намудани ҷойҳои корӣ барои аҳоли мебошад.

Агар сол аз сол соҳаи хизматрасонӣ бемайлон рушд наояд мо метавонем қисман ҳичрати кории аҳолиро коҳиш диҳем. Барои ин пеш аз ҳама фазои хуби ҷалби сармоя ба соҳаи хизматрасониро муҳайё намуда, онҳое ба ин бозор ворид мешаванд, бояд имконият ва гузаштҳои иқтисодиро фароҳам созанд. Аз рӯи маълумоти оморӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2012 дар ҳамагуна соҳаи хизматрасонӣ 575,5 ҳазор нафар, ё ин ки 24,8% аҳолии қобилияти корӣ дошта машғул буданд.

Шояд дар назари аввал ин нишондиханда хеле зиёд бошад, аммо дар аксар давлатҳои ҷаҳон ин рақам ба 60% аҳолии қобилияти корӣ дошта рост меояд. Самарабахшии он начандон ба мақсад мувофиқ аст, зеро дар алоҳидагӣ ширкатҳои бузурги бо сармояи хориҷӣ фаъолияткунанда қисми зиёди бозорро азхуд намудаанду

ширкатҳои ба ном милли наметавонанд мавқеи худро дар бозор пайдо намоянд. Инчунин, сатҳи музди меҳнат низ нисбат ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ фарқ дошта, дар аввали соли 2015 маоши балантарин дар бахши хизматрасонии бонкӣ дар ҳаҷми 1688 сомонӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар умум сатҳи миёнаи маош дар бахши хизмат 817 сомонӣ буда, нисбат ба соли қаблӣ 19% боло рафтааст.

Ҳамин тавр, роҳҳои ҳалли муаммоҳои ташакулёбӣ бобати рушд додани соҳаи хизмат бештар ба нуқтаҳои зарурӣ аҳамият бояд дод:

1. рушди соҳаи хизматрасонӣ пеш аз ҳама ба ҷои кор таъмин будани аҳолиро фароҳам меорад, ки имрӯз дар шароити иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст;
2. васеъ намудани намуд ва шаклҳои хизмат, ба ҳамин тартиб талабот ба шаклҳои хизмат зиёд гардида, сарчашмаи иловагии даромадро ба миён меоварад;
3. тақсимои оқилонаи сармоя ба минтақаҳо, чунки вай бояд соҳаи хизматрасонӣ дар тамоми минтақаҳои мамлакат яқсон амалӣ намояд.

Ин омилҳо метавонанд ҳангоми амалӣ шудан, фазои солим дар бахши хизматрасонӣ ва баланд бардоштани сифати он ба миён биёранд.

Хулоса, бахши хизмат хело васеъ буда, метавонад заминаҳои воқеъиро барои рушди иқтисоди миллий ва баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволӣ таъмин намояд. Дар ин ҷода муаммову мушкилиҳо зиёд мебошанд. Доир ба баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ҳангоми фаъолгардонии ин бахши азими иқтисодиёти миллий соҳаи хизмат мавқеи худро пайдо менамояд. Шояд дар ояндаи наздик душвории ҷойдоша бартараф ёфта, такмил додани низоми институтсионалии он бо мақсади таъмини такмили соҳа сахмгузор гардад. Моҳияти баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар шароити иқтисодии муосир дар соҳаи кооператсияи матлубот саривақтӣ дониста мешавад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти муосир, таъмини сифат, хизматрасонӣ, кооператсияи матлубот, баланд бардории сифат дар ташкилотҳо.

Адабиёт:

1. Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ». 23.12.91, бо тағйироту иловаҳо аз 13.12.96. (Рӯзномаи «Садои мардум», 29.01.97).
2. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ», Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2007, №3, мод.170; соли 2008, №10, мод.812, 2009, № 5, мод.318; №7-8, мод.496.
3. Бобосодиқова Г.Б., Дӯстов Б.Т. Бахши лексияҳо аз фанни Асосҳои менеҷмент//Г.Б. Бобосодиқов. - Душанбе, 2006.
4. Фаниев Т.Б. Менеҷмент. Қ.1//Т.Б.Фаниев – Душанбе: Ирфон, 2004.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОКАЗАНИЯ УСЛУГ В СФЕРЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Сирочова Т.

В статье изучены теоретические основы повышения качества оказания услуг в современных условиях. Основное внимание уделено повышению качества услуг, оказываемые организациями потребительской кооперации населению Республики Таджикистан.

Ключевые слова: Современная экономика, обеспечение качества, услуги, потребительская кооперация, повышение качества в организациях.

IMPROVING THE QUALITY OF THE SERVICES IN CONSUMER COOPERATION IN MODERN CONDITIONS

Sirojova T.

In this paper we study the theoretical basis for improving the quality of services in modern conditions. The main attention is given to improve a quality of services rendered to the organizations of consumer cooperatives population of the Republic of Tajikistan.

Keywords: modern economy, quality assurance services, consumer cooperation, quality improvement organizations

*Сведения об авторе: Сироцова Тахмина – ассистентка кафедры менеджмент и маркетинг Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.
Тел: (992)985-89-11-60*

Information about author: Sirojova Tahmina - assistant of the department management and marketing of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov Street 16.

МУҲОЦИРАТИ АҲОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ ИҚТИСОДИЮ ИҶТИМОИИ МАМЛАКАТ

Дилнозаи А., Хисрави А.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Яке аз вазифаҳои асосии сиёсати иқтисодии давлат ин ба даст овардани дараҷаи баланди шуғл мебошад. Агар захираҳои меҳнати пурра истифода нашаванд, пас системаи иқтисодӣ хуб фаъолият намекунад, маҳсулоти ҷамъиятӣ камтар истеҳсол мешавад. Дар баробари ин беқурбшавии пул, бекорӣ низ раванди макроиқтисодӣ буда, ба дараҷаи зиндагии аҳоли ва дараҷаи рӯҳӣ ва маънавияти одамон зарари калон дорад.⁴¹ Бо мақсади асоснок намудани сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муҳоҷирати аҳоли, масъалаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии равандҳои муҳоҷират, муайян кардани микёси муҳоҷират ва муҳайё сохтани шароити мусоид барои ҳаёти муносиби муҳоҷирон, инчунин кор карда баромадани роҳҳои нави ҳалли проблемаҳои рушди демографии кишвар ва дигар саволҳои ҷолиби диққат, ки мазмунан моҳияти мавзӯи интиҳобгардидаро дарҷ менамоянд, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва дигар адабиётҳои марбут ба масоили муҳоҷирати аҳоли мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шуданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд самтҳои муҳоҷирати аҳоли вучуд дорад ва ба мақсад мувофиқ аст, ки ҳар як самти он дар алоҳидагӣ бо дарназардошти қонунгузориҳои ҷорӣ миллӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқии байналмилалӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои расмӣ ба муҳоҷирати аҳоли тааллуқдошта, ба таври муфассал шарҳ дода шаванд.⁴²

Муҳоҷирати меҳнатӣ. Татбиқи ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба меҳнат, ҳифзи иҷтимоию манфиатҳои онҳо, инчунин таъмини шуғли аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фаъолро бо роҳи ташкил ва танзими ҷараёни муҳоҷирати аҳоли ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар хориҷа бояд пешбинӣ ва дар амал татбиқ намуд.

Дар ин ҷода масъалаҳои муҳоҷирати меҳнати шаҳрвандон ба хориҷа афзалиятноктарин ба ҳисоб рафта, муносибати ниҳоят ҷиддиро аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазорату идораҳои дахлдори мамлакат, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, байналмилалӣ ва ғайридавлатӣ, инчунин иштироки бевоситаи ҷомеаи шаҳрвандиро талаб менамояд ва бо ин мақсад дар давоми солҳои истиқлолияти Тоҷикистон ҳамкориҳои судманд ба роҳ монда шуда, як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ қабул гардиданд, аз ҷумла:⁴³
1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» аз 1 декабри соли 1999, № 881.

⁴¹ Абдуллоев Х.А. Бозори меҳнат (воситаи таълимӣ)//Х.А. Абдуллоев. – Душанбе, 2010. – С. 275-276

⁴² Ҷамонҷо, саҳ 198-201

⁴³ Қодиров Ш.Ш. Назарияи иқтисодӣ иқтисодӣ миллӣ ва иқтисодӣ ҷаҳонӣ//Ш.Ш. Қодиров.-Душанбе: Амри илм, 2001.-С.51-55.

Бо сабаби он, ки таҳрири аввалини Қонуни мазкур ҳамаи паҳлӯҳои масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатиро дар бар намегирифт, зарурати ворид намудани моддаҳои иловагӣ ба миён омад ва он тибқи муқаррарот 10 майи соли 2002 таҳти № 31 қабул карда шуд. Моддаҳои иловагӣ чунин номнавис карда шудаанд: «Фиристодани коргарони муҳоҷир барои кор ба хориҷа»; «Тартиби фиристодан ва ҷалб намудани қувваи корӣ»; «Тартиби рафту омади коргарони муҳоҷир», «Шартномаи (қарордоди) меҳнатӣ», «Ҳисоботи оморӣ ва ахборот дар бораи муҳоҷират», «Таҳвили маблағҳои пулӣ».

Гарчанде ки ба Қонуни номбурда 6 моддаи иловагии махсус вобаста ба масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ дохил карда шуда бошанд ҳам, бо гузашти солҳои минбаъда маълум мегардад, ки он пурра талаботи имрӯзаи ҷомеа ва ҳуди муҳоҷирони меҳнатиро бо мақсади таъмин кардани ҳифзи иҷтимоию ҳуқуқии онҳо қонеъ гардонида наметавонад, зеро ҷомеа ва равандҳои муҳоҷират солҳои охир шаклану мазмунан иваз гардида, муайянсозии механизми иҷроӣ масъалаҳо бояд аз нигоҳи нав амалӣ карда шаванд. Аз ин хотир, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо намояндагии коршиносони вазорату идораҳои дахлдори мамлакат, созмонҳои байналмилалӣ ва ғайридавлатӣ гурӯҳи кории бонуфузро доир ба таҳия намудани Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷирати меҳнати шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа» таъсис дод ва айни замон лоиҳаи Қонуни нав дар таҳрири пурра унвонии вазорату идораҳо барои баррасӣ ва мувофиқагардонӣ пешниҳод карда шудааст. Дар лоиҳаи Қонуни нав моддаҳои дарҷ гардидаанд, ки имконият медиҳанд фаъолияти мақомоти давлатиро муайян сохта, ҳифзи иҷтимоию ҳуқуқии муҳоҷирони меҳнатиро тибқи талаботи замона таъмин намоянд, ба монанди:

1. Сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳифзи манфиатҳои ҳуқуқию иҷтимоии муҳоҷирон,
2. Танзими ҳуқуқии масъалаҳо дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ,
3. Мақомотҳои ваколатдори давлатӣ доир ба татбиқи масъалаҳо дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ,
4. Тартиби ба амал овардани фаъолият аз ҷониби муҳоҷирони меҳнатӣ – шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа,
5. Ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои муҳоҷирони меҳнатӣ доир ба озодӣ, таъминоти иҷтимоӣ, тандурустӣ, шароити меҳнат, омӯзиши касбҳои зарурӣ ва такмили ихтисос;
6. Ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои субъектҳои хоҷагидор, ки бо интиқол ва ҷалби қувваи корӣ машғуланд,
7. Ҳамкорӣ бо диаспораҳо ва бо ҷамъиятҳои тоҷикон дар хориҷа,
8. Тартиби муҳоҷирати наздисарҳадӣ ва таъмини ҳифзи ҳуқуқии муҳоҷирон мутобиқ ба шартномаҳои байналмилалӣ»,
9. Пешгирии муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва танзими масъалаҳо доир ба ҷалби қувваи кории аз Тоҷикистон».

Солҳои охир дар қаламрави мамлакат муҳоҷирати меҳнати дохилӣ, ё ин ки бозори мардикорӣ дар ҳамаи минтақаҳо авҷ гирифтааст, ки он даҳҳо ҳазор нафарро дар бар мегирад ва ин раванд низ аз ҷониби мақомоти дахлдори давлатӣ бояд ба танзим дароварда шавад.

Аҳолии фаъоли иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2010 ба миқдори 32 ҳазор нафар, соли 2011- 28 ҳазор нафар, соли 2012 -200 ҳазор нафар, соли 2013 -22 ҳазор нафар, соли 2014 -31 ҳазор нафар, соли 2015 -16 ҳазор нафар, соли 2016 -16 ҳазор нафар зиёд гаштаанд.⁴⁴

Яке аз мисолҳои одӣ, ки фикрҳои дар боло қайдшударо тасдиқ менамояд, ин ғайрирасмӣ ва ихтиёрӣ ташкил шудани Бозорҳои мардикорон дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Ҳисор, Панҷакент, Кӯрғонтеппа ва дигар марказҳои маъмури мебошад, ки он тақозои замонро ифода менамояд ва барои ба тартиб овардани он бо дарназардошти ҳифзи иҷтимоию ҳуқуқии муҳоҷирони меҳнати дохилӣ, Вазорати меҳнат ва ҳифзи

⁴⁴ Абдуллоев Х.А. Бозори меҳнат(воситаи таълимӣ)//Х.А.Абдуллоев.-Душанбе, 2010.-С.177-178

ичтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳои интиқолдиҳанда ва қабулкунандаи муҳоҷирон бояд тадбирҳои ҷиддӣ андешанд. Дар ин чода ба мақсад мувофиқ мебошад, ки чорабиниҳои амалӣ ба монанди расман ташкил кардани «Бозори мардикорон» ва дар фаъолияти он пешбинӣ намудани корҳо доир ба таъсис додани бонки иттилоотии ҷойҳои кории ҳолӣ дар дохил ва хориҷи мамлакат, маркази иттилоотӣ барои муҳоҷирон, ҷойҳои хоб ва истироҳатгоҳ, ошхона, бунгоҳи тиббӣ, шуъбаи алоқа ва интернет-кафе, инчунин ташкили дигар нуқтаҳои иҷтимоию хизматрасонӣ зарур аст, зеро чунин вазъият дар қаламрави кишварамон ҳар рӯз дида мешавад ва шаҳрвандони бекору саргардон умед доранд, ки нисбати онҳо низ мақомотҳои дахлдори давлатӣ иқдоми нек зоҳир карда, мушкилиҳои мавҷудбударо ҳаллу фасл менамоянд.

Мутобиқи ахбороти роҳбарияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе ва иттилооти рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ, дар пойтахти мамлакат зиёда аз 740 ҳазор нафар шаҳрвандон ба қайд гирифта шудаанд, лекин дар асл тақрибан 1 млн. нафар зиндагонӣ мекунанд. Фарқияти шумораи шаҳрвандонро асосан муҳоҷирони меҳнатии дохили кишвар ва мардикорон, ки аз дигар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ ба шаҳри Душанбе ворид гардидаанд, ташкил медиҳанд. Доир ба масъалаи мазкур ва ба низом даровардани рафтуомади шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дохили мамлакат, бояд мақомоти корҳои дохилӣ, ки уҳдадоранд тартиботи ҷамъиятӣ ва муҳоҷирати ғайрирасмиро пешгирӣ намоянд, дар якҷоягӣ бо мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе чораҳои лозимаро ба анҷом расонанд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади танзими давлатии масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони кишварамон дар хориҷа ва ҳифзи иҷтимоиву ҳукукии онҳо, 9 июни соли 2001 таҳти №242 Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷаро қабул намуд, ки дар он сабабҳо ва заминаи муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа, мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, иҷтимоию стратегӣ, роҳҳои татбиқ ва ҳавасмандгардонии муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа, ҳимояи меҳнаткашони муҳоҷир ва ташкили системаи ҳисоботдиҳӣ, ба таври мушаххас асоснок карда шудаанд(3). Бо дарназардошти вазъи ҳозираи ҷомеа, баҳодиҳӣ кардан мумкин аст, ки муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа тақрибан боз 15–20 соли дигар давом дода мешавад ва аз ин хотир, давлат бояд хеле фаъолона ба чараҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа таъсир расонда, татбиқи сиёсати аз нигоҳи илмӣ асоснокшударо дар ин соҳа амалӣ намояд. Консепсияи мазкур ҳуҷҷати стратегӣ буда, бояд доимо таҳти омӯзиш ва таҳлили ҳаматарафа қарор дода шавад.

Сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ пеш аз ҳама ба зарурияти паст кардани ташаннуҷи иҷтимоӣ, ки аз бекор мондани аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фаъол ба миён омадааст, иборат мебошад ва он мувозинати ҷомеаро аз ҷиҳати истифодаи пурраи ҳамаи манбаҳои воридоти асъор аз содироти қувваи корӣ, андоз аз даромади фирмаҳои миёнарав, пулгузарониҳои мустақими меҳнаткашони муҳоҷир ба ватан барои дастгирии оила ва волидайн, маблағгузориҳои шахсии меҳнаткашони муҳоҷир барои овардани воситаҳои истехсолот солҳои минбаъда низ метавонад нигоҳ дорад.

Лекин дар ин самти кор аз ҷониби мақомоти давлатӣ бояд тадбирҳои иловагӣ андешида шаванд ва пеш аз ҳама, нисбати бехтар ба роҳ мондани фаъолияти субъектҳои хоҷагидор, ки бо интиқоли қувваи корӣ ба хориҷа ва ҷалби қувваи кории хориҷӣ ба Тоҷикистон машғул мебошанд. Зеро, санади меъёрии имрӯза танҳо шарту талаботҳои давлатиро нисбати субъектҳои хоҷагидор муайян кардаасту ҳалос. Дастгирии давлатӣ бошад, акс наёфтааст ва ин ҳолат намегузорад, ки ҷалби муташаккилонаи муҳоҷирони меҳнатӣ амалӣ гардида, ҳифзи иҷтимоии онҳо дар хориҷа ба таври кофӣ таъмин карда шавад. Аз ин хотир, бо мақсади фароҳам овардани шароити кории арзанда барои субъектҳои хоҷагидор ва муташаккилона сафарбар кардани муҳоҷирони меҳнатӣ ба хориҷа, Қонуни алоҳида дар бораи фаъолияти чунин корхонаҳо зарур мебошад.

Чунин масъалагузорӣ талаботи рӯз буда, он дар бисёри кишварҳо дастгирӣ ёфтааст. Дар робита ба ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба масъалаи мазкур низ диққати ҷиддӣ дода, моҳи март соли 2011 бо намояндагии коршиносони вазорату идораҳои дахлдори ҷумҳурӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ гайридавлатӣ гурӯҳи кориро таъсис дод ва ҳоло лоиҳаи Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи агентҳои бо кор таъминкунӣ» таҳия гардида, унвонии вазорату идораҳои ҷумҳурӣ барои мувофиқа пешниҳод карда шудааст.

Моҳи октябри соли 2004 Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Россия дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба имзо расонида шуд ва он мебоист будубоши расмӣ муҳочирони меҳнатии ҳарду ҷонибро дар қаламрави якдигар таъмин мекард, зеро матни Созишнома уҳдадорӣ ва кафолати дучонибаро ба тариқи зайл ифода кардааст:

- чалб намудани кормандон барои фаъолияти меҳнатии муваққатӣ ва истифодаи меҳнати онҳо мутобиқи қонунгузории давлати қабулкунанда ва муқаррароти ҳамин Созишнома.

- анҷом додани фаъолияти меҳнатии муваққатӣ дар давлати қабулкунанда ҳангоми мавҷудияти ҳуччати мувофиқ, ки ба мӯҳлати на зиёда аз як сол дода мешавад (руҳсатнома ба кор).

- эътироф намудани собиқаи меҳнатии кормандон, ки дар чараёни фаъолияти меҳнатии муваққатӣ дар қаламрави давлати қабулкунанда ба даст овардаанд.

- иҷозат надодан ба фаъолияти гайриқонунии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ оид ба чалб, интиҳоб ва ба ҳудуди давлати тарафи дигар фиристодани кормандон.

- озод будани кормандон аз фаъолияти меҳнатӣ дар рӯзҳои идонаи расмӣ давлати ҷои истиқоматашон тибқи шартномаи имзошуда бо кордихандаи тарафи қабулкунанда.

- хизматрасонии тиббии кормандон аз ҳисоби маблағҳои корфармо ё фармоишдихандаи кор дар сатҳе, ки на поёнтар аз сатҳи хизматрасонии тиббии шаҳрвандонашон сурат мегирад.

- қабули кормандон аз синни на камтар аз 18-сола бо назарлошти коршоям будан барои корҳои пешниҳодшаванда.

- дар сурати фавти корманд, аз ҷониби фармоишгари кор интиқол додани ҷасади ӯ ба ҷои зисти доимӣ ва пардохти тамоми хароҷоти вобаста ба он.

- ҳуқуқи ба даст овардани аъзори хориҷӣ дар давлати қабулкунанда ва тибқи қонунгузорӣ интиқол додани он ба давлати маҳалли зисти оимӣ. Инчунин, дигар кафолату уҳдадорӣҳо дар матни Созишнома қайд гардидаанд, ки бояд доимо таҳти назорат ва иҷро қарор дода шаванд.

Лекин, хусусият ва равандҳои муҳочират солҳои охир тағйир ёфта истодаанд ва вобаста ба он, қонунгузории давлатҳои хориҷи дуру наздик низ хеле дигаргун шуда истодааст. Дар ин ҳолат, ба Созишномаи номбурда ворид намудани тағйироту иловаҳои зерин ба мақсад мувофиқ мебошад, ба монанди:

- дар баробари муҳочирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия ба ҳудуди якдигар, сафарбаршавии занон ва аъзои оилаи онҳо низ бояд дар назар дошта шавад, зеро чунин талабот дар Конвенсияи байналмилалӣ дарҷ гардидааст ва он барои мустаҳкамшавии оила ва ҳифзи иҷтимоии аъзоёни оила нигаронида шудааст,

- таҷрибаи дучонибаи давлатҳо нишон медиҳад, ки мӯҳлати фаъолияти кории яксола барои муҳочирон воқеиятро дарҷ наменамояд, зеро дар бисёри мавридҳо мӯҳлати шартномаҳои дучониба байни кордиханда ва муҳочирони меҳнатӣ зиёдтар мебошад ва он ба ҳарду ҷониб душвориҳои иловагии сунъиро ба амал меоварад.

- дарҷ кардани фаъолият ва ҳамкорӣҳои субъектҳои хоҷагидор, корфармоён, иттифоқҳои касабаи муҳочирон, муносибатҳои нави меҳнатӣ ба монанди ворид кардани системаи патент, ташкили марказҳои мусоидат ба муҳочирони меҳнатӣ ва

касбомӯзии онҳо дар қаламрави якдигар, инчунин дарчи дигар масъалаҳои ба миён омадаро дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ бояд ворид кард.

- пешбинӣ намудани масъала ва додани ҳуқуқ ба муассисаҳои дахлдор оид ба ташкили марказҳои фарҳангӣ бо дарназардошти омӯзиши забони модарӣ чихати нигоҳ доштани урфу одат ва маданияту маърифати миллӣ.

- дарчи масъала доир ба хабардор намудани ҳарду ҷониб ҳангоми ба кишвари сеюм сафарбар кардани шаҳрвандон - муҳоҷирони меҳнатии яке аз тарафҳо ва тибқи муқаррарот пешниҳод кардани рӯйхати шаҳрвандони аз қаламрави якдигар рондашуда.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади дар сатҳи байналмилалӣ ҳал намудани масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ, ба Конвенсияҳои байналмилалӣ №97 «Оид ба коргарони муҳоҷир», №143 «Оид ба сӯиистифода дар соҳаи муҳоҷират ва таъмин намудани шароити баробарӣ ҳангоми муроҷиати коргарони муҳоҷир» ва инчунин «Конвенсияи байналхалқӣ дар бораи ҷимояи ҳуқуқи ҳамаи коргарони муҳоҷир ва аъзоёни оилаи онҳо» шомил гардидааст ва аъзогӣ дар Конвенсияҳои байналмилалӣ имконият медиҳад, ки ҳамкориҳои судманд бо дигар кишварҳои дуру наздик дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ ба роҳ монда шуда, дар оянда рушд дода шавад. Дар робита доир ба масъалаи мазкур бояд қайд кард, ки муҳоҷирати меҳнатӣ ба рушди иқтисодию иҷтимоии мамлакат таъсири бевосита дорад, зеро маблағҳои ҳарсола гузаронидашудаи муҳоҷирон ба хонаводаҳои худ чандин миллиард доллари амрикоиро ташкил медиҳад ва маҳз маблағҳои муҳоҷирон вазъияти молиявии оилаҳо ва бонкҳои ҷумҳуриявиро хеле беҳтар гардондааст. Илова бар он, фаъолияти мунтазами корхонаҳои ҳавопаймой ва роҳи оҳани ҷумҳуриявӣ бевосита аз рафтуомади ҳарсолаи садҳо ҳазор нафар муҳоҷирони меҳнатӣ вобастагӣ дорад ва пардохти маблағҳои муҳоҷирон фаъолияти дигар сохторҳои давлатию ғайри-давлатиро низ беҳтар мегардонад.

Ба Ҷумҳурии Тоҷикистон лозим аст, ки таҷрибаи дигар мамлакатҳои хориҷи дуру наздикро ба монанди: Филиппин, Ҳиндустон, Туркия ва дигарҳо доир ба ҷалб ва истифодаи самараноки маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар рушди соҳибқорӣ хурду миёна, инчунин баланд бардоштани таҳассуси муҳоҷирон барои рақобатпазир будан дар бозори меҳнати ҷаҳонӣ доимо омӯхта, онро бо дарназардошти хусусиятҳои миллӣ амалӣ намояд. Бо ин мақсад сиёсати давлатии мусоидат ба шуғли аҳоли ва танзими бозори меҳнат дар шароити имрӯз дар моҳҳои 13,14-и қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шуғли аҳоли» омадаст.⁴⁵

Бо мақсади беҳтар намудани вазъи муҳоҷирон дар хориҷа ва дар дохили мамлакат, барои ноил гардидан ба муваффақиятҳо дар ин самт ва дар ҳақиқат амалӣ намудани масъалаҳои муҳоҷирати аҳоли бо дарназардошти рушди устувори Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳалли масъалаҳои зерин дар сатҳи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеаи шаҳрвандон бо ҷалби созмонҳои байналмилалӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.⁴⁶

1. Қабул намудани Қонунҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз қабилӣ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи агентҳои бо кор таъминкунӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷирати дохилии аҳоли».

2. Дар заминаи яке аз Донишқадаи олӣ ва ё Пажӯҳишгоҳи илмӣ ташкил кардани курсҳои нимсола (яксола) бо мақсади тайёр намудани мутахассисони соҳаи муҳоҷирати аҳоли.

3. Таҳти ҳамроҳангсозии Институти иқтисодӣ ва демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бо ҷалби мақомоти давлатии муҳоҷират гузаронидани таҳлилҳои соҳавӣ ва тадқиқотҳои илмӣ дар ҳамаи самтҳои муҳоҷирати аҳоли ва пешниҳоди ҳисоботҳои асоснокшуда ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чихати андешидани тадбирҳои фаврӣ.

⁴⁵ Абдуллоев Х.А. Бозори меҳнат (воситаи таълимӣ)//Х.А.Абдуллоев.-Душанбе соли 2010, саҳ 295-96

⁴⁶ Қодиров Ш. Ш. Назарияи иқтисодӣ иқтисодӣ миллӣ ва иқтисодӣ ҷаҳонӣ//Ш.Ш.Қодиров.-Душанбе, «Амри илм», 2001.-С. 41 - 48

4. Такмил додани қонунгузорӣ дар самтҳои муҳоҷирати дохилӣ (ихтиёрӣ)-и аҳоли ва муҳоҷирати экологӣ бо мақсади ҳалли вазифаҳои гузошташуда ва ба маротиб зиёд намудани миқдори қарзҳои имтиёзноки муҳоҷирон барои сохтмони хонаҳо дар мавзёҳои нави зист.

5. Пурзӯр намудани базаи моддию техникии Омӯзишгоҳҳои касбӣю техникии Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Марказҳои касбомӯзию таълимии Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ҷалби зиёди шаҳрвандон барои омӯзиши касбҳои замонавӣ, ки дар бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷи мамлакат талабот доранд.

6. Табдил додани як қисми Донишкадаҳои олии ба Марказҳо ва Литсейҳои касбомӯзии кутухмуддати муҳоҷирон, зеро ҳоло ҷомаа зиёдтар ба мутахассисони касбҳои коргарӣ ниёз дорад, на ба маълумоти олимдор, ки бо сифати пасти дониш дар бозори меҳнат талабот надоранд.

7. Баланд бардоштани масъулияти роҳбарони мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ дар ҳалли масъалаҳои муҳоҷирати аҳоли ва ҳифзи ҳуқуқи иҷтимоии муҳоҷирон – шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар самти ҷалб намудани инвеститсияҳои хориҷӣ ва маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар рушди соҳибкорӣ хурду миёна бо дарназардошти таъмин кардани шаффофият дар фаъолияти ҳамаҷониба ва бо ин мақсад ноил гардидан ба натиҷаҳои хуби вазъи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Рушди иқтисодӣ барои инкишофи неруи инсонӣ шароити васеъ фароҳам меорад, ки дар натиҷа инсонҳо имкони интиҳоби шуғли ба раванди рӯҳияшон мувофиқро пайдо мекунанд.⁴⁷

Калидвожаҳо: муҳоҷирати аҳоли, ҳифзи ҳуқуқи иҷтимоӣ, муҳоҷирони меҳнатӣ, муҳоҷирони ихтиёрӣ, гурезаҳо ва нафарони паногоҳҷӯяндагон, субъектҳои хоҷагидор.

Адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» аз 11 декабри соли 1999, №881 ва тағйири иловаҳо ба он аз 10 майи соли 2002, №50, с. 5 -7.
2. Қарори Раиси шаҳри Душанбе аз 12 октябри соли 2004, №455 «Дар бораи ташкил кардани Бозори мардикор».
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 июни соли 2001, №242 «Дар бораи Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа», с. 2–5.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2007 таҳти №172 «Оид ба тасдиқи Низомнома дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият (дар таҳрири нав)», боби 44.
5. Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Россия дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 16 октябри соли 2004.
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 майи соли 2008, №467 «Дар бораи Низомномаи тартиби кӯчонидани муҳоҷирони дохилӣ (ихтиёрӣ) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», с. 3.

МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОЦИАЛЬНО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РАЗВИТИЕ СТРАНЫ

Дилнозаи А., Хисрави А.

⁴⁷ Ғаниев Т.Б.Ташкили менечменти захираҳои башарӣ. (Китоби дарсӣ)//Т.Б.Ғаниев.- Душанбе, 2011.- С.371-372.

В статье поэтапно и целенаправленно раскрываются все виды миграции населения в Республике Таджикистан и решение вопросов со стороны Правительства и государственных органов, занимающихся вопросами миграции. Одновременно анализируется миграционная ситуация в стране, действующее законодательство в области миграции населения, а также предлагаются предложения по совершенствованию нормативно – правовой базы в сфере миграции в целях благополучного пребывания мигрантов в обществе и их социально – правовой защите.

Ключевые слова: миграция населения, социально – правовая защита, трудовые мигранты, добровольные мигранты, беженцы и лица ищущие убежище, субъекты хозяйствования.

MIGRATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

Dilnozai A., Khisravi A.

The present article step by step purposefully describes all types of population migration in the Republic of Tajikistan and decision of issues from Government's side and Government bodies dealing with migration issues. Simultaneously the article analyzes the migration situation in the country, the existing legislation in the field of migration; it also offers some proposals for improving of the regulatory framework in the field of migration for the safe stay of migrants in society and their social and legal protection.

Key words: migration, social and legal protection, labor migrants, ecological migrants, voluntary migrants, refugees and people seeking asylum, business entities.

***Сведения об авторах:** Дилнозаи Абдуқодир – магистрант 2- го курса факультета экономики и управления Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.*

***Хисрави Абдулло** – ассистент кафедры экономики предприятий и предпринимательства Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.
Тел: (992)985-36-13-13.*

***Information about the authors: Dilnozai Abdukodir** - Masters of 2-year faculty of economy of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov Street 16.*

***Hisravi Abdullo** - assistant to the chair of the Institute of Coronation at the University of Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov Street 16.*

Tel: (992) 985-36-13-13.

ИЛМҲОИ ФИЛОЛОГӢ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ДАРАХТИ ТУБО ВА ЗАҚУМ ДАР «ҚАСАС-УЛ-АНБИЁ»

Давлатов Э.А.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Таҳқиқи таҷзияи маводи ономи Ҳамчун объекти ономастика дар рушан кардани арқому далоили таърихӣ ва оину фарҳанги қавму миллатҳо нақши созгор дорад. Ҳамчунин, ономастика маводи арзишманде барои возеҳ кардани ҳаводиси таърих дода, дар барқарор намудани муносибатҳои мардумони азбайнрафта таъсиргузор буда метавонад. Дар баробари ин, дар муайян намудани маконҳои сукунат, кушодани паҳлуҳои мусбии роҳҳои муҳочират, возеҳ намудани асотири маҳаллӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиву оилавӣ тасаввурот медиҳад.

Номҳо метавонанд ба қабатҳои машҳур ва азбайнрафта ҷудо шаванд. Яъне одамоне, ки барвақт аз дунё рафтаанд ва ё мавзёҳои ҷуғрофӣ минбаъд набуда, фазои холигии ономастикаро комил мегардонанд. Масалан, номҳои Рустаму Сухроб, Шаҳриёру Искандар, Афлотуну Наполеон то кунун маъруфу машҳуранд ва ҳеҷ гоҳ аз саҳафоти рангини таърих тоза намегарданд. Номҳои каммашҳур номҳоеанд, ки танҳо барои макон ва қитъаи маҳдуди муайян арзишманд аст. Ин қабил номҳо дар муддати кӯтоҳ ба қабати мафҳумҳои матрук ва архаизмҳо шомил мегарданд. Номҳои ҷуғрофӣ ва шаҳрҳои аз байнрафта археоним мешаванд, ки ин мансуб ба мавзёҳои археологӣ мебошад. Танҳо омӯзиши амиқ дар заминаи доштани дониши казоии таърихӣ-ҷуғрофӣ имкон фароҳам меорад, ки номҳои матрук ва ё дар ҳазинаи таърих гумномшударо эҳё намуда, рӯи кор биорӣ.

Дар Тоҷикистон доир ба масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои ономастикӣ дар асоси маводи мавзёҳои ҷуғрофӣ, сарчашмаҳои таърихӣ ва осори намояндагони адабиёти форс-тоҷик тайи солҳои охир дар маҷрои муайян қарор гирифтааст. Муҳаққиқони ватанӣ мисоли С.Сулаймонов “Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йякута-ал-Хамави (XIII в)”, Ҷумъахон Алимӣ “Лингвистическое исследование микротопонимии бассейна Сурхоб (Ховалингский и Советский районы Хатлонской области) ва Топонимияи минтақаи Кӯлоб (ҷанбаи таърихӣ-забоншиносӣ)», Хомидов Д.Р. «Топонимия долины Кешруд», Маҳмадҷонов О. “Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор”, Абдуллоева С.Ю. “Ономастика в “Фарсname” Ибн Балхи”, “Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи)”, Насриддиншоев А.Н. «Микротопонимия Восточного Памира», Насриддинов С.М. Сопоставительный анализ антропонимов таджикского и английского языков», М.Шодиев “Татқиқи забоншиносии топонимия дар осори С.Айнӣ”, С.Абдуллоева “Ономастикаи “Форснома”-и Ибни Балхӣ”, Р.Шоев “Ономастикаи Самаки айёр”, Д.Майнусов “Антропонимияи “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ” (ҷанбаи лингвистӣ), С.Қурбонмамадов “Семантико-стилистические особенности поэтонимии “Шахname” Абулкасыма Фирдавси”, Ҷ.Темуров “Татқиқи таърихӣ забоншиносии антропонимияи “Ҳазору як шаб””, Ф.Давлатова “Топонимия ва микротопонимияи “Таърихи Табарӣ”” ва амсоли инҳо татқиқотҳо анҷом додаанд, ки дар густариш ва возеҳ намудани мавқеи фарҳангӣ-таърихӣ забон дар давраҳои гуногуни мавҷудияти таърихӣ нақши созгоре гузоштаанд.

Ёдрас бояд шуд, ки омӯзиши маводи “Қасас-ул-анбиё” Ҳамчун асари таърихӣ-ривоятӣ ва динӣ дар рушан намудани паҳлуҳои мухталифи забон, эҳёи мафҳумҳои матрук ва дар ниҳоят ғанӣ гардонидани фонд ва таркиби луғавии забон аҳамияти калонро молик гардидааст. Дар асар маводи ономастикӣ мувофиқи объектҳо ва

мавзӯҳои номбаршаванда тасниф гардида, мавриди таҷзия ва баррасию таҳқиқот қарор гирифтанд (**Нигаред ба ба нишондоди таснифи маводи “Қасас-ул-анбиё”**).

Нишондоди 1.

Зимнан бояд гуфт, ки дар қабати номвожаҳои «Қасас-ул-анбиё» номи дарахтон низ ҷой доранд ва онҳо дар таълифи қиссаҳо дар баробари дигар маводи оними нақши созгор доранд, агарчанде шумори онҳо танҳо ду номгӯйро ташкил диҳанд ҳам: **Тубо** [Tubā] ва **Зақум** [Zagum].

Тубо [Tubā] ва **Зақум** [Zagum] дар асар истеъмоли фаровон дошта, дар тасвири ҳодисаву воқеаҳо нақши созгор доранд. “Чун андарун рафт, ба иҷозати Ҳақтаъоло наълайн дар зери дарахти Тубо ниҳод ва аз баҳри он ки аҳд карда буд, ки берун ояд, чун аз Биҳишт берун омад, гуфт...” [4, 33]. «Боз маро пеши дарахти Дӯзах бурданд, ки дар Дӯзах ва номи он дарахт Зақум аст» [4, 288].

Гузориши масъала шояд дар назар одӣ намояд ва ё андешаеро барои хонанда пеш орад, ки чигуна метавонад як дарахт дар баробари дигар маводи ономастикӣ ва персонажҳо дар эҷоди қиссаҳо баробар нақш дошта бошад, аммо ин воқеият дорад.

Дар қиссаи «Зикри Азозил алайҳиллаъна» дар асар ва дар мавриди пайдоиши инсоният дар сарчашмаҳо омадааст, ки нахустбашар Одам (а) бо чурми тановули гандум аз дарахти Тубо Tubā] бо Ҳавво аз Биҳишт ронда шудаанд. Вақте Худованд Одам (а)-ро офарид ўро, дар Биҳишт макон дод ва ҳама чизро бар ў ҳалол кард, ҷуз аз меваи дарахти Тубо: «Ё Одам (а), ин дарахт туро бахшидам, аммо гирди он нагардӣ ва мева аз он нахӯрӣ» [4, 17]. Вале Одам (а) бо қазои илоҳӣ бо Ҳавво гандум аз Тубо хӯрд ва аз ҷаннат ронда шуд, зеро дар амри холиқи хеш хиёнат кард [Ниг.: 4, 20].

Хотирнишон бояд кард, ки таҳлилу баррасӣ ва омӯзиши номи дарахтон **Тубо** [Tubā] ва **Зақум** [Zagum] дар асар кори саҳл набуда, омӯзиши жарф ва таҳқиқоти хосаро тақозо менамояд, зеро пайдоиши онҳо миллион сол, аниқтараш ибтидои дунёро дар бар мегиранд ва мо ҳеҷ гуфта наметавонем, ки дар таҳлили ин номҳо ба пуррагӣ муваффақ хоҳем шуд.

Сарчашмаҳо аз гуфтаҳои паёмбар Муҳаммад (с) қисса мекунанд, ки Тубо [Tubā] дарахти азиме дар Биҳишт аст, ки ба ҳар хона аз аҳли ҷаннат шоҳе аст. Аз Тубо [Tubā] меваҳои гуногун ва хушбӯҳо ҳосил мешавад. Бо ин далел калимаи **тибро** муаннаси Тубо шарҳ дода, пайдиши онро аз Тубо медонанд: Тубо муаннаси **тиб** ба маънии хушбӯдортар ва поктар ... аз «Латоиф» ва «Мунтахаб» [2, 30].

Тубо [Tubā] мутааллиқи забони арабӣ мебошад ва дар сарчашмаҳо дар шакли **Тубӣ//Тӯбӣ//Тибӣ//** [Tubi//Tōbi//Tibi] мавриди истифода қарор дорад [Ниг.: 2, 30; 6, 360].

Бояд гуфт, ки иддае аз сарчашмаҳо **Туборо** ҳамчун дарахти афсонавӣ дар чаннат, ки меваҳои гуногун дорад, маънидод намудаанд, аммо мавҷудияти онро ҳамчун дарахти воқеӣ сарчашмаҳои динӣ дар таълимоти каломи илоҳӣ баён намудаанд: «Фариштагони ҳафт осмон дар зери дарахти **Тубо** ҳозир омаданд» [4, 16].

Тубо [Tubā] дар дигар забонҳо аз қабилӣ русӣ **Туба** [Tuba] ва англисӣ **Tuba** [Tuba] мавриди истифода қарор дошта, аз рӯи сохт содда мебошад.

Саромадони адабиёти форс-тоҷик дар осорашон Туборо ҳамчун дархте дар чаннат ёдрас шуда, воқеияти мавҷуд будани онро бо дилпурӣ таъкид намудаанд. Чунончӣ муаллими ахлоқ Саъдии Шерозӣ гуфтааст:

**Пиндорам охувони таторанд мушкрес,
Лекин ба зери сояи тӯбӣ чаридаанд [7, 29].**

Зақум [Zagum] дар асар дар баробари **Тубо** [Tubā] дар таълифи қиссаҳо нақш дошта, он мувофиқи таълимоти асар ва сарчашмаҳои динию таърихӣ дар дӯзах ҷойгир аст ва он меваҳои талх дорад. Ба ин маъно Муҳаммад Ғиёсуддин дар фарҳангаш «Ғиёс-ул-луғот» қайд намудааст: «Дарахтест талхи захрдор, ки шир аз он бармеояд... ва дарахтест дар дӯзах, ки хӯроки дӯзахиён хоҳад буд; ва номи таомест арабро, ки дар он хурмо ва маска ба ҳам омехта бошанд... (аз «Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Мадор» ва «Кашф»)» [1, 394].

Зақум [Zagum] мансуби забони арабӣ буда, номи як навъ дарахти захршира дар мамолики араб мебошад, ки истеъмоли он барои ҳайвонҳо манъ аст.

Бештари сарчашмаҳо **Заққумро** ҳамчун дарахти афсонавӣ, ки гӯё дар дӯзах ҷойгир аст хӯроки дӯзахиён аз он хоҳад буд, маънидод намудаанд, аммо Худованд дар каломаш бо номбар намудани исмаш «Заққум» ду маротиба ва дар чанд мавриди дигар ишора ба он таъкид намудааст: «Албатта, мехуред (таоме) аз дарахти Заққум. Пур хоҳед кард аз ин таом шикаҳоятнор» [3, 1257].

Фарҳанги забони тоҷикӣ **Заққумро** як навъ дарахти захршира; дарахти талхмевае дар дӯзах, ки хӯроки дӯзахиён мешудааст ва маҷозан ба маънои ҳар чизи талху захрдор ва кушанда, монанди **захру зақум** маънидод намудааст [6, 525].

Заққум дар бештари забонҳо: русӣ **Зақум**, англисӣ **Zakum** дар қолаби арабиаш мавриди истифода қарор дошта, дар идде аз забонҳо таркиби овозиаш тамоман дигар шудааст. Аз ҷумала, дар забони ҳиндӣ **Тхухар** мавриди истифода қарор дорад [Ниг.: 1, 394; 8].

Хулоса, тадқиқ ва баррасии номҳои дарахтон дар «Қасас-ул-анбиё» моро водор сохт, ки барои таърихи тавлид ва пайдоиши асмои онҳо таърихро варақгардон намоем. Зимни омӯзиш дар асоси далоили зиёди мухталиф ва таълифоти донишмандони ватанию хоричӣ то қадри тавон кӯшиш намудем дар таҳлилу баррасии номҳои онҳо муваффақ шавем, аммо ин ҳадди охири таҳлил нест, зеро пайдоиши онҳо давраи ниҳоят бостонро дар бар мегирад ва шояд бархурду ҳаводиси дигаре сохту таркиб ва ситемаи овозии калимаҳоро дигар карда бошад. Аз ин рӯ, дар минбаъд барои боз ҳам саҳеhtar таҳлил намудани онҳо кӯшиш ба харҷ хоҳем дод.

Адабиёт:

1. Ғиёсуддин М. Мулҳақот ба “Ғиёс-ул-луғот” (Мулҳақот к «Ғиёс-ул-луғот». Ҷ.1. - Душанбе: Адиб, 1987. - С.10-210.
2. Ғиёсуддин М. Мулҳақот ба “Ғиёс-ул-луғот” (Мулҳақот к «Ғиёс-ул-луғот». Ҷ.2. - Душанбе: Адиб, 1988. - С.15-330.
3. Қуръони карим (тарҷумаи ва тавзиҳот ба забони тоҷикӣ).-Покистон: СЕВОБ, 1458.
4. Маҳмадуллоҳ С., Абдусаттор А.М., Аҳрор С.И., Ҷалол А. Қасас-ул-анбиё//С.Маҳмадуллоҳ ва диг. - Душанбе: Ориёно, 1991. - 370 с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Тальковский словарь таджикского языка). Ҷ.1. М.: СЭ, 1969.- 950 с.

6. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Тальковский словарь таджикского языка). Ч.2. М.: СЭ, 1969. - 950 с.
7. Шерозӣ С. Гулистон//С.Шерозӣ. - Душанбе: Ирфон, 2012. – С.29.
8. www.Islamicencyclopedia.narod.ru//010968absdislamic//gov.ru

ДАРАХТОНИ ТУБО ВА ЗАКУМ ДАР «ҚАСАС-УЛ-АНБИЁ»

Давлатов Э.А.

Дар мақола мавқеъ ва истифодаи номи дарахтон дар «Қасас-ул-анбиё»: Тубо [Tubā] ва Закум [Zagum] муайян карда шудааст. Инчунин, корбаст ва муқоисаи онҳо бо дигар маводи ономастикии “Қасас-ул-анбиё” низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар баробари ин, истифодаи онҳо дар дигар забонҳо, аз ҷумла русӣ, англисӣ муқаррар шудааст.

Дар мақола муаллиф мавқеи номҳои **Тубо** [Tubā] ва **Закум** [Zagum]-ро дар осору эҷоди намояндагони адабиёти форс-тоҷик муайян намудааст. Вобаста ба ин номҳо порчаҳои насри иқтибос гардидаанд. Инчунин, нақши номҳо дар рушд ва густариши забони тоҷикӣ ва ғанӣ гаштани таркиб ва фонди луғавии забон муассир мебошад, шарҳ дода шудааст.

Калидвожаҳо: Тубо, Закум, таҳлили забоншиносӣ, номи дарахтон, таркиби луғавӣ, фонди луғавӣ, таҷзияи мавод, маводи ономастикӣ.

ДЕРЕВЬЯ ТУБО И ЗАКУМ В «КАСАС-УЛ-АНБИЁ»

Давлатов Э.А.

В статье автором определяется название и употребление деревьев Тубо [Tubā] и Закум [Zagum] в «Касас-ул-анбиё». Кроме того, подвергается рассмотрению их употребление и сравнение с другим ономастическим материалом «Касас-ул-анбиё». В то же время устанавливается их использование в других языках, включая русский, английский.

В статье автор определит имена Тубо [Tubā] и Закум [Zagum] в творчестве представителей персидско-таджикской литературы. В связи с этим приведены цитаты прозаических отрывков. Также объясняется роль имен в развитии и расширении таджикского языка, а также обогащения лексического состава языка.

Ключевые слова: Туба, Закум, лингвистический анализ, название деревьев, словарный состав, анализ материалов, ономастические материалы.

TREES TUBO AND ZAKUM IN «KASAS-UL-ANBIYO»

Davlatov E.A.

In the article the author defines the name and use of Tubo trees and Zagum trees in «Kasas-ul-anbiyo». In addition, their use and comparison with other onomastic material «Kasas-ul-anbiyo» are subject to consideration. At the same time, their use in other languages is established, including Russian, English.

In the article the author will determine the names of Tubo and Zagum in the work of representatives of Persian-Persian literature. In this regard, citations of prosaic passages are cited. The role of names in the development and expansion of the Tajik language, as well as enriching the lexical composition of the language, is also explained.

Keywords: Tuba, Zakum, linguistic analysis, names of trees, vocabulary composition, material analysis, onomastic materials.

Сведения об авторе: Давлатов Эрадж Абдусаматович - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры таджикского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: erajjon-1988@mail.ru; тел: (992) 918-13-99-68.

Information about the author: Davlatov Eraj Abdusamadovich - candidate of philology, senior lecturer of the Tajik language department of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: erajjon-1988@mail.ru; phone: (992) 918-13-99-68.

ПУРКУНАНДА ВА НАМУДҲОИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Давлатов Ф., Шабнами Х.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Дар мақола барои расидан ба ҳадафҳои дар пешгузошта мавриди омӯзиш ва таҳлили муқоисавии пуркунанда ва намудҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як қатор усулҳо ва роҳҳои таҳлил қорбурд шудаанд, ки дар забоншиносии муосир ба таври васеъ истифода мешаванд. Яъне методи типологӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ мавриди истифодаи ҳамачониба қарор гирифтаанд. Дар мақолаи мазкур фикру андешаҳои забоншиносон ба ҷодаи омӯзишу таҳлил кашида шудааст. Мақолаи мазкур дар асоси маводи забони тоҷикӣ ва англисӣ, асарҳои бадеии нависандагон, матбуоти даврӣ, китобҳои дарсӣ, расонаҳои интернетӣ навишта шуда, дар асноди иншоӣ он муваффақиятҳои илми забоншиносии замони ҳозираи тоҷик ва англис ба назар гирифта шудааст.

Чумла ва сохти онро як қисми грамматика синтаксис ё худ наҳв меомӯзад ва ҳар як чумла аз сараъзо ва аъзоҳои пайрав иборат аст. Ба сараъзоҳои чумла мубтадо (subject) ва хабар (predicate) ва ба аъзоҳои пайрав пуркунанда (object), муайянкунанда (attribute) ва ҳол (adverbial modifier) дохил мешаванд. Дар бораи яке аз аъзоҳои пайрав - пуркунанда маълумот хоҳем дод.

Пуркунанда (the object) - аъзи пайрави чумла буда, хабарро аз ягон ҷиҳат возеҳ мегардонад, яъне пурра менамояд. Пуркунанда шахс ва ашъеро мефаҳмонад, ки амал ба онҳо равона карда шудааст. Пуркунанда дар забони англисӣ ба саволҳои *whom?* (*киро?*), *what?* (*чиро?*), *to whom?* (*ба кӣ?*), *by whom?* (*аз тарафи кӣ?*), *with whom?* (*бо кӣ?*) *about what?* (*дар бораи чӣ?*) ва ғайра ҷавоб мешавад.⁴⁸

Дар забони англисӣ пуркунанда одатан баъд аз хабар ва пешояндҳо меоянд ва он *бо исм, ҷонишин, шумора, масдар, герунд ва сифати феълӣ* ифода меёбад, масалан:

Бо исм: I phoned to Mary- Ман ба Мерӣ занг задам.

Yesterday I saw a film - Дирӯз ман филм тамошо кардам.

Бо ҷонишин: Give me - Ба ман деҳ.

You know them all - Ту ҳамаи онҳоро мешиноӣ.

Бо масдар: We plan to go to the country on Sunday - Мо рӯзи якшанбе ба шаҳр рафтаниро дар нақша дорем.

The father showed his son how to make a paper airplane - Падар ба писараш чӣ тавр ҳавонаймӣ қоғазӣ сохтаниро нишон дод.⁴⁹

Бо герунд: I like your going there - Ман ба он ҷо рафтани тӯро меписандам.

He likes playing the piano – Ӯ пианино навохтаниро дӯст медорад.

⁴⁸Каменский А.И., Каменская И.Б.. Грамматикаи амалии забони англисӣ. Қ.1// И.А.Каменский.-Харков, 2002. саҳ.278

⁴⁹ Ҳамончо, саҳ 279.

Бо сифати феъли: I saw *him preparing to go* – Ман ба рафтан тайёр шудани ӯро дидам.

Дар забони англисӣ се намуди пуркунандаро фарқ мекунад: 1) пуркунандаи бевосита (the direct object), 2) пуркунандаи бавосита (the indirect object), 3) пуркунандаи хамреша (the cognate object). Ҳар кадом намуди ин пуркунандаҳо хусусиятҳои грамматикӣ худро дошта аз якдигар фарқ мекунад. Ҳоло дар фаслҳои зер ҳар як намуди пуркунандаҳоро дар алоҳидагӣ таҳлил хоҳем кард.

Пуркунандаи бевосита (direct object) – шахс ва предметро ифода мекунад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда бевосита ба он мегузарад. Пуркунандаи бевосита ба саволҳои *whom? (киро?)* ва *what? (чиро?)* ҷавоб мешавад. Масалан:

I received *an invitation* two days ago – Ман ду рӯз пеш *даъватнома* гирифтаам.

I love *throwing snowballs* – Ман *барфакнарт* оидӯст медорам.

The pilot started *the engine* – Лётчик *муҳаррик* ба кор андохт.

Пуркунандаи бевосита (direct object) ҳаракати феъли гузарандаро дар бар мегирад ва аз тарафи он идора карда мешавад. Пуркунандаи бевосита барои муайян намудани феъли гузаранда зарур ва лозим аст. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби ҷумлаи хабараш аз феъли гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмии грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита (the direct object) ҳамеша бе пешоянд меояд, аммо дар забони англисӣ феълҳои мавҷуданд, ки бо пешояндҳо таркиб ёфта, маънои аввалаи худро гум карда, маънои дигар мегиранд.⁵⁰

Масалан: *look for* – *кофтан*, *to take off* – *баровардан*, *listen to* – *гӯшкардан*, *to let in* – *сардодан*, *pick up* – *бардоштан*, *to call on* – *хабар гирифтани*, *to ask for* – *хоҳиши кардан* аз он қабил мебошанд. Дар ин ҳолат бояд муайян кард, ки пешоянд бо феъл таркиб шуда омадааст ва пуркунанда бевосита аст, яъне он бе пешоянд истифода шудааст.

Масалан: I am looking for *the book* – Ман *китоб* кофта истодаам.

We looked for *her* everyone – Мо *вайродар* ҳама ҷо ҷустуҷӯ кардем.

He asked for *a dictionary* – Ӯ *лугат* пурсид.

I shall call on *him* tomorrow – Ман фардо ӯро хабар мегирам.⁵¹

Пуркунандаи бевоситае, ки бо исм ифода шудааст, метавонад ҳам дар дохили ҷунин таркибҳо, ҳам баъд аз онҳо оянд.

Масалан: Let the boy in – Let in the boy – *Бачаро* роҳ диҳед.

I turned the light off – I turned off *the light* – Ман *барқро* хомӯш кардам.

Take your coat off – Take off your coat – *Болои* худро кашед.

Бо ҳиссаҳои гуногуни нутқи ифода шудани пуркунандаи бевосита

Пуркунандаи бевосита (the direct object) метавонад бо ҳиссаҳои гуногуни нутқи ифода гардад:

Бо исм: This plant produces *tractors* – Ин завод *трактор* истеҳсол мекунад.

Buy me *an ice-cream*, please – Илтимос ба ман *яхмос* харед.

The secretary gave *the mail* to the boss – Котиба *почтаро* ба раис дод.⁵²

б) бочонишин:

I have just seen *them* – Ман ҳуди ҳозир *онҳоро* дидам.

He did not see *anybody* there – Ӯ дар он ҷо *ҳеҷ касро* надид.

I will never forget *you* – Ман ҳеҷ гоҳ *туро* фаромӯш намекунам.

He changed *everything* in the house – Ӯ дар хона *ҳама чизро* тағйир дод.

Бо шумора: I like *the first book* than the second – Ман *китоби якумро* нисбат ба *китоби дуум* меписандам.

⁵⁰Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофеева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Сирлина Грамматикаи забони англисӣ// В.Л. Каушанская. - Ленинград, 1987-1991. Саҳ.150.

⁵¹Тoffic L.L., Chakhoyan L.P. Readings in the theory of English Grammar.-Leningrad: Prosvechenie, 1972. 224p.

⁵²Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофеева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Сирлина Грамматикаи забони англисӣ// В.Л. Каушанская. - Ленинград, 1987-1991. Саҳ.150.

How many tickets did you book? – I booked four- Ту чӣқадар чиптаро фармоиш кардӣ? – Ман чор чипта фармоиш кардам.⁵³

Бо масдар:

I like to sleep in the open air – Ман дар ҳавои кушод *хобкардан* родӯст медорам.

She told them to follow her – Вай ба онҳо гуфт, ки *аз қафояи бираванд*.

I asked him to wait a little – Ман аз ӯ хошиш кардам, ки камее *маро интизор шавад*.

Богерунд: *My brother always prefers speaking the truth –* Бародари манн ҳамеша *роסתғуиротарчеҳ* медиҳад.

My husband prefers writing about his feelings and emotions instead of sharing them with someone else – Шавҳари мандар *бораи ҳиссиётҳои худ* ба ҷои он, ки ба дигарон гӯяд, *навиштан* ротарчеҳ медиҳад.

Studying foreign languages is of great importance – Омӯзиши забонҳои хориҷӣ хеле муҳим аст.

Пуркунандаи бавосита шахс ва ӯ предметеро ифода мекунад, ки амал ба хотири он иҷро шудааст. Фарқи пуркунандаи бавосита аз пуркунандаи бевосита дар он аст, ки пуркунандаи бавосита бо пешояндҳо таркиб меёбад, яъне таъсири ҳаракати хабари ҷумла бо воситаҳои гуногун ба предмет ӯ ба шахс мегузарад. Бинобар ин, пешояндҳоро воситаи грамматикӣ пуркунандаи бавосита меноманд. Пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои *to, for, at, by, with, about, on* ва ғайра ифода мешавад. Пуркунандаи бавосита ба саволҳои *whom? (ба кӣ?), with whom? (бо кӣ?), about whom? (дар бораи кӣ?), what about (дар бораи чӣ?)* ва ғайраҷавоб мешавад. Пуркунандаи бавосита асосан бо феълҳои гузаранда истеъмол мешавад.⁵⁴

Мисол:

He gave me good advice – Ӯ ба ман маслиҳати хуб дод.

Nelly wrote us an e-mail – Неллӣ ба мо хати электронӣ навишт.

We cannot talk about it some other time – Мо наметавонем дар бораи индафъаи дигар сӯҳбат кунем.

That does not depend on me – Он аз ман вобаста нест.⁵⁵

Бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфтани пуркунандаи бавосита.

Пуркунандаи бавосита метавонад бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёбад.

а) бо исм:

Пуркунандаи бавосита метавонад ҳам бо исми хос ва ҳам бо исми ҷинс ифода ёбад.

Масалан: *He gave Jane a bouquet of roses –* Ӯ ба Ҷейнякдастагул тақдим кард.

For a moment I thought he was going to talk about Manderley – Ман як лаҳза фикр кардам, ки ӯ дар бораи *Мандерлей* сухан оғоз карда истодааст.

Either you go to America with Mrs. Van Hopper or you come home? – Оё шумо ҳамроҳи хонум Ван Хоппер ба Амрико меравед ё ба хона меоед?

б) бо ҷонишин:

Ҷонишин ҳангоми ба вазифаи пуркунандаи бавосита омадан, дар *objective case* истифода мешавад. Мисол:

I looked at him over my glass of lemonade – Ман ба ӯ аз тариқи гелоси нушобаам нигоҳ кардам. (Rebecca, page 25).

You can forget all I said to you this morning – Шумо метавонед тамоми чизҳое, ки ин пагоҳӣ ба шумо гуфта будам, фаромӯш кунед. (Rebecca, page 21).

⁵³ Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофьева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Сирлина Грамматикаи забони англисӣ// В.Л. Каушанская. - Ленинград, 1987-1991. Саҳ.160.

⁵⁴ Бонк Н.А., Котий Г.А., Лукянова Н.А. Китоби дарсии забони англисӣ. Қ.1.//Н.А.Бонк.-Москва, 2005.- С.143.

⁵⁵ Каменский А.И., Каменская И.Б. Грамматикаи амалии забони англисӣ. Қ.1.//А.И.Каменский.- Харьков, 2002. -278 саҳ.

I have not lived there for very long and nothing much has happened *to me* – Ман дар он чо он қадар зиёд зиндагӣ накардам ва *бо ман* он қадар воқеае рӯй надодааст. (Rebecca, page 25).

в) бо герунд:

Герунд низ метавонад ба вазифаи пурқунандаи бавосита ояд. Мисол:

He prepared *for driving* – *ӯ барои рондан* тайёр шуд.

She asked me *about putting down* the pot of coffee and the jug of milk – Вай аз ман *дар бораи гузоштани* зарфи қаҳва ва кайфари шир пурсид.

He paid me *for being companion* to Mrs. Van Horper – *ӯ ба ман барои ба хонум Ван Ҳоппер шарик буда* нпардохт кард. (Rebecca, page 18).

She had not said anything *about being in love* – Вай *дар бораи нагзбиниши* чизе нагуфт.

Ифодаи пурқунандаи бавосита бо пешоянди «to» (ба).

Пешоянди «to» ба сӯи касе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад.

Мисол:

She had sent an invitation *to her friends* – Вай *ба дӯстонаш* даъватнома равон кард. (The thorn birds, page 43).

Suddenly she turned *to me*, her small eyes shining – Ногаҳон вай *ба тарафиман* тоб хӯрд, чашмони хурдаш медурахшиданд.

«What is happened *to your friend?*» – he asked – «*Ба дӯсти шумо* чӣ шуд?» – пурсид *ӯ*. (Rebecca, page 22).

Пурқунандаи бавосита бо пешоянди «to» дар ҳолатҳои зерин истифода мешавад:

а) агар пурқунандаи бавосита бо ҷонишин ифода шуда бошад.

Масалан: Give *it to me* – *Ин* роба ман дех.

Send *him to the teacher* – *ӯро* ба назди муаллим равон кун.

They showed *it to me*, because I was young – Онҳо *инро ба ман* нишон доданд, чунки ман ҷавон будам.

He laughed and stretched *it to me* – *ӯ* ханда карда, онро *ба мандароз* кард.

As she handed *them to me* I saw a little smile of scorn upon her lips – (Rebecca, page 45).

He needs money. Give *some to him* – *ӯ* ба пул ниёз дорад. *Ба ӯ* каме бидех.

б) баъди феълҳои зерин меояд:

to announce – эълон кардан;

to prove – собит кардан;

to declare – эълон кардан;

to read – хондан;

to describe – тавсиф кардан;

to repeat – такрор кардан;

to say – гуфтан;

to explain – фаҳмондан;

to suggest – пешниҳод кардан;

to introduce – муаррифӣ кардан;

to translate – тарҷума кардан;

to propose – тахмин кардан;

Мисол:

He read the letter *to her* – *ӯ* номаро *ба вай* хонд.

Explain this rule *to me* – *Ин* қоида *ро ба ман* фаҳмонед.

The teacher dictated the new words *to us* – Муаллим калимаҳои навро *ба мо* имло кард.

«It was a lucky thing, I had the influenza» – she said *to me* – «Он воқеаи бомуваффақият буд, ман зуком доштам» – гуфт вай *ба ман*. (Rebecca, page 9).

в) вақте ки пурқунандаи бавосита таркиби калимаҳоро ифода мекунад ва пурқунандаи бавосита як калимаро.

Масалан: He showed the picture *to all his friends* – *ӯ* расмро *ба ҳамаи рафиқонаш* нишон дод.

She has sent a letter to *her friend working abroad* – Вай ба дӯсти берун аз кишвар кор мекардааш нома равон кард.⁵⁶

Пуркунандаи бавосита аз рӯи иштироки пешояндҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешавад:⁷

1. Пуркунандаи бавоситаи пешоянддор (prepositional object).

2. Пуркунандаи бавоситаи бепешоянд (non-prepositional object).

Дар натиҷаи омӯзиш ва тадқиқу таҳлили мқолаи мазкур мо имконият пайдо намудем, ки забони тоҷикиро бо забони англисӣ мавриди муқоиса қарор дода, доир ба роҳу воситаҳои ифодаёбии пуркунанда, намудҳои он, мавқеи онҳо дар ҷумла, сохту таркиби онҳо, фарқи байни забонҳо маълумот дода бошем.

Дар заминаи бархӯрди фикру андешаҳо ва дар натиҷаи мушоҳидаву мулоҳизаҳо мо як бори дигар қоил бар он гаштем, ки пуркунанда дар ҳақиқат ҳам возеҳдиханда ва пурракунандаи хабари ҷумла мебошад. Ғайр аз ин, мо шоҳиди он гаштем, ки хусусиятҳои грамматикӣ як забон аз забони дигар фарқ дорад.

Масалан, агар дар забони тоҷикӣ пуркунанда, одатан, пеш аз хабар (Дилбар *дастархонро* гирифта, ба пеши модараш кушод (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Пирамард ҳамаро *ба нонхӯрӣ* тақлиф кард (С. Айнӣ, Фуломон) ояд, дар забони англисӣ пуркунанда, аслан, баъд аз хабар (*The waiter came with the breakfast* – Пешхизмат *бо наҳорӣ* омад. (Rebecca, page 34) мавриди истифода қарор мегирад.

Ё ин ки, пуркунандаи тафсилӣ дар забони англисӣ ҳамчун ҷумлаи пайрави пуркунанда тарҷума мешавад. Ба таври мисол: *I saw her run into the house* – Ман дидам, ки *чӣ тавр вай ба хона давид*.

Ғайр аз ин, дар натиҷаи таҳлили сохти пуркунанда боз гуфта мешавад, ки пуркунанда дар ҷумлаҳои забони англисӣ ба таври ҷида низ омада метавонад. Мисол: *She put her books, notebooks and pencils into the bag*.

Ҳамин тавр, пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта бо дарназардошти бо ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтаниш аз ҳам тафовут доранд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ омада, мафҳуми предметӣ пайдокардари ифода мекунад. Бояд тазаққур дод, ки пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини «*чӣ*» ифода мегардад.

Пуркунандаи бавосита предметро ифода намуда, таъсиру ҳаракати хабари ҷумларо аз ин ё он ҷиҳат шарҳ медиҳад. Тафовут миёни пуркунандаи бавосита аз бевосита он аст, ки пуркунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд ва калимаҳои мустақил ифода меёбад.

Мавқеи пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар мебошад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (ба вижа пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд.

Инчунин, намудҳои пуркунандаро мавриди омӯзиш қарор дода, муайян карда шуд, ки агар пуркунанда дар забони тоҷикӣ ба ду гурӯҳи асосӣ – *бевосита* ва *бавосита* тақсим шавад, дар забони англисӣ он ба се гурӯҳ – *the direct object* (пуркунандаи бавосита), *the indirect object* (пуркунандаи бевосита) ва *cognate object* (пуркунандаи ҳамреша) гурӯҳбандӣ мешаванд. Ҳар кадом намуди ин пуркунандаҳо хусусиятҳои грамматикӣ худро дошта аз якдигар фарқ мекунанд.

Пуркунандаи бевосита (*direct object*) – шахс ва предметро ифода мекунад. Пуркунандаи бевосита ба саволҳои *whom?* (*киро?*) ва *what?* (*чиро?*) ҷавоб мешавад.

Пуркунандаи бавосита шахс ва ё предметро ифода мекунад. Фарқи дигари пуркунандаи бавосита аз пуркунандаи бевосита дар забони англисӣ он аст, ки пуркунандаи бавосита бо пешояндҳо таркиб меёбад, яъне таъсиру ҳаракати хабари ҷумла бо воситаҳои гуногун ба предмет ё ба шахс мегузарад. Пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои *to, for, at, by, with, about, on* ва ғайра ифода шуда, ба саволҳои *whom?* (*ба*

⁵⁶Бонк Н.А., Котий Г.А., Лукянова Н.А. Китоби дарсии забони англисӣ. Қ.1.//Н.А.Бонк.-Москва, 2008.- С.143.

kū?), *with whom?* (*бо kū?*), *about whom?* (*дар бораи kū?*), *what about* (*дар бораи чӣ?*) ва ғайра ҷавоб мешавад.

Пуркунандаи ҳамреша бо феълҳои монда истифода шуда, пешоянд қабул намекунад. Пуркунандаи ҳамреша бо исме ифода мегардад, ки бо феъл ҳамреша аст ё аз ҷиҳати маъно ба он мувофиқ мебошад. Ғайр аз ин, пуркунандаи ҳамреша бо муайянкунандае ифода шуда, аз ҷиҳати маъно ба ҳол наздик аст.

Тибқи таҳлилҳои гузаронида муайян карда шуд, ки пуркунанда чи дар забони англисӣ ва чи дар забони тоҷикӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла, бо исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ ва ғайра ифода ёфта метавонад.

Бояд тазаккур дод, ки ҳар як аъзои ҷумла дар тартиби ҷумла нақши муҳим ва алоҳида дорад. Яъне мо дар ҷумла ба кӣ гуфтан, ба кӣ чизеро додан, аз кӣ шунидан, чизеро аз касе гирифтани, барои кӣ ё чӣ иҷрошавии амали хеш, ҳамроҳ ё бе касе ба ҷое рафтани мон ва ғайраро ба воситаи пуркунанда ифода менамоем.

Ҳамчунин, феълҳои гузаранда мумкин аст дар баробари бо пуркунандаи бевосита омадан боз бо пуркунандаи бавосита низ оянд. Пуркунандаи бавоситаи бепешоянд шахсеро ифода мекунад, ки амал ба хотири он иҷро шудааст.

Калидвожаҳо: пуркунанда, пуркунандаи бавосита ва бевосита, нахв, ибора, функция.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Марги судхӯр//С.Айнӣ. - Сталинобод, 1936.
2. Айнӣ С. Дохунда///С.Айнӣ. - Сталинобод, 1930.
3. Айнӣ С. Ғуломон//С.Айнӣ - Душанбе: Ирфон, 1977.
4. Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қ. 1-2//С.Айнӣ - Душанбе: Адиб, 1990.
5. Айнӣ С. Асарҳои мунтахаб//С.Айнӣ. - Душанбе: Адиб, 1990.
6. Айнӣ С. Аҳмади девбанд//С.Айнӣ - Душанбе, 1987.
7. Бонк Н.А., Котий Г.А., Лукянова Н.А. Китоби дарсии забони англисӣ. Қ.1//Н.А.Бонк.-Москва, 2005.- С.143.
8. Каменский А.И., Каменская И.Б. Грамматикаи амалии забони англисӣ. Қ.1//А.И.Каменский.- Харьков, 2002. -278 саҳ.
9. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофьева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Сирлина Грамматикаи забони англисӣ// В.Л. Каушанская. - Ленинград, 1987-1991. - С.160.
10. Бонк Н.А., Котий Г.А., Лукянова Н.А. Китоби дарсии забони англисӣ. Қ.1//Н.А.Бонк.-Москва, 2008.- С.143.
11. Икромӣ Ҷ. Шодӣ//Ҷ.Икромӣ. - Душанбе: Адиб, 1990.
12. Ниёзӣ Ф. Вафо//Ф.Ниёзӣ.- Душанбе: Ирфон, 1986
13. Улуғзода С. Навобод//С. Улуғзода. - Душанбе: Ирфон, 1982.
14. Улуғзода С. Субҳи ҷавонии мо//С.Улуғзода. - Душанбе: Ирфон, 1982.
15. Ҷалил Р. Одамони ҷовид. Қ.1-2.//Р.Ҷалил. - Душанбе, 1972- 1983.
16. Ҷалил Р. Умри дубора//Р. Ҷалил. - Душанбе, 1984.
17. Юсуфӣ Ҳ. Сатрҳои нотаом. Қ.1-2//Ҳ.Юсуфӣ.-Душанбе, 1987.
18. Albert G. Miller.Fury and the white Mare.-Москва, 1996. 282 p.
19. Pyish B. History of the English language. Leningrad, 1973. -351 p
20. Ioffic L.L., Chakhoyan L.P. Readings in the theory of English Grammar.-Leningrad: Prosvechenie, 1972. 224 p.Jespersen O. Essentials of English Grammar. London. 1938.- 387 p.

ДОПОЛНЕНИЕ И ЕГО ТИПЫ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Давлатов Ф., Шабнами Х.

В данной статье рассматривается дополнение, как второстепенный член предложения в английском и таджикском языках. Приведены примеры дополнения,

выраженного существительным, чистительным, глаголом и его грамматические особенности. Также рассмотрены различия прямого и косвенного дополнения.

Ключевые слова: дополнение, прямое и косвенное дополнение, синтаксис, словосочетание, функция.

ADDITION AND ITS TYPES IN ENGLISH AND TADJIK LANGUAGES

Davlatov F., Shabnami H.

This article discusses object as a minor part of sentence. Also in this article was given examples of grammatical features and expressions of object by parts of speech. The article shows the difference between direct and indirect object in English and Tajik languages.

Keywords: object, direct and indirect object, syntax, phrase, function.

Сведения об авторах: Давлатов Файзиддин – ассистент кафедры методики преподавания иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: fayziddin-84@mail.ru; тел: (992)985-89-11-60.

Шабнами Хабибулло – ассистентка кафедры методики преподавания иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)985-15-68-46.

Information about authors: Davlatov Fayziddin - assistant of the chair of methods teaching foreign languages of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: fayziddin-84@mail.ru; phone: (992)985-89-11-60.

Shabnami Habibullo - assistant of the chair of methods teaching foreign languages of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992)985-15-68-46.

ДИАЛЕКТНЫЙ ЯЗЫК – ОСНОВА ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Назарова Р.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Устное народное творчество таджиков богато и разнообразно. Многочисленные предания повествуют о том, что в нём отражена ненависть ко всякому злу, материализующемуся в образах Зоухака и Афросиаба, идеи патриотизма, гуманизма, прославляются искренность и любовь.

В основе языка фольклорных произведений лежит диалектный язык, однако две эти языковые стихии не совпадают, они далеко не тождественны. Исследователи языка и фольклора давно уже отмечали расхождения в фонетике, морфологии, лексике синтаксисе диалектного разговорно-бытового языка и языка фольклора. Каждое произведение фольклора исполняется на том диалекте, которым владеет исполнитель. Поэтому, как правило, фонетические особенности языка фольклорного произведения совпадают с фонетикой диалекта бытования этого произведения. Выходы за пределы диалектных норм наблюдаются, прежде всего, в лексике и в меньшей степени – морфологии.

Уже отмечалось, что наиболее рациональным методом изучения народно-поэтического языка является сравнение языка песни, сказки, былины и т.п. с диалектом, в области которого они бытуют.

Для успешного изучения в сравнительном плане языка фольклора и диалекта необходимо, как указывает Ян Оравец, наличие двух условий:

а) монографического исследования диалекта;

б) полного (исчерпывающего) собрания произведений устного народного творчества, бытующих у носителей данного диалекта.

Видимо, этих условий недостаточно для успешного сравнительно-сопоставительного изучения диалектного и народно - поэтического языка. К ним необходимо добавить (применительно к таджикскому материалу) наличие хороших описаний всех диалектов, бытующих на территории, занимаемой таджикским народом. Между тем до недавнего времени такое изучение затруднялось отсутствием достаточно полных сведений об особенностях диалектной речи. Теперь положение изменилось: в распоряжении языковедов сейчас имеются значительные собрания материалов, позволяющих судить об особенностях многих говоров таджикского языка. Здесь необходимо, прежде всего, указать на богатые словарные собрания подготовленные на их основе диалектные словари. Наиболее богатым собранием лексических данных по всем таджикским говорам XIX-XX вв. является картотека «Словарь южных говоров таджикского языка». Предки таджиков научились писать еще в древние времена. До нас дошло письменные памятники, созданные более 2500 лет назад.

Таджикская литература развивалась в тесной связи с фольклором. Устное поэтическое творчество являлось одним из важнейших источников и факторов развития и обогащения таджикской художественной литературы. В свою очередь литература послужила важным фактором и источником развития таджикского фольклора сыграла большую роль в развитии, усовершенствовании и обогащении различных его жанров. Собраны основные запасы таджикской диалектной лексики и фразеологии за 170-летний период развития таджикского национального языка. Это и другие материалы на основании сравнения языка устной поэзии с разговорным языком носителей диалекта позволяют ставить вопрос о выделении общих и специфических черты языка фольклора.

Такой метод изучения привёл исследователей к признанию языка устной народной поэзии особой «эмоционально – экспрессивной формой диалекта», «диалектом в его образно – экспрессивной функции», «высоким стилем диалекта». Но сам по себе язык фольклора представляет собой неоднородное, многообразное и многоплановое явление, ибо под понятие «устное народное творчество», «фольклора» подводятся различные по своему жанру, художественному методу произведения, у которых выделяется лишь один бесспорный общий признак – устная форма его бытования. Вот почему справедливо требование исследовать особенности языка фольклора на материале отдельных его жанров. Если верно, что каждое фольклорное произведение в языковом отношении стоит «выше», чем народно – разговорная речь, на основе которой оно создано, то надо признать, что ярче всего специфические черты фольклора должны проявляться в его стихотворных жанрах. Это связано с тем, что стихотворные жанры строятся с учётом традиционной поэтики и стилистики, что до некоторой степени ослабляет влияние диалекта на язык фольклорного произведения; вместе с тем усиливается влияние литературного языка. Это дало А.Н.Веселовскому основание заметить, что «народ поет не на своих диалектах, а на литературном языке, либо на языке повышенном, близком к литературному». Возвышенность, приподнятость языка песен, его отрешенность от живой народно – разговорной речи как будто бы должны предполагать отрешенность содержания песен от жизни и быта крестьян – создателей, хранителей и исполнителей песен.

Устойчивость традиции – «основной жизненный нерв поэтики таджикского фольклора»- сказывается и на устойчивости употребления некоторых языковых средств.

Важнейшими жанрами таджикского дореволюционного фольклора являются песни суруд, четверостишия рубои, героический эпос, песни а также сказки.

Песни делятся на трудовые, обрядово-календарные, обрядово-праздничные и траурные. Среди таджикского населения южного Таджикистана были известны трудовые песни «Ман дог» («Я скорблю»), которая исполнялась во время жатвы, особенно во время коллективной жатвы, и «Майдо», которую пели при молотье хлеба. В этих песнях выражены мысли и чувства трудового дехканства. Жалобы на

злосчастную судьбу, горькую долю, на несчастное и униженное положение труженика, протест против притеснений составляют основное содержание этих песен.

Во многих районах республики существовавшие до недавнего времени календарные обряды сопровождались песнями. Один из этих обрядов - гульгардони был приурочен к появлению первых цветов. В исполнявшихся при этом традиционных весенних песнях - «Гули сиях-гуш», «Бойчечак»- выражаются чувства радости по поводу наступления весны и связанные с ней надежды крестьян. Те же чувства высказывались и в песнях, которые исполнялись во время Навруза. В песнях, связанных с обрядом вызывания дождя, выражалась просьба к предкам ниспослать дождь.

Свадебный обряд у таджиков был тесно связан с устным народным творчеством. Обычно на свадьбу приглашались мастера народного искусства: певцы, сказители, музыканты, танцоры, масхарабозы. Существовали особые традиционные свадебные песни, исполняемые в важнейшие моменты свадьбы: так, во время мытья головы и облачения невесты в свадебные одежды ее подруги пели песню под названием «Байти саршуён» («Песня мытья головы»); в ней выражается печаль невесты и добрые пожелания ее подруг. Во время бритья головы жениха и облачения его в свадебные одежды группа певцов-профессионалов (уофиз) вместе с друзьями жениха исполняли песню «Байти сартарашон» («Песня бритья головы»).

У таджиков широко был распространен обычай оплакивания покойника. Траурные песни часто не имели определенного текста, а импровизировались матерью, сестрой, женой или другими родственницами умершего в день погребения и после этого, в дни траура. Каждая из близких родственниц старалась в ярких и впечатляющих словах обрисовать жизнь покойного, его положительные качества, мечты и устремления, а также свою скорбь и горе.

Четверостишия среди поэтических форм устного народного творчества таджиков занимают первое место, содержание их очень богато и разнообразно. Их поют во время работы, в пути, на отдыхе, при исполнении различных обрядов.

В рубои и других лирических песнях находили отражение многие стороны жизни населения, и поэтому рубои очень разнообразны по тематике. Одной из основных тем песенной лирики у таджиков (главным образом горных районов) являлась тема чужбины, нахождения вдали от родного дома (гариби). Уход из родных мест был связан с вынужденными поисками работы вдали от дома. Поэтому лирический герой такого рода песен - странник (гариб)-жалуется на трудность своей жизни вдали от родины и горечь разлуки с близкими и со своим родным краем.

В центральных и южных районах республики особой популярностью пользуется эпос «Гуруглы». «Гуруглы» - цикл эпических песен о царе гор.Чамбила - Гуругли и его богатыре Авазе с сыновьями Шер-Али и Нур-Али, совершающими различные подвиги. Каждый, желающий овладеть искусством исполнения «Гуруглы», раньше обычно проходил длительный период ученичества (10-15 лет). Исполнитель «Гуруглы» должен иметь хорошую память, чтобы хорошо помнить многочисленные эпизоды эпоса, должен хорошо играть на дутаре, так как эпос исполняется под аккомпанемент этого инструмента, и, наконец, должен обладать поэтическим талантом, так как «Гуруглы» обычно импровизируется.

Особенностью языка песен является то, что основные его черты и характеристики совпадают с общенародными. Кроме того, как справедливо отмечает А.П.Евгеньева, в понятие «говор» входит не только бытовая разговорная речь, но и другие, более «высокие» образцы диалектной речи, которые проявляются и в длительной связной речи (рассказы о разных событиях, выступления на собрании), и в устном народном творчестве.

Однако многие исследователи отмечают, что и в языке, и в содержании песен, четверостиший, рубои, газелей, бадеха и мухаммасов, пролеживается тесная связь с жизнью их творцов и исполнителей. Так, в Таджикистане представители местных литературных кругов, по-видимому, являлись авторами многих песен, четверостиший, рубои, газелей, бадеха и мухаммасов, широко распространенных в народе. Еще в 30-е

годы один из зачинателей фольклористики в Таджикистане А. Н. Болдырев отмечал значение их в истории таджикской литературы и фольклора.

Анализируя языковые особенности песен, четверостиший, рубои, записанных в таджикском, приходит к выводу о неверности тезиса, о том, что язык народных частушек – это в основном литературный язык.

Генетическая, типологическая и социальная обусловленность именно такой формы народно- песенной поэзии в главных чертах раскрыта светскими исследователями. Она до сего времени рассматривается как нечто статичное после закрепления за частушкой четырехстрочного стиха.

Во все последующие века известные и неизвестные поэты выражали в этой форме свои сокровенные мысли и чувства, свои переживания и размышления.

Песни создаются носителям диалектов и живут в устном обиходе в диалектноязычной среде. Поэтому наличие диалектных явлений в песенном языке – в области фонетике, морфологии, лексики и синтаксиса – вполне естественно и закономерно. Исследование языковых особенностей песни позволяет локализовать ее бытование. Это локализация была бы несложной задачей, если бы, переходя в другую, пусть родственную диалектную среду, песня не подвергалась переработке, не испытывала воздействия норм нового диалекта, в результате чего создается вариант песни, в котором появляются и определенные языковые новации. В песнях сохраняются также слова, устаревшие или полностью утраченные в разговорной речи носителей диалекта, доставшиеся новому поколению от прежних поколений. В ее языке могут встречаться лексические элементы, заимствованные исполнителями из соседних говоров, знакомые им, но не входящие в круг активно употребляемых слов. Все это существенным образом затрудняет локализацию песни, но не исключает ее возможности.

Исследователи народно – песенного языка указывали на наличие в нем разнообразных лексических элементов, не совпадающих с фактами литературного языка. Рассказываем о труде и быте, о чувствах и переживаниях сельского человека, повествуя обычаях, обрядах в верованиях крестьян, песня затрагивает, таким образом, все стороны бытия носителей диалекта. Многообразие тематики песен проявляется в тематическом многообразии их диалектного лексического состава. Текстом для многих народных песен служат любовные, сатирические и нравоучительные газели. Что касается газелей явно фольклорного происхождения, то мы находим в них много элементов разговорной речи, а некоторые из них написаны языком, близким народному диалекту.

Так, в таджикских песнях выделяет такие тематические группы словарных диалектизмов, как названия животных и растений, предметов и явлений быта; названия жилищ, построек, земельных участков, загоронок, мебели, утвари, одежды, обуви, украшений; лексика, связанная с обозначением явлений, орудий и объектов труда, ремесленная терминология; лексика связанная земледелием и животноводством; обрядовая лексика; слова, обозначающие свойства, качества и особенности человека, его характера, поведения и т. п.

Словом тематическом многообразии лексического состава песен отражается все многообразие жизни трудового крестьянства. Среди слов этих тематических групп заметное место занимают локальное ограничение лексические элементы- слова, неизвестные литературному языку. Они могут по-разному относиться к диалекту бытования песни. Одни из них оказываются известными только песенным языку, другие входят в лексический состав диалекта исполнителя песни, третьи принадлежат другим говорам, но не известны в говоре исполнителя произведения. Подавляющее большинство таких слов составляет достояние языка диалектного.

Но и слово, преимущественно употребляемое в языке фольклора, далеко не всегда чуждо диалекту исполнителя песни, сказки, частушки ит. п. Оно может оказаться в его пассивном фонде, может иметь оттенок архаичности в живой речи диалекта, но все-таки входит в его лексико-семантическую систему. Ибо совершенно незнакомое

исполнителю слово не имеет, как правило, перспективы сохраниться в составе языка песни, сказки, частушки и т. п.; оно или заменяется знакомым исполнителю словом, или деформируется по законам народной этимологии, или выбрасывается из текста. Все это требует от составителей областных словарей внимательного отношения к диалектным элементам народно-песенного языка. Причем разные типы словарей могут допускать различное отношение к использованию фольклорного материала.

В длинные зимние вечера таджики рассказывают сказки, на долгие часы привлекающие слушателей и занимающие их внимание. Сказки рассказывают многие, но существуют сказочники, пользующиеся большой известностью среди населения. Сказку принято рассказывать тогда, когда все дневные дела уже закончены и присутствующие приготавливаются ко сну.

Широкое распространение в народе имеют пословицы, поговорки и загадки. В разные периоды таджикский фольклор подвергается значительным изменениям. Вместе с обрядами, имевшими религиозный или магический характер, исчезают и связанные с ними песни; появилось много новых советских песен. Советские песни и рубои включают в себя разнообразные темы: любовь и новые семейные отношения, счастливая и радостная жизнь, плодотворный труд, развитие науки и культуры, защита родины. Авторы этих песен - колхозники, служащие, учителя - выражают в них свои мысли и чувства. В песнях отражаются те изменения в жизни кишлака, которые произошли в наше время. В них говорится о девушках, идущих в школу, об учителе, о ребятах, которые читают книгу и извлекают из нее пользу и др.

Следует отметить, что нечет народно-песенного языка как одного из источников сведений по диалектной лексике привел бы к исключению из состава областного словаря важных звеньев лексико-семантической системы таджикских народных говоров, к искажению картины территориального распределения большого числа лексем. Создаваемый на такой основе диалектный словарь страдал бы заметной неполнотой и неточностью.

Ключевые слова: диалект, фольклор, устное народное творчество, языковая норма, обогащение жанра, сказки, песни, эпос.

Литература:

1. Амонов Р. Повесть о высокой иве, цветущей чинаре и самаркандском яблоке : (научно-художественные очерки)/пер. с тадж./Р.Амонов. – М., 1986. – 224 с.
2. Богатырев П.Г. Язык фольклора//П.Г.Богатырев.-ВЯ,1973,№5,с.106.
3. Гуругли.Таджикский народный эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1987. – 703 с. – Текст парал.: тадж., рус.
4. Взаимодействие литературы и фольклора Изд.-Душанбе: Дониш, 1974.-С.38-45
5. Евгеньева А.П. О языке фольклора (статья первая) - Русский язык в школе, 1939,№4.Филин Ф.П. Проект «словаря русских народных говоров». Изд. М.-Л,1961. С.7.
6. «Словарь южных говоров таджикского языка». - Душанбе, 1986 г

ДИАЛЕКТНЫЙ ЯЗЫК – ОСНОВА ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Назарова Р.

Данная статья посвящена проблемам расхождения и языковой стихии разговорно-бытового языка и языка фольклора, основу которого составляет диалектный язык.

По мнению автора, исследователи языка и фольклора считают, что, как правило, фонетические особенности языка фольклорного произведения совпадают с фонетикой диалекта бытования этого произведения.

Так как каждое произведение фольклора исполняется на том диалекте, которым владеет исполнитель, выходы за пределы диалектных норм наблюдаются, прежде всего, в лексике и в меньшей степени в морфологии.

Ключевые слова: диалект, фольклор, устное народное творчество, языковая норма, обогащение жанра, сказки, песни, эпос.

ШЕВАИ МАРДУМӢ – АСОСИ ЭЧОДИЁТИ ХАЛҚ

Назарова Р.

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои бархурд ва коҳиши забонии гуфтори мардумӣ ва забони эҷодиёти халқ бахшида шудааст, ки асоси онро гӯйиши мардумӣ ва ё шева ташкил медиҳад.

Ба андешаи муаллиф, муҳаққиқони забоншинос ва мардумшинос бар он назаранд, ки хусусиятҳои овозии эҷодиёти халқ бо таркиби овозии гӯйиши мардумӣ тавъаманд.

Бинобар сабаби он, ки эҷодиёти шифоҳии халқ дар худ маҳз шеваи гуфтор ин ё он минтақаро таҷассум менамояд, инъикоси шеваи гуфтор, пеш аз ҳама дар вожаҳо, ва дар камтарин ҳолат тавассути сарф ифода меёбад.

Калидвожаҳо: шева, эҷодиёти халқ, эҷодиёти шифоҳии халқ, меъёри забон, гановати жанр, афсонаҳо, сурудҳо, эпос.

DIALECT LANGUAGE – THE BASIS OF FOLKLORE WORKS

Nazarova R.

This article is devoted to problems of a divergence and language elements of colloquial and household language and language of folklore which basis is made by dialect language.

According to the author, researchers of language and folklore consider that, as a rule, phonetic features of language of the folklore work coincide with phonetics of a dialect of an existing of this work.

As each work of folklore is implemented on that dialect which the performer owns, exits out of limits of dialect norms are observed, first of all, in lexicon and to a minor degree, it is the morphology.

Keywords: dialect, folklore, oral creative work, language norm, enrichment of a genre, fairy tale, song, epos.

***Сведения об авторе:** Назарова Рухиона – ассистентка общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.*

Тел: (992) 988-36-57-68.

***Information about the author:** Nazarova Rukhshona - assistant to the general department of the Russian language at the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. 734065, Kulob town, S. Safarov street 16.*

Phone: (992) 988-36-57-68.

ТАЪРИХИ ЧОНИШИНҲО ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Абдуалимова Н.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллох Рӯдакӣ

Проблемаи чонишинҳо дар забоншиносӣ аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Он паҳлуҳои мухталиф дошта, иддае аз масъалаҳоро фаро мегирад, ки бе шарҳу эзоҳи онҳо табиати калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан душвор аст.

Ҳама масъалаҳои ҷонишинҳо хеле муҳим буда, тадқиқи онҳо на танҳо дар ҳудуди забонҳои алоҳида, балки дар забоншиносии умумӣ низ актуалӣ мебошад.

Истилоҳи ҷонишин дар забони тоҷикӣ тарҷумаи тахтуллафзии калимаи *местоимение* мебошад, ки он дар навбати худ аз калимаи латинии *pronomen* юнонии *anti-onymia* тарҷума шуда, ҳанӯз дар давраи атиқа ба гурӯҳи калимаҳои мансубият дошт, ки онҳо ба ҷои исмҳои истеъмоли мешудаанд. Баъдан забоншиносон дар забонҳои мухталиф истилоҳоти *pronomen* (франсавӣ), *pronoun* (англисӣ), *pronomini* (финӣ) ва ё тарҷумаи онро дар русӣ "местоимение", дар маҷорӣ *nevmas*, немисӣ *Furwort*, ҳиндӣ *sarva-nama*, тоҷикӣ "ҷонишин" барон ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун ном интиҳоб кардаанд.

Ба ин маънӣ, ҷонишинҳо дар забонҳои ҷудогона бо истилоҳҳои гуногун зикр шаванд ҳам, онҳо асосан як хусусияти ин калимаҳоро инъикос мекунанд: мефаҳмонанд, ки ҷонишинҳо ҳамеша бар ивази исмҳои ва умуман ҳиссаҳои номии нутқи истеъмоли мешаванд.

Ҷонишинҳо ҳамчун воҳидҳои луғавӣ низ хусусияти хос доранд. Онҳо мисли исми сифатҳои маъноӣ номинативӣ надошта, ба предметҳои ишора мекунанд. Барои мисол ҷонишини *esan* ва исми сифатҳои нав, *daraxt*, *surx*, *safed*-ро муқоиса мекунем.

Дида мешавад, ки ҷонишини *esan* маъноӣ муайяни шайъӣ надорад, чунки вай предметро бевосита ифода накарда, балки ба предметҳои ишора мекунад ва фақат дар мавқеи муайян дорои маъноӣ предметӣ мешавад.

Аммо исми сифатҳои *nav*, *daraxt*, *surx*, *safed* сифату предметҳои олами модиро бевосита ифода мекунанд.

А.Шахматов ҳамин хусусияти исми ҷонишинҳоро дар забони русӣ ба назар гирифта гуфта буд, ки ҷонишинҳои маъноӣ муайяни воқеи надоранд; онҳо предмет ва шахсро ҳамчун аломати доимии мавҷудоти воқеи ифода намекунанд.

Ҳамин тавр, маъноӣ ҷонишинҳои ниҳоят умумӣ мебошад, ки ин дар бисёр мавридҳои ифодаро носоҳеҳ мекунанд. Бинобар ин, муайян кардани маъноӣ ин гурӯҳи калимаҳои аҳамияти калони илмию амалӣ дорад. Дар забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои хонаводаи ҳиндуаврупой барои равшан шудани маъноӣ ҷонишинҳои воситаҳои зерин ёри мерасонанд:

1. Воситаи аввалин матн аст. Матн имконият медиҳад, ки ба кадом калимаи вобаста будан ва ба кадом ҳиссаи нутқи, алоқаманд шудани ҷонишинҳои равшанӣ андохта шавад. Масалан, ҷумлаи "Тобистон шуд, ман ба сайри Самарқанд рафтам" (Айнӣ, Куллиёт, ҷ.1, 1958, саҳ.117), аз матн ҷудо карда шуда, маъноӣ ҷонишини шахси I, танҳо шарҳ дода шуда, ҷустуҷӯ ва кӯшиши муҳаққиқ воқеи намешавад, зеро ки дар ин ифода предмете, ки ҷонишини *man* ба ҷои он омадааст, зикр нашудааст, барои ин зарур аст, ки матн пурра оварда шавад: Масалан: "Тобистон шуд, ман ба сайри Самарқанд рафтам - гуфт Алӣ-Махсум ба ман саргузашти худро нақл карда буд..." Дар ин маврид предмете, ки ҷонишини *I* ба он алоқаманд аст, бевосита зикр шуда ва табиист, ки маъноӣ калимаи *I* равшан аст.
2. Воситаи дуюм имову ишора мебошад. Гӯянда касеро ба воситаи ишора ба предмете, ки ҷонишин ба он алоқаманд аст, шинос мекунанд. Ба воситаи имову ишора асосан маъноӣ ҷонишинҳои ишоратӣ равшан мешавад.
3. Воситаи сеюм, ба шунаванда маълум будани шахсу предметест, ки ҷонишин ба вай вобаста ва алоқаманд мебошад.
4. Воситаи чорум ҷавоби шунаванда мебошад. Ҷонишинҳои маъноӣ онҳо дар ҷавоби шунаванда равшан мешавад, гурӯҳи ҷонишинҳои саволиро ташкил медиҳад. Чунин ҳолат ҳам дар забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ воқеи мурод.

Масъалаи ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқи дар асри XX низ зина ба зина борҳои мавриди мутолиа қарор гирифта бошад ҳам, барои кӯтоҳии гуфтор аз таҳлили ақидаҳои худдорӣ карда, танҳо мегӯем, ки назари донишмандон оид ба ин масъала мавриди мутолиа тадричан яқсон шудааст.

Ҳамин тариқ, дар сарчашмаҳои ҳамчун ҳиссаи алоҳида калимаҳои будану набудани ҷонишинҳои қайд шуда, онҳо ҳамчун ҳиссаи муस्ताқил, ёридиҳанда номустақил ва

омехтаи нутқ ба қалам дода шудаанд. Дар ин чо дар атрофи фикру ақидаҳои боло баҳсу мунозира кардан хочат надорад, чунки инкишофи илми забоншиносӣ дурустию нодурустии ин ё он ақидаро эътироф ва инкор намуд. Ҳоло танҳо ҳаминро гуфтанием, ки дар ҳамаи тадқиқоту грамматикаҳои солҳои охир ҷонишинҳо гурӯҳи алоҳидаю махсуси калимаҳо қайд шуда, собит шудааст, ки онҳо ҳиссаи мустақили нутқ мебошанд.

Ҷонишинҳо ҳамин тавр, яъне гурӯҳи алоҳидаи калимаҳою ҳиссаи мустақили нутқ, инчунин дар грамматикаҳои сершумори забонҳои форсӣю тоҷикӣ қайд шудаанд.

Ҷонишинҳо мисли дигар гурӯҳи калимаҳо маъно ва вазифаи муайян доранд ва алоҳида тадқиқ кардану таъйин намудани хусусиятҳои онҳо дар ҳар як забон, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ, аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ дорад. Дар ин соҳа дар қатори дигар забонҳои ҳиндуаврупӣ дар забонҳои гурӯҳи эронӣ низ бисёр фикру мулоҳизаҳои муҳим гуфта шудааст. Вале ин чо ҳоло таърихи омӯзиши ҷонишинҳоро дар ҳамаи забонҳои гурӯҳи эронӣ, ки маводи онҳо ҳангоми маънидодӣ хусусияти ин ё хели ҷонишинҳои зиёд истифода шудааст, муоина намекунем.

Фақат маъхазҳои мухтасар таҳлил мешаванд, ки дар онҳо хусусияти ҷонишинҳои забони тоҷикӣ, форсӣ ва дари Афғонистон тасвир шудаанд. Ин нави таҳлил барои мақсади мо аз он хусус фоида дорад, ки забонҳои мазкур аз ҷиҳати сохт аз ҳамдигар фарқи калон надоранд.

Таърихи онҳо як аст ва маводҳо мувофиқи эътирофи эроншиносон то асри XVI ба ҳар сеи ин забонҳо бетафовут муносиб мебошанд.

Ҳамин тавр, шарҳу маънидодӣ фарҳангҳо ҳамаи гурӯҳи ҷонишинҳоро фаро намегиранд ва дар очерки грамматикӣ онҳо низ, бо вучуди он ки ҷонишинҳоро бар хилофи исмҳои сифатҳо, шумораю феълҳо, зарфу пешояндҳо ва ҳиссачаю нидоҳо ба фасли алоҳида ҷудо карда шудаанд, фақат маънои энклитикаҳои объекту субъект, ҷонишинҳои шахсии танҳою ҷамъ, бархе аз ҷонишинҳои ишоратӣ, саволӣ ва нафсӣ мухтасар баён шудааст.

Калидвожаҳо: ҷонишинҳо, грамматика, забоншиносии таърихӣ, таҳлили қиёсӣ, хелҳои ҷонишин.

Адабиёт:

1. Арзуманов С., Джалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений//С.Арзуманов. - Душанбе, 1969. - С. 165.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов//О.С.Ахманова.- М., 1966.
3. Грамматика русского языка Фонетика и морфология. - М., 1953.
4. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий.-Душанбе, 2007.

ИСТОРИЯ МЕСТОИМЕНИЙ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Абдуалимова Н.

В данной статье рассматривается историческая позиция местоимений в таджикском, русском и английском языках, которые входят в группу индоевропейских языков.

По мнению автора статьи, несмотря на то, что местоимения в отдельных языках выражаются разными терминами, они в основном отражают свойства этих слов: объясняют, что местоимения всегда используются вместо существительных, в общем, в роли самостоятельных частей речи.

Ключевые слова: местоимение, грамматика, историческое языкознание, сопоставительная типология, виды местоимений

THE HISTORY OF PRONOUNS IN LINGUISTICS

Abdualimova N.

In this article it is considered the historical position of pronouns in the Tajik, Russian and English languages which enter into group of Indo-European languages.

According to the author of article in spite of the fact that pronouns in separate languages are expressed by different terms, they generally reflect properties of these words: it is explained that pronouns are always used to the place of nouns, generally, as speech bodies.

Keywords: pronouns, grammar, historical linguistics, comparative typology, types of pronouns.

Сведения об авторе: Абдуалимова Н. – ассистентка общеуниверситетской кафедры английского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Тел: (992) 988-67-73-55.

Information about the author: Abdualimova N. - assistant to the general university chair of the English language of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 988-67-73-55.

МУҚОИСАИ ЧУМЛАҲОИ СОДАИ ЧИДААЪЗО ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Бобоев А.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳӣ Рӯдакӣ

Калима дар қисмати синтаксис, аз як тараф ҳамчун таркиби ибора, аз тарафи дигар ҳамчун аъзои чумла таҳлил карда мешавад. олимони синтаксисшинос дар тадқиқотҳои мондагори худ хелҳои чумлаҳои содда, роҳҳои алоқи аъзоҳои чида ва хусусиятҳои услубии онҳо ақида ва назари нек кардаанд. Доир ба ин навъи чумлаҳои сода олимони соҳаи синтаксис забоншиносони рус Востиков А.Х., Греч Н.И., Буслев Ф.И. ва профессорон Пешковский А.Н, В.В.Виноградов, Галкина-Федорчук, академик А.А. Шахматов, А. Гвоздев, А.Г Руднев ва дигарон тадқиқотҳои мондагор кардаанд. Омӯхтани ибора ва хелҳои он, хелҳои чумла, қоидаҳои чумласозӣ аз муҳимтарин вазифаҳои синтаксис ба шумор меравад.

Истилоҳи аъзои чидаро дар синтаксиси чумлаи содда аввалин бор Пешковский А.Н. пешниҳод намуда, ду аломат-алоқаи пайваст ва шабоҳати лексикиро, ба онҳо нисбат додааст. Дар адабиётҳои илмии гуногуни забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нишон дода шудааст, ки аъзоҳои чидаи чумла ба як савол ҷавоб шуда, такрори аъзо ба як калима нигаронида шуданро нисбат медиҳанд.

Чунончи, аз солҳои 50-уми асри ХХ ин тараф тадричан ба грамматика ворид гардидани маълумотҳо доир ба чумлаҳои чидааъзо, аъзоҳои истисноии чумла, калимасозӣ, ибора, алоқаи калимаҳо дар чумла мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Чумлаҳое, ки дар онҳо ду ва зиёда мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол бо алоқаи пайваст омада, бо аъзои дигар муносибати якхелаи маъногию грамматикӣ доранд чумлаҳои чидааъзо номида мешаванд.

1. Чумлаҳои чидааъзо дар забони тоҷикӣ тавассути пайвандакҳои пайвасткунандаи пайи ҳам **ва**, **-ӯ**, **(-ю)** алоқаманд мегарданд. Рӯбоҳу сангпушту мӯрча заминро шудгор карда шуданд. (1, сах.126); Созандагон бо наю чангу чағона ва дутору танбӯр як оҳанги рақсро менавозанд. (2, сах.232). Ҳаёху, шавқу чӯш, нидоҳои «офарин»-у «шод бош»-и аҳли чодар ханӯз хомӯш нашуда буданд. (10, сах.154) Чумлаҳои чидааъзо на танҳо бо алоқаи пайваст, балки тавассути интонатсия, интонатсияву пайвандакҳо, ҷуфтҳои муродифии ин ё он аъзои чумла, калимаҳои хулосакунанда дар чумлаҳои чидааъзо, умуман, аломатҳои китобат (вергул, баён, тире) сохта мешаванд. Аъзоҳои чида баробарҳуқуқ буда, яке ба дигаре тобеъ нест.

Дар забони англисӣ хусусиятҳои пунктуатсионии чумлаҳои чидааъзо низ бо роҳи аломатҳои китобатии вергул ва баён сохта мешавад.

Аъзоҳои чида	Намуна ва мисолҳо	
	Забони тоҷикӣ	Забони англисӣ
Мубтадои чида	<i>Бачагон, духтарон, занону модарон</i> ҳама дар сари замин машғули кор буданд. (Ш.Ё.)	The children, the girls, women and mothers were working on the field.
Хабари чида	<i>ӯ маҷлисоро, гапзан, суханвар, ҳозирҷавоб, ширинсухан ва хандонрӯ</i> буд. (Ҷ.И)	He was communicative, speaker, witty, smooth-speaker, and jolly
Пуркунандаи чида	Одам гоҳи ханда, <i>хастагӣ, гаму андӯҳ ва ташивишҳои зиндагиро</i> ба тамоми аз ёд мебарад (Ҷ.И)	Sometimes the man carries the laugh, the tiredness, sadness and other life issues.
Ҳоли чида	Дар <i>чайхона ва дӯконҳо</i> шамъҳои калон месӯхт (С.А.)	There were burning big candles in the tea-house and in the shop.
Муайянкунандаи Чида	Шоҳин ба назари ман як одами <i>миёнқад, лоғарбадан, миёнариши ва чашму абрӯсиёҳ</i> буд. (С.А.)	Shohin was middle size, slim, with short beard and with dark eye and brow.

Дар масъалаи алоқаи байни аъзоҳои чида ва воситаи грамматикӣ онҳо низ гуногунфикрӣ чой дорад. Масалан забоншиносон А. Эшонҷонов ва А. Халилов ва дар «Грамматикаи илмӣ» пайвандак ва бандакӣ изофиро воситаи грамматикаи алоқа мешуморанд, ки ин ақида бахшнок буда, масъалаҳои тадқиқотиро талаб мекунад.

Дар байни аъзоҳои чидаи ҷумла танҳо як алоқа-алоқакӣ пайваст мушоҳида мешавад, ки он бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам, хилофи ҷудой ва интонатсияи пайваст сурат мегирад:

Дар забони тоҷикӣ: *Майса ва сабзаҳо дар зерӣ гарду гӯбори рег монда наҷмурда шуда буданд. Мактабхонӣ, дарстайёркунӣ ва омӯзиши ҳам меҳнат аст.*

Дар забони русӣ: пайвандакҳои пайвасткунандаи пайи ҳам и., или, либо, ни, то.. ва ғайра истифода мешаванд. Мисол:

Ни отзыва, ни слова, ни привета. (Апхтин) На лугу нестрели жёлтые, красные, лиловые, белые цветы.

Дар забони англисӣ: there hasn't been an opinion, there hasn't been a word, nothing has been heard. In a meadow were carried yellow, red, violet, white colors.

Бо ин хусусияти худ, яъне муносибати дутарафа аъзоҳои чида аз аъзоҳои муқаррарии ҷумла фарқ мекунад. Вале ин ҷиҳат, яъне муносибати дутарафаи онҳоро ба аъзоҳои истисноии ҷумла наздик ва монанд мекунад, аъзоҳои истисноии ҷумла низ хусусияти дурӯя доранд, яъне ҳам ба аъзои асосӣ ва ҳам ба эзоҳшавандаи худ муносибат доранд.

Фарқи асоси байни ҷумлаҳои чидааъзову аъзои истисноӣ дар он аст, ки аъзоҳои чида байни худ алоқакӣ пайваст дошта, яке ба якдигар тобеъ нестанд, вале аъзои истисноӣ ба аъзои асосӣ тобеъ аст, онро конкрет менамояд, байни онҳо ҳечгоҳ пайвандакӣ пайвасткунанда гузоштан мумкин нест.

Дар ифодаи аъзоҳои чида таносуби суҳан ва маъноӣ калимаҳои аҳамияти калон дорад. Аъзоҳои чида бо интонатсия ва зарби махсус талаффуз мешаванд. Инҳо на танҳо аз рӯи шакли сохту таркиб, балки аз ҷиҳати оҳанг, вазну қофия ҳам ба ҳамдигар таносуби дигар доранд.

Ҳар як аъзои ҷумла чида шуда меоянд ва хусусияти хоси худро дорад. Аз ҷиҳати истифодаи воситаҳои грамматикӣ аъзоҳои гуногун умумият доранд. Ҳолҳо ва

пуркунандаҳои бавосита дар истифодаи пешоянд умумият доранд. Як пешоянд барои ҳамаи аъзоҳои ҷида умумӣ мебошанд.

Пасванди ҷамъбандӣ, артикли муайян ва ё бандакҳо нишинҳо бо як аъзо, одатан охири, омада ба ҳамаи ҷидаҳо баробар тааллуқдошта метавонад.

Дар забони тоҷикӣ: *ӯ аз дашту биёбон, кӯҳу кӯтал, деҳу дарёҳо гузашт ва ба шаҳре расид.*

Дар забони русӣ: *Колхоз собрал хороший урожай ржи и пшеницы, клевера и вики, картофеля и капусты.*

Дар забони англисӣ: *He passed through the field, mountainous, hamlet and rivers reached the city.*

Аъзоҳои ҷидаи ҷумла аз ҷиҳати грамматикӣ ба ҳамдигар баробарҳуқуқ бошанд ҳам, аз ҷиҳати маъно то андозае аз ҳам фарқ мекунанд. Ҷидаи яқум назар ба ҷидаҳои баъдина вазни зиётар дорад.

Масалан: Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобои модарам, тағоихоям ва хешовандонам «Хушомадед», «Хушрафтед» мегуфтанд, Меҳмонзанонро модарам модаркалонам зани тағоиям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд. Шохин ба назари ман як одами миёнақад лоғарбадан, миёнариш ва чашму абрӯ сияҳ буд (10, сах.125).

Дар мисоли яқум аз мубтадоҳои ҷида вазни асосӣ ба *падарам* ва *модарам* афтидааст, зеро онҳо чун соҳиби маърака дар қабули меҳмонони мардинаю занона роли асосӣ бозидаанд. Дар силсилаи ҷидаҳо баҷои онҳо «дигар хешовандон» ва «зани амакам»-ро кӯчидаи охири аст гузаштан аз рӯи мантиқ нест. Дар мисоли дуюм бошад аз муайянкунандаҳои ҷида «миёнақад» аломати асосӣ ва барҷастаи муайяншаванда-одам, мебошад. Аломатҳои дигар дуюму сеюм дараҷаанд. Аз ин маълум мешавад, ки аъзоҳои ҷида аз ҷиҳати грамматикӣ ба ҳамдигар баробар ҳуқуқанд, вале аз рӯи ифодаи маъно фарқ мекунанд, бинобар ин бетағйири тобиши маъноӣ иваз намудани ҷойи онҳо мумкин нест. Ин ҳолатро дар мисоли хабарҳои ҷидае, ки маънии паси ҳамзамонӣ доранд, хеле хуб мушоҳида кардан мумкин аст:

Санавбар дасти шавҳарашро бори дигар маҳкам фишурд ва аз хона баромад. Шир ҷӯшида қадре дамид. Таманно оташро хомӯш карда, берун баромад. Гулрӯ инро гуфту берун рафт.

Дар ҷумла мавҷуд будани ду аъзои якхела ва ба як калима вобаста шудани онҳо нишонаи ҷида будани онҳо шуда наметавонад. Дар мисоли «Ёдгор ба ман аз худ ёдгор гузошта-гуфта тасалли меод» (10, сах.188). Ду пуркунандаи ба воситаи иштирок дорад ва ҳарду ба хабари ҷумла тобеъ гардидааст, вале байни пуркунандаҳо алоқаи грамматикӣ дида намешавад, бинобар он онҳоро ҷида гуфтан мумкин нест. Ё ки ҳамаи аъзоҳои ба алоқаи пайваст алоқаманд шудаву ба як калима тобеъ гардидаро низ ҷида гуфтан нашояд.

Ҳаққи ҷанобро то ҳол ҳеҷ гоҳ ва ҳеҷ кас насӯхтааст. (10, сах.112).

Дар ин мисол байни ҳоли замон (ҳеҷ гоҳ) ва пуркунандаи бавосита (ва ҳеҷ кас) пайвандаки пайвасткунандаи ва омадааст ва ба назар чунин мерасад, ки ин аъзоҳо ба ин восита бо ҳам алоқаманд шудаанд ва ҳарду бо хабар тобеъ гардидаанд. Дар асл бошад ин пайвандак хабарҳои ҷидаро бо ҳам алоқаманд намудааст. Азбаски хабар айни як калима аст баъди ҳамзамон зикр нагардида, якбора дар охири омадааст.

Хулоса, дар нутқи муқаррарӣ ҷумлаҳои ҷидааъзо бештар бо як пешоянд ва ё пасоянд истеъмол шуда, хусусияти талаффузи шумор дорад.

Дар забонҳои тоҷикӣ русӣ ва англисӣ ҳар як аъзои ҷида ба дигаре ба воситаи пайвандаки пайвасткунанда, аломати китобатии вергул, (,), тире (-) ва баён (:), алоқаманд мегардад. Ҳамин тариқ, истифодаи ҷумлаҳои ҷидааъзо дар забон бо роҳҳои зерин ташкил мешавад.

1. Агар аъзои ҷидаи ҷумла аз дуто зиёд бошад, он гоҳ пайвандак пеш аз аъзои ҷидаи охири оварда шуда, аъзоҳои пешина дар навишт аз ҳама бо вергул ҷудо карда мешаванд.
2. Баъзан аъзоҳои ҷидаи ҷумла бо ҳам бештар бо пайвандакҳои пайи ҳам чуфт- чуфт алоқаманд мегардад.
3. Задаи мантиқӣ қабул кардани калимаи хулосакуанда дар навъи ҷумлаҳои ҷидааъзо.

4. Истифодаи аломати тире пас аз калимаҳои хулосакунанда ва аъзоҳои чидаи ҷумла.

Калидвожаҳо: ҷумлаҳои чидааъзо, аломатҳои китобатӣ, пайвандакҳо, воситаҳои грамматикӣ, сараъзоҳо ва аъзоҳои ҷумла.

Адабиёт:

1. Афсонаҳои халқи тоҷик.-Душанбе: Ирфон, 2012.-126с.
2. Асозода Х. Устод Айни дар шинохти С. Улуғзода//Х.Асозода.-Душанбе: Деваштич, 2001. – 112 с.
3. Абдурахимов С. Ҳоли дараҷа. - Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик//С.Абдурахимов.- Душанбе: Дониш, 1964.
4. Абдурахимов С. Дар хусуси истеъмоли аломати вергул//С.Абдурахимов. – Мактаби советӣ, 1961с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. - Душанбе: Ирфон, 1970.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. - Душанбе: Маориф, 1984.
7. Зикриёев Ф. Хусусияти грамматикӣ вохидҳои туфайлӣ//Ф.Зикриёев.-Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмуаи илмӣ. Институти педагогии ба номи Т.Г. Шевченко. - Душанбе, 1978.
8. Зикриёев Ф. Роҳҳои ташкил ёфтани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак. - Масъалаҳои забоншиносӣ//Ф.Зикриёев.-Душанбе: Дониш, 1983.
9. Зиндагинома ва осори С. Айни. - Муҳаррир Н. Аслонов: ДМТ, Душанбе, 2013. -188 с.
10. Маниёзов, А. Публицистика ва назми устод С. Айни 1918-1921//А.Маниёзов.- Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. – 151 с.
11. Мактаби адабии устод С. Айни: Таҳия аз Камол Айни. / Муҳар. Шарифова, Б. – Душанбе: 2010. – 202 с
12. Озерская В.П. Система работы по синтаксису и пунктуации в V- VII.с.175.
13. Раҳмонов Ш. Шеър ва Айни: Ақидаҳои адабию бадеӣ ва эстетикӣ устод Айни//Ш.Раҳмонов. – Душанбе: Маориф, 1994. –192 с.
14. Шакурӣ М.Б. Садриддин Айни равшангари бузурги таърих//М.Б.Шакурӣ.-Хучанд: Нури Маърифат, 2001.- 106 с.

СОПОСТАВЛЕНИЕ ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Бобоев А.

В этой статье автор говорит об однородных членах предложения в таджикском и английском языках. При помощи союзов, знаков препинания автор показал вид, связь и пути строения слов, словосочетаний с однородными членами предложения в двух языках.

Ключевые слова: однородные члены предложения, книжные знаки, знаки препинания, союзы, грамматические средства, главные и второстепенные члены.

COMPARATIVE HOMOGENEOUS SENTENCES IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Boboev A.

The author of this article explains the main point about comparative homogeneous sentences in Tajik, and English. Researcher shows the main point about sort, way and making the word, phrase and homogeneous sentences in three languages through the conjunctions, exclamation marks.

Keywords: homogeneous sentences, exclamation marks, conjunctions, grammar forms, main (principal) part of the sentence.

Сведения об авторе: **Бобоев Аъзам** – ассистент общеуниверситетской кафедры английского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)918-50-57-15.

Information about the author: **Boboev Azam** - assistant inter-faculty of English language of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 918-50-57-15.

ДАВРАИ ҚАДИМ ВА АНТРОПОНИМИЯ

Ситораи Абдурасул

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Ономастика дар «Словарь русской ономастической терминологии» чунин шарҳу тафсир гаштааст, «як қисмати забоншиносӣ буда, тадқиқи ҳама гуна номҳои хос предмети он мебошад». ⁵⁷ Тадқиқ ва омӯзиши исмҳои хос дар забоншиносии иронӣ тӯли солҳои 30-юми асри ХХ пас аз нашри мақолаи забоншиносии машҳури шӯравӣ, профессор В.И.Абаев таҳти унвони «Дар бораи номҳои хоси достони Нартҳо» афзоиш ёфтааст. ⁵⁸

Доир ба давраи қадим мансуб будани ин ё он ном метавон танҳо аз рӯйи сарчашмаву ёдгориҳои хаттии бостонӣ - мадракоти ҳафриётӣ ва адабиёти қадим хулосаи мӯътамад баровард. Ба антропонимияи ин давр номҳои дохил мешаванд, ки ба давраи забонҳои Ирони қадиму Порси қадим марбут буда, бо антропонимияи дар ёдгориҳои ин давр мавҷуда бевосита мувофиқат мекунанд.

Қариб 90%-и номҳои давраи қадим сохтори мураккаб дошта, мафҳуму маънои онҳоро бе таҳлили этимологӣ муайян кардан имконнопазир мебошад. Ташаккули номҳои давраи қадим бештар бо воситаи ду реша ва ё бо пасвандҳои сифати нисбии -**ya**>ф.м. ва ф.н.-о,-й,-**anya**>ф.м. ва ф.н.-**ина,-ya+ānām** [падежи генетив]>ф.м. ва ф.н.-**и+ён**, пасванди оморфемавии -**ān [-yān]**>ф.м. ва ф.н.-**он [-ён]**, пасванди оморфемавии -**ak**>ф.м. ва ф.н.-**ак**, пасванди сифати нисбии-**āp**>ф.м.-**āb//ob[a]**>ф.н.-о,-й сурат гирифтааст.

Аз байни номҳои тоҷикон зиёда аз 40 номро зикр кардан мумкин аст, ки ба давраи қадим тааллуқ дошта, номи қаҳрамонҳои устураву афсонавӣ ва шахсиятҳои таърихӣ давраи қадимро дар худ таҷассум кардаанд.

Аноҳито//Ноҳид (а)<ав. Anāhitā, ф.к. Anāhitā, ф.м. ва ф.н. Anāhitā// Nohid (а) айнан "беолоиш", "пок" (аз преф. инкории **an-**, сифати **āhit** "олуда" ва суффикси чинси занонаи -**ā**) номи рӯд ва фариштаи об дар "Авасто". Дар давраи миёна ва нав дар шакли кӯтоҳ (Ноҳид) номи сайёро гирифтааст. Дар номгузориҳои тоҷикони навоҳӣ номи мазкур дар шакли пурра ва кӯтоҳшуда бо иловаи пасванди чинси занонаи -**a** // -**o** дар номҳои занона ва дар шакли Ноҳид дар номҳои мардона вомехӯрад.

Ардашир//Ардашер<ф.к. Artaxšaθra// Artaksrks// Xšayarxša// Kserks (шакли юнонии ном), ф.м. Ardašīr// Ardašīr, ф.н. Ardašīr// Ardašēr "ҳокими одил" [**arta** "адл", "инсоф" ва **xšaθra** "салтанат", "шоҳ"], номи подшоҳони Ҳахоманишӣ ва Сосонӣ, дар "Ғиёс-ул-луғот" номи Ардашер ба маънии "шермонанд", "шерии хашмгин" (мураккаб аз лафзи "ард" ба маънии "хашм" ва "қаҳр" ё лафзи "урд" ба маънии "монанд" ва "назир") муайян шудааст.

Афросиёб<ав. Franrasyan, ф.м. Afrāsyaḅ, ф.н. Afrāsyaḅ// Afrosyob" қаҳҳор", "тарсовар", аз рӯйи «Авасто» ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ номи шоҳи Тӯронзамин. Дар

⁵⁷ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии//Н.В. Подольская - М.: Наука, 1964. - 156 с.

⁵⁸ Абаев, В.И. О собственных именах нартовского эпоса//Язык и мышление//В.И.Абаев.-Л., 1935. - С.63-78.

номгузории мардонаи навоҳӣ 2 ном ба қайд гирифта шудааст. **Баҳром**<ав.Vδrδθraγan, ф.м.Vāhrām > Bahrom, ф.н.Bahrom [аз Vδrδθra "дузд", "пинҳонкунанда", γan "задан", "раҳо кардан"], айнан "раҳокунанда" аз Вритра, лақаби худои бузург Индра аст, ки ба Вритра - дузди борон ҳучум карда, аз абр борон меорад. Дар давраи миёна номи 5 подшоҳи Сосонӣ, дар давраи нав ба маънии фатҳ ва пирӯзӣ низ омадааст.

Баҳман<ав.Vohumanangh//Vohumanah, ф.м.Vahman//Bahman, ф.н. Bahman [аз vohu "бех", "нек" ва manangh//manah "андеша"] айн. "хубманиш", "андешаи нек", номи писари Исфандиёр дар "Шоҳнома", дар "Таърихи Табарӣ" – номи писари Гуштосп, яке аз ёрони Аҳурамаздо дар "Авас-то". **Бехрӯз**< ав.Vahuraōcah, ф.г. Vahuraūcah, ф.м. Vahrōz // Vδhroz, ф.н. Vδhrūz // Vδhruz [аз vahu "бех", "нек" ва raōčah "рӯз"], айн. "рӯзи нек", номи марде дар достони қадимии "Вис ва Ромин". **Бузург**//Бузрук< ф.қ.Vazrka, ф.м.Vuzruk//Vuzurg, ф.н.Buzruk//Buzurg, "кабир", "начиб", яке аз номҳои Зардушт. **Виса**<ав.Visya, ф.г.Viṣa "хонавода", "деҳа", "ҷамоа", унвони сарварони динии авлоду қабила, номи мушовир ва сипаҳсолор дар аҳди Афросиёб [170, х. I, 421]. **Доро**<ф.қ.Darayaavahuš // Daraya, ф.м. Daryava // Dariyuš // Dārāb // Dārā, ф.н.Dogob // Dogo, "дорои некӣ", "сарватманд", номи 3 подшоҳи сулолаи Ҳахоманишиён, ки аввали солҳои 522-466 пеш аз милод салтанат рондаанд. **Дороб** (ниг.:Доро), дар "Шоҳнома" ва "Таърихи Табарӣ" ба маънии "обмакон" низ омадааст, писари Хумой ва шоҳ Баҳман. **Замон**<ав.Zarvān, ф.м. Zarvān//Zavrān, ф.н.Zamon "замон", "ҳаёт", "умр", дар "Авасто"-номи худои марг ва посбони пули Сирот, дар замони Ҳахоманишиён - худованди макон ва замони мутлақ. **Зар(р)ина**<ав. Zaranya, ф.м. ва ф.н. Zarina "тиллоӣ", номи маликаи қабилаи шакҳо ё худ сокҳо [сақоихо]. **Исфандиёр**<ав.Spδntadāta, Spandyāt > Spandyād > ф.м. Esfandiyr, ф.н. Esfandiyor "офаридаи муқаддас", номи мӯъбаде дар Эрони қадим, номи писари Кай Гуштасп дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ, ки рӯинтан лақаб буд. **Комбиз** (шакли аврупоии Kambujiyā)< ф.қ.Kambujiyā, ф.м. ва ф.н. Kambujiyā, шоҳи II аз сулолаи Ҳахоманишиён [529-522 то милод]. Дар антропонимияи навоҳӣ дар шакли Комбиз ду номи мардона ба қайд гирифта шудааст. **Куруш**<ф.қ.Kurauš, ф.м. Kuruš, ф.н. Kuruš//Sirus (шакли латинии ном), айн."далер", "курра" (той), номи подшоҳ ва бунёдгузори давлати Ҳахоманишиён (558-529 то милод). **Қубод**< ав. Kavāt, ф.г. ва ф.м. Kuvāt//Kuykuvāt>Kaykubod, ф.н. Qubod//Kayqubod "шоҳи маҳбуб", "барҳар", "шоҳи одилу барҳар", номи яке аз подшоҳони қаёнӣ дар "Авасто" ва "Шоҳнома", номи яке аз подшоҳони Сосонӣ. **Манучехр**<ав.Manuščiθra, ф.м. ва ф.н. Manušehr [аз Manuš -номи наҷод дар наздикии кӯҳи Дамованд ва ав. čīθra>ф.қ. čīθra, ф.м., ф.н. chegra "рӯй", "симо", маҷ. "наҷод"] "симо [наҷод]-и Монуш", номи набераи Эраҷ аз тухми Фаридун дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ.

Мардон<ав.mašya>marθiya//marθān, ф.қ. marθiya//marθān//Martān, ф.м. ва ф.н. Mardān//Mardon [аз marθ "мард", "ба мурдан омода" ва пасвандҳои мансубии -iyā//ān], айн. "ба мурдан омода", маҷ. "далер", "шучоъ", компоненти дуҷум дар номи Gayā Marθān [Каяумарс], номи сарлашқари Форс дар аҳди Ҳахоманишиён – Мартанӣ. **Меҳрӣ**<ав.Miθra, ф.г. Mitra, ф.м. Mitra < Mehr, ф.н. Mehr//Mehri (бо иловаи пасванди мансубии -i),"меҳр", "офтоб", "муҳаббат", дар "Авасто" номи худои офтоб. **Меҳрдод**<ф.қ.Mitradāta ф.м.Mitridāta>Mehrdod, ф.н. Mehrdod [аз mitra "меҳр"+ dāta "додан"] айн. "додаи Меҳр" [номи худои офтоб ва муҳаббат], номи ду подшоҳи Порт [171-87 пеш аз милод]. **Меҳроб**<ф.қ.Mitrāp, ф.м.Mitrāp>Mehrāb, ф.н. Mehrob [аз mitra "меҳр" ва пасванди сифати нисбии -āp > -āb > -ob], "дорои меҳр", дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ номи шоҳи Кобул, бобои Рустам аз тарафи модар. Дар навоҳӣ номи мазкур ба ду маънӣ қабул шудааст: 1] форсӣ "дорои меҳр" ва 2] ар. ҷойи истодани имом вақти намози ҷамоа. **Нариман**//Наримон<ав. ва ф.қ.Naryamanah, ф.м.Narimān ва ф.н. Narimān//Narimon "марди қавирӯҳ", "рӯҳан устувор", номи падари Сом, ниёи Рустами Дастон дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ, душмани Кави Хаосрав (Кайхусрав) дар "Авасто". **Озар**<ав. Ātδr, ф.қ. ва ф.м. Ātar//Otur//Odar, ф.н.Ozar "оташ", "аҳгар". Дар "Авасто" худои ҳақиқат ва писари Аҳурамаздо. Дар форсии қадим ва миёна компоненти аввали

аксари номҳои мураккабро ташкил кардааст: Ātarxrah, Ātarden, Ātarvaxš, Ātarpāta // Ātarbod. Номи муаллифи “Динкард” (Занд-Окосия) - Отур Фарн Бағ Фархзотон [Фаррухзод]. Дар навоҳӣ шакли содаи он - Озар дар истеъмол аст. **Ориё**<ав. airya, ф.к. Ariya//Aryā, ф.м. Āryā, ф.н. Āriyā // Oriyo, мансуб ба наҷод ва қавми ориёӣ, номи фармондеҳе дар артиши Ҳахоманишиён дар аҳди Куруши II. **Ориёмехр**<ф.к. Ariyamitra, ф.м ва ф.н. Āryamehr, сардоре дар рӯзгори Дориюши III. **Ориён(о)**<ав. Airyāndm, ф.к. Aryānām, ф.м. Āryā//Āriyān, ф.н. Oriyon, Eron // Ēron, номи писари Ҳушанг, компоненти аввал дар номи волии Миср дар аҳди Камбуҷия: Ариентос. Дар номгузории занона шакли Ориёно [бо иловаи суффикси **-o**] маъмул мебошад. **Рудоба**<ф.к. Raoṭāba, ф.м. ва ф.н. Rudoba [аз **raoṭ** “болидан”, “рустан”, пасванди мансубии **-āb** ва муаннасози **-a**] айн. "дорои қадӣ баланд", "баландболо", номи духтари Мехробош, зани Золи Зар, модари Рустами Дастан дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ.

Рустам<ав. Raoṭastaxma, ф.м. ва ф.н. Rustam [аз **raoṭ** "болидан", "рустан", ва **taxma** "қавӣ", "пахлавон"] [айн. "қавичуссаи баланд" [79, 36], образи барҷастаи афсонавӣ ва пахлавониву қахрамонӣ дар мифологияи қадим ва "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ. **Рухсона//Рахсона**< ф.к. Raočanak, Rukšana // Roxana [шакли юнонии ном], ф.м. Ravšanak - Ruxšanak - Ruxšona, ф.н. Ruxšona// Raхšona, Raksana [шакли аврупоии ном]" дурахшон", "равшан", "дорои нур", номи духтари Доро, зани Искандар дар "Шоҳнома", бино бар маҳазҳои таърихӣ духтари ашрофи Суғд Уксорт, зани Искандар. **Салм**<ав. Sairima, ф.м. ва ф.н. Salm. Бино бар ривояти "Шоҳнома" писари меҳтари Фаридун буда, барои сари вақт саломат аз коми бало частанаш ва ҷони хешро беҳуда ба хатар нагузоштанаш ин номро гирифтааст. Аз ин ҷо бармеояд, ки Салм ба маънои "саломат", "тансихат", "эмин" аст. Имрӯз он дар шакли асл - Салм ва муарраб - Салам, Салим[a], Солим, Саломат, Мусаллам (а) дар лексика ва антропонимия мустаъмал мебошад. **Сиёвуш**<ав. Syāvaršan, [аз **syāva** "сиёҳ" ва **aršan** "нар", "мард"] ф.м. ва ф.н. Syāvaxš - Syāvuš - Siyovuš. Зумрае аз олимони Сиёвушро "дорандаи аспӣ сиёҳ", "сиёҳчашм" маънидод кардаанд. Вале таҳлили этимологии шакли авестоии ном моро бештар ба он водор месозад, ки Сиёвушро ба маънии “марди сиёҳчехра”, “сиёваш”, “сиёҳчурда (сабзина)” бипазирем. Дар мифологияи қадим ба сифати эзид, дар қисмати "Яшт"-и "Авасто" ҳафтумин шоҳи каёнӣ, подшоҳи одил, ҳомии одамони резишгоҳи миёна ва поёноби дарёи Ому омадааст, ки бо хиёнате аз тарафи Франрасиян (Афросиёб) кушта мешавад. Дар “Шоҳнома” низ бо ҳамин симо таҷассум гардидааст. **Судоба**<ав. Sutavanhu, ф.м. ва ф.н. Sudoba [аз **suta** “суд”, “фоида” ва пасвандҳои мансубии **-av** + **-anhu**] “судовар”, "дорои суд", номи зани Кайковус дар "Шоҳнома". **Сухроб**<ав. Suxrār, ф.м. ва ф.н. Suhrob [аз **suxr** "сурх" ва пасванди мансубии **-āp//āb** > **-ob**] "дорои сурхӣ", "сурхрӯй", “гулгун” номи писари Рустам дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ. **Тур**<ав., ф.к., ф.м. Tura, ф.н. Tur // Turon//Turak "далер", "чолок", "шучоъ". Дар "Авасто" ва "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ писари дуҷони Фаридун аст, ки номи хешро барои шучоатмандиву далериаш дар озмуни падар ташкилкарда соҳиб шуда ва аз рӯи тақсимот солори Турку Чин [мамлакатҳои шимоли эронӣ] таъйин шудааст. Дар навоҳӣ дар шаклҳои Тур, Турон, Турак [бо пасвандҳои мансубии **-on** ва **-ak**] мустаъмал мебошад. Турон ба ду маънӣ қабул шудааст: 1) дорои шучоат ва 2) номи кишвар. **Таҳмина**<ф.к. Тахмануа, ф.м. ва ф.н. Tahmina аз **taxma** "қавӣ" ва пасванди сифатии **-anua** сохта шуда, ба маънии "соҳиби қувва", "шучоъ" омадааст. Таҳмина назар ба гуфти Беленитский А.М. сурати эпикӣ, дар "Шоҳнома"-и духтари шоҳи Самангон, зани Рустам ва модари Сухроби гурд. **Тахмурас**<ав. Тахмаура, ф.к. Тахмаура, ф.м. Тахморит, ф.н. Tahmuras [аз **taxma** "қавӣ", "пахлавон", "далер" [208, 57] ва **uripi** "рӯбоҳ" айн. "рӯбоҳи далер". **Фаридун//Фрайдун**<ав. Ҷаётаона, ф.м. ва ф.н. Faridun//Fraydun [аз **ṭvr[i]** "се" ва **aётаона** "айдун", "ҷунин"] "се айдун", номи шоҳ аз насли Ҷамшед, бино бар гуфтаи Ф. Ҷунайдӣ Фаридун ба маънии давроне аст, ки дар он ориён ба 3 шоҳа тақсим гардидаанд. Гуштаспури Порсӣ дар зерӣ мафҳуми "се айдун" 3 писари Фаридун - Салм, Тур ва Эраҷро дар назар доштааст. **Ховар**<ав. Hvar, ф.к. Hvar, ф.м. Hvar, ф.н. xur//Xovar "нур", "офтоб", номи худӣ неъмат ва фаровонии ориёни

кадим. Дар номгузории тоҷикони навоҳӣ дар шакли Ховар дар номи мардона ва Ховармо, Ховарон (бо иловаи суффикси ҷамъсозу мансубии –он) дар номи занона мустаъмал мебошад. **Хур** чун компонент дар номҳои соддаи рехтаи Хуршед (мардона), Хуршеда (занона) маъмул аст. **Хисрав**//Хусрав < ав. Haosravah, ф.м. ва ф.н. Xisrav // Xusrav, // Kisro [шакли муарраби ном] "некшӯхрат", "подшоҳ", номи писари Сиёвуш, савумин подшоҳи каёнӣ дар "Авасто" ва "Шохнома", номи яке аз подшоҳони Сосонӣ. **Ҳушанг**<ав. Haošyangh [аз **hao** "хуб" ва **šyangh** "хона", "макон"] айн. "хонаи хуб", "макони хуб", дар форсии нав онро Ардамехр "хушманд" маънӣ кардааст, дар "Авасто" ва "Шохнома" образи асотирӣ, номи писари Сиёмак аз тухми Каюмарс, ки ба мардум хонасозӣ ва пайдо кардани оташро омӯхтааст. **Ҷамшед**<ав. Yima xšaēta, ф.р. Yama xša, ф.м. ва ф.н. Jamšēd [аз **Yima** "ҳамзод", "ҷамъ" ва **xšaēta** "нур"] айн. "ҳамзоди нур", "ҷамъи нур". Бино бар ривояти "Авасто" ва "Шохнома" хукмрони одил ва тараққидиҳандаи ҷаҳон, наҷотдиҳандаи халқҳо аз офат мебошад. **Шерак**< ф.к., ф.м., ф.н. Šērak "далер", "шермонанд", номи қаҳрамони эпикӣ аз қабилаи сақоихо, ки дар ҷанги Дорой I ва сақоихо қисме аз лашкари Дороро бо ҳилла ба ҳалокат расонидааст. **Эраҷ**<ав. Airyānəm vaējangh, ф.к. Aryanəm vaējo, ф.м. Eran vēj, Eraj, ф.н. Eraj//Ēraj [аз **airyānəm** "ориён" ва **vaējangh** "пахно", "ноф", "байза", "марказ"] "маркази ориён" маънӣ медиҳад. Эраҷ ба забони ориёӣ ба маънии "кишвари ориён" (Эрон) низ ба кор меравад. Дар "Шохнома" писари кеҳтари Фаридун мебошад, ки аз рӯйи тақсимот шоҳи кишвари Эрон интихоб шудааст. **Эрон**//Ирон [ниг.: Ориён]. Аз ин ном бо иловаи суффикси - бӣ// - вӣ номи занона сохта шудааст: Иронбӣ // Ирон, Эронбӣ // Эронвӣ.

Калидвожаҳо: антропонимия, давраи қадим, ном, кишвар, исми хос, забон, ориёӣ.

Адабиёт:

1. Абаев, В.И. Из истории слов.//Жур.: Вопросы языкознания/В.И.Абаев. -М.: АН СССР, 1958, N2. - 160 с.
2. Абаев, В.И. О собственных именах нартовского эпоса//Язык и мышление. Л., 1935. - С.63-78.
3. Алимӣ, Ҷ. Ономастика (назария ва амалия)/Ҷ.Алимӣ.- Д.: «Адабиёт», 2017.-567 с.
4. Алимӣ, Ҷ. Технологияи ономастика/Ҷ.Алимӣ. - Д.: «Адабиёт», 2017.-200 с.
5. Грантовский, Э.А. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии// КСИНА. -Вып 63/Э.А.Грантовский. -М.:Изд. Вост. лит., 1963. -188 с.
6. Никонов, В.А. Форма среднеазиатских фамилий//В сб.: Ономастика Средней Азии/В.А.Никонов. -Вып.2. – Фрунзе: Илим, 1980. -С. 18-26.
7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М.: Наука, 1964. - 156 с.

ДРЕВНИЙ ПЕРИОД И АНТРОПОНИМИЯ

Ситораи Абдуракул

Статья посвящена особенностям антропонимии в древнем периоде развития антропонимии таджикского языка. По мнению автора, относительно принадлежности того или иного имени можно рассуждать только на основе древних письменных памятников – археологических раскопок и документов, древней литературы. К антропонимам данного периода относятся имена, связанные с языками древнего периода Древнего Ирана и Древней Персии, которые полностью соответствуют антропонимам письменных памятников данного периода.

Как считает автор, около 90% имен древнего периода имеют сложную структуру, не поддаются объяснению без применения этимологического анализа.

Ключевые слова: антропонимия, древний период, имя, страна, имя собственное, язык, арийский.

ANCIENT PERIOD AND ANTHROPOLOGY

Sitorai Abdurasul

The article is devoted to the peculiarities of anthroponomy in the ancient period of the anthroponomy of the Tajik language. In the opinion of the author, one can talk about the belonging of a particular name only on the basis of ancient written monuments - archaeological excavations and documents, ancient literature. Anthroponomy of this period include names associated with the languages of the ancient period of Ancient Iran and Ancient Persia, which fully correspond to the anthroponomy of written monuments of this period.

According to the author, about 90% of the names of the ancient period, having a complex structure, cannot be explained without the use of etymological analysis.

Keywords: anthroponomy, ancient period, name, country, proper name, language, aryan.

Сведения об авторе: Ситораи Абдурасул – доктор PhD кафедры таджикского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)918-50-57-15.

Information about the author: Sitorai Abdurasul - doctor PhD of the tajik language department of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 918-50-57-15.

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОИЛА ВА ТАРАҚҚИЁТИ ШАХСИЯТИ ФАРЗАНДОН

Расулов Д.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Оила ҷои муқаддасест, ки одам дар он ба дунё меояд, тарбия мегирад, ба камол мерасад ва ба роҳи ҳаёти мустақилона қадам мегузорад. Ин ба он вобаста аст, ки асоси ҳамаи камбудихоии тарбияи насли наврас дар оила гузошта мешавад. Асоси тараққиёту ташаккули шаҳс низ аз ҳамин ҷои муқаддас оғоз меёбад. Мувофиқи назарияи тарбия ва ақидаҳои мутафаккирони тоҷику форс аз ҷумла Ҳофизи Шерозӣ агар қӯдак аз падару модар тарбияи дуруст нагирифта бошад, ӯ дар оянда шаҳси дуруст тарбия ёфта шуданаш қариб аз имкон берун аст.

**Гуле, ки тарбият аз дасти боғбон нагирифт,
Агар ба чашми хуршед сар кашад ҳам, худруст.**

Мутафаккири бузург Саъдии Шерозӣ дӯстию рафоқати падару модарро омили асосии тарбияи дурусти фарзандон ҳисоб кардааст. Модарро мураббии аввалин ва тарбиядиҳандаи қӯдак ва меҳру муҳаббати ӯро нисбати тарбияи фарзанд бихишти ҷовидонаи меҳр шуморидааст.

Тарбияи дурусти оилавӣ аз ба ҷо овардани иззату ҳурмати падару модар аз ҷониби фарзандон оғоз ёфтаниш лозим аст. Дар «Қобуснома»-и Кайковус, ки дар нимаи дуюми асри X эҷод гардидааст, дар ин бора чунин гуфта шудааст: чи тавре, ки барои дар асоси андешаҳои боақлона ба ҷо овардани ҳурмату эҳтиром сабабгори офаридани мавҷудият хатмист, ӯ бояд аслашро низ ҳамон тавр иззату эҳтиром намояд, зеро фарзанд набояд падару модарро ранҷонад, барои онҳо зиқию ғамгинӣ биёрад. Фарзанд нисбати онҳо эҳтиёткор бошад ва ҳеҷ гоҳ нагӯяд, ки онҳо ба ман чӣ ғараздоранд.

Дар асари мазкур вазифаҳои падару модар дар бораи дуруст ба роҳ мондани тарбияи фарзандон хело хуб гуфта шудааст: ба фарзанд номи нек гузоштан, ба ӯ донишу маълумот додан, касбу ҳунар омӯзонидан, тарбияи хуб додан, ба ҳаёти моддию маишӣ оилавӣ тайёр кардан мебошад.

Мардуми тоҷик ба панду ҳикматҳои мутафаккирон, анъанаҳо ва расму оинҳои миллӣ таъя намуда, дар давоми асрҳо фарзандони солим, хушӯру далер ватандӯсту меҳнатдӯстро ба камол расонидаанд.

Вале афсӯс, ки дар даҳсолаҳои охир масъулияти падару модар нисбат ба таълиму тарбияи фарзандон, ба ҳаёти ояндаи онҳо коҳиш ёфтааст, ки ин ба тараққиёту ташаккули шаҳсияти насли наврасу ҷавонон таъсири манфӣ расонида истодааст, дар рафтору ҳаёти наврасону ҷавонон ҳодисаҳои нохуш рӯй дода истодааст: рафтору фаъолияти ҷавонон ба талаботҳои соҳтмони ҷамъияти шаҳрвандӣ ҷавобгӯй нест.

Ин ҳолатҳоро ба ҳисоб гирифта Ҳукумати Ҷумҳурии дар бораи баланд бардоштани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзандон Қонун қабул кард. Дар Қонуни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маъсулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» қайд гардида аст: «Имрӯз, яъне дар замони ҷаҳонишавии босуръати проблемаҳои башарӣ ва омӯзиши арзишҳо, ки нақш ва нуфузи таълиму тарбияро ҳамчун меъёри иҷтимоӣ ба хоҳири рушди инсон ва таҳкими сармояи зеҳнӣ асоси бунёди ҷомеаи навро ташкил менамояд, қабули чунин санади муҳим саривақтӣ мебошад».

Пеш аз он, ки мо дар бораи нақши оила дар тараққиёту ташаккули фарзандон сухан ронем, бояд дар бораи моҳияти тарбияи оилавӣ, имкониятҳои тарбияи оилавӣ,

хусусиятҳои тарбияи оилавӣ, принципҳо ва тарзу усулҳои тарбияи оилавӣ маълумоти зарурӣ дошта бошем.

Тарбияи оилавӣ ин ҳамкориҳои бомақсадонаи аъзоёни калонсолону хурдсолони оила буда, ба муҳаббату эҳтиром арзандагӣро шаъну шарафи кӯдак асосёфта ва ба назардошти дастгирии педагогӣро психологӣ, ҳимоя ва ташаккулёбии шахсият бо баҳисобгирии имкониятҳо ва дар мувофиқа ба арзишҳои оилавӣро ҷамъиятӣ мебошад.

Бояд дар назар дошт, ки барои тараққиёту ташаккулёбии насли наврас имкониятҳои тарбияи оилавӣ омилҳои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Имкониятҳои тарбияи оилавӣ ин маҷмӯаи умумии имкониятҳои моддӣ, миллӣ, психологӣ, педагогӣ, рӯҳии тарбияи кӯдакон мебошад, ки хусусиятҳои тарбияи оилавиро низ муайян мекунад. Тарбияи оилавӣ дорои чунин хусусиятҳо мебошад:

- алоқамандии ҷузъӣ ба ҳамаи сарҳадҳои ва қобилиятҳои ҳаёти кӯдак;
- бефосилагӣ, мустақкамӣ ва давомнокии таъсиррасонии дурусти педагогӣ ба кӯдак;
- суръатнокӣ, табиӣ, бисёртарафагӣ ва бевоситагии муошират ба кӯдакон дар асоси ҳисси авлодӣ, муҳаббат, боварӣ ва масъулиятнокии тарафайн;
- таъсиррасонии тарбиявии бомақсадона ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдак.

Бояд дар назар дошт, ки тарбияи оилавӣ масъалаи тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдакро дуруст ҳал карда метавонад. Танҳо ҳамон тарзи тарбияи оилавӣ омилҳои муҳими тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдакон шуда метавонад, ки ба чунин принципҳо асос ёфта бошад: мақсаднокӣ, маданиятнокӣ, гуманизм (инсондӯстӣ), алоқаи тарбия ба ҳаёти кӯдак ва талаботҳои ӯ, ягонагӣ ва розигии тарафайни тарбияи оилавӣро ҷамъиятӣ, ба ҳисоб гирифтани имкониятҳо ва хусусиятҳои тараққиёти шахсияти кӯдак ба ҳамкориҳои тарбиявӣ ва фаъолияти оила ва дохил намудани кӯдак.

Омилҳои муҳими ғиррасонии тарбияи оилавӣ ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдакон шароити оилавӣ мебошад, ки чунин ҷиҳатҳоро дар бар мегирад:

- тарзи зиндагӣро маишати оилавӣ;
- анъанаҳои оилавӣ;
- муносибатҳои оилавӣ,
- муҳити эмотсионалии оилавӣ;
- муошират ба фаъолияти якҷоя фаҳмидану қабул кардани кӯдак;
- ҳисси масъулиятнокӣ ва ҷавобгари нисбат ба тарбияи кӯдакон, маданияти педагогии падару модар, ки чунин масъалаҳоро дар бар гирифтани лозим аст:
- маҳорати таҳлилқунӣ,
- банақшагирӣ, ташкил намудани корҳои тарбиявӣ, таъсири маълумотнокии педагогӣро психологӣро волидайн.

Тарзи тарбияи оилавӣ низ омилҳои муҳими таъсиррасонӣ ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдак мебошад. Дар тарзи тарбияи оилавӣ талаботи падару модар нисбат ба фарзанд нақши махсуси таъсиррасонии дурусти тарбиявӣ дорад. Дуруст истифода бурдани талаботҳо ба тарбияи камолоти кӯдак ёрӣ мерасонад; падару модарон кӯшиш мекунанд, ки қобилияти худро дар соҳаи тарбияи фикрию зехнӣ, ҳис кардани муносибатҳои байнишахсӣ ба онҳо тараққӣ диҳанд, ҳуқуқи фарзандонро ба мустақилияту озодӣ ғоидабахш дастгирӣ намоянд.

Тарзи муошират бо кӯдакон низ тарзи махсуси тарбияи оилавӣ мебошад. Падару модарони дар ин соҳа нишондодҳои баланд дошта эътиқоду боварқунониро дар тарбияи кӯдакон бештар истифода мебаранд. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки дар фарзандонашон майлу тоқати ғӯш қарданро тарбия намоянд, фикру андешаҳои худро дар ин самт асоснок мекунанд, тайёранд, ки онҳоро ҳамроҳ муҳокима қунанд, далеловарию асоснокқунии фарзандонашонро бо диққат ғӯш қунанд ва ҳамроҳ бо онҳо ҳулосаҳои зарурӣ бароранд.

Бархе аз падару модарони дар масъалаи дуруст ташкил кардани тарбияи фарзандон маълумоти дарқорӣ надошта, бештар шикоят, шавқун, ҳақоратро истифода мебаранд, ки ин ба ташаккулёбии шахсияти кӯдак таъсири манфӣ мерасонад.

Тарзи аз ҳама самараноки тарбияи оилавӣ тарзи демократӣ мебошад. Хусусияти хоси ин сатҳи баланди муоширати сухани байни фарзандону падару модарон, ҳамроҳ намудани кӯдакон дар муҳокимаи масъалаҳои оилавӣ ва ба ҳисоб гирифтани фикру андешаҳои онҳо, тайёр будани падару модар барои дар вақтҳои зарурӣ ба фарзандон ёрӣ расонидан, боварӣ ба муваффақиятҳои фарзанд дар корҳои мустакилонаи ӯ мебошад.

Дар тарзи ба роҳ мондани тарбияи фарзандон қисми муайяни оилаҳо тарзи назораткуниро истифода мебаранд, ки ин рафтори бачаро хеле маҳдуд мегардонад. Кӯдакони дар ин роҳ тарбия гирифта одатан фармонбардор, гапдаро, итоаткор, тарсончак тарбия меёбанд ва дар роҳи ба даст овардани мақсад устувор нестанд.

Ин тарзи бароҳ мондани тарбияи фарзандон дар оила қобили дастгирӣ қардан нест.

Дар илми психология аз рӯи тарбияи дар оила гирифта чунин таснифоти кӯдакон ҷой дорад:

- кӯдакони босалоҳият, ки ҳолати устувори рӯҳбаландӣ доранд, ба худ боварӣ доранд, дар онҳо худназораткуниии рафтор хуб инкишоф ёфтааст, маҳорати хуби бо ҳамсинфон барқарор намудани муносибатҳои дӯстӣ доранд, аз вазъиятҳои нав пайдогардида худро дар қанор намегиранд.

- дуршавандагон, ки дар онҳо рӯҳияи нохушӣ, бо мушкилиҳои зиёд бо ҳамсинфон робита барқарор қардан, аз вазъиятҳои наву душвор дур шудан мушоҳида мегардад.

- кӯдакони бетачриба ё пухта нарасида, ки онҳо ба ҳудашон боварӣ надоранд, худназораткуниашон дар сатҳи паст ҷойгир аст, аз вазъиятҳои серташвиш дур мешаванд.

Бо ёрии тарбияи оилавӣ ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти ин гурӯҳи кӯдакон ёрӣ расонидан хело душвор мебошад.

Дар муносибати падару модар ба фарзандон ҷой доштани лаҳзаҳои назорат, серталабӣ ба пухтагии иҷтимоӣ, муошират ва ёрии ҳиссӣ, яъне шартӣ самараноку қабулшавандаи тарбияи оилавӣ бо ҳам зич пайвастании талаботу назорат ба муносибати демократӣ мебошад.

Тараққиёт ва ташаккулёбии кӯдак ба мазмуни тарбияи оилавӣ вобастагии қалон дорад. Мазмуни тарбияи оилавӣ ин ташаккулёбии базаи маданияти шахсӣ дар маҷмӯи ҳамаи лаҳзаҳояш мебошад. Дар тарбияи оилавӣ аз рӯзи аввали таваллуд бояд тараққиёти ҷисмонии вай истад. Барои нигоҳ доштани саломатии ҷисмонӣ ва психологӣ дар оила муҳайё намудани шароити санитарии гигиенӣ хело муҳим мебошад. Барои ин обутоб додани бадан ва машқҳои ҷисмонӣ, сайёҳат дар боду ҳавои тоза, сайёҳати коллективонаи аъзоёни оила дар боду ҳавои тоза хело зарур мебошад.

Ташаккули худшиносии шахсии кӯдак, муносибат ба арзишҳои ҳаёти худ, талабот ба худмаданиятноки, худшиносии иҷтимоӣ ва касбӣ дар шароити тарбияи оилавӣ гарчанде раванди хеле мураккаб, зиддиятнок, дуру дароз бошад ҳам, шартӣ муҳими тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдак мебошад.

Ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдакон дар оила дуруст ба роҳ мондани тарбияи маънавӣ ва шахрвандӣ, ки асоси онро ибрати шахсии падару модар ташкил медиҳад, ёрии қалон мерасонад.

Нозукии эҳсосоти инсонӣ, хушзеҳнию хушназоратӣ, таассурот, хушёрӣ, ҳисқунӣ, боҳамҳисқунӣ, фаҳмидани олами рӯҳии кӯдак, ҳамаи инҳо ҳамчун сифатҳои арзандаю психологию маънавии кӯдак дар оила дар зерин таъсири муносибатҳои байниҳамдигарии падару модар ташаккул меёбад.

Ба тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдак дар оила дуруст ва бомақсадона ба роҳ мондани тарбияи меҳнатӣ, фикрӣ, иқтисодӣ, экологӣ, эстетикӣ ёрии қалон мерасонад.

Ҳамаи омилҳои номбаргардида дар тараққиёту ташаккулёбии шахсияти кӯдакон дар оила самарани дилхоҳ медиҳад, агар падару модар дорои маърифати педагогӣ психологӣ бошанд. Аз ин рӯ, дар шароити ҳозира падару модаронро бо донишҳои

зарурии педагогию психологӣ оид ба тарбияи фарзандон дар оила мусаллаҳ кардан хело зарур аст.

Калидвожаҳо: оила, волидайн, инсонгарӣ, ташаккули шахсият, ҳолати эмонатсионӣ, масъулият, арзишҳои оилавӣ.

Адабиёт:

1. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи тоҷик//Х.Афзалов-Душанбе, 1991.
2. Коджапирова Г.М. Педагогика//Г.М.Коджапирова - М: Владос, 2004
3. Макаренко А.С. Лексияҳо барои падару модарон. Ас. Ҷ.У.
4. Сухамлинский В.А. Асарҳои мунтахаби педагогӣ.- Душанбе, Маориф 1982.
5. Расулов Д. Педагогика//Д.Расулов-Душанбе: Студент, 2009.
6. История педагогики. Зери таҳрири Н.А.Константинов ва дигарон. М.: Просвещение, 1982.

СЕМЬЯ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ

Расулов Д.

В данной статье автор раскрывает проблему семьи и основные способы развития личности. Выдвигется точка зрения, что для успешного решения данной проблемы, в первую очередь, сами родители должны владеть основами психолого-педагогических знаний.

Ключевые слова: семья, родители, человечность, развитие личности, эмоциональное состояние, ответственность, семейные ценности.

FAMILY AND DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Rasulov D.

In this article the author shows family problems and basic methods of personality development. First of all parents, should know fundamentals of psychological and pedagogical knowledge.

Keywords: family, parents, humanity, personality development, emotional condition, responsibility, family values.

Сведения об авторе: Расулов Давлатмурод - кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992)918-95-98-54.

Information about the author: Rasulov Davlatmurod - Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the University Department of Pedagogy of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 918-95-98-54.

НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ ЗАДАНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Файзуллоева Ф. М.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Процесс обучения монологической речи оказывается наиболее эффективным, если он опирается на знание психологических и психолингвистических факторов

порождения монологического высказывания. Монологическая речь представляет собой активный творческий речевой процесс, в котором выделяются наиболее важные для него моменты - ориентировка в условиях деятельности, выработка плана в соответствии с результатами ориентировки, реализация плана и контроль, что дает основание рассматривать процесс порождения монологического высказывания как сложную последовательность действий, каждое из которых также включает в себя фазу ориентировки, поиска и выбора решения, фазу осуществления и контроля. Монологическая речь характеризуется предварительной продуманностью, намеренной логичностью и четкой структурной организованностью речевого ряда и предполагает сложную мыслительную деятельность в ее самых разнообразных проявлениях.

Формирование русской научной монологической речи студентов национальных групп представляет собой целостный акт, успех которого зависит от разработки наиболее оптимальных методических приемов, от правильно организованной системы упражнений. В разработанной нами системе упражнений, основной упор делается на формирование и последовательное развитие умений и навыков связной монологической речи студентов-таджиков. Достаточный уровень сформированности грамматических навыков значительно влияет на решение коммуникативных задач. Коммуникативные задачи решаются успешно студентами, у которых выработаны навыки осознанного восприятия грамматического материала. Это проявляется в глубоком осознании понимания содержания прочитанных текстов, в точном определении основной темы текста. Сказанное говорит об особой важности и ответственности работ по формированию профессионально-направленной речи на основе текстов по специальности. Решение задачи эффективного обучения профессионально-направленной монологической речи зависит не только от того, насколько правильно студент употребляет языковые средства, но и прежде всего от воспроизведения содержания информации в правильной логической последовательности, объединения отдельных мыслей в единый связный текст.

Результаты, полученные в ходе экспериментального обучения убеждают в эффективности и полезности разрабатываемой методики обучения профессионально-направленной монологической речи.

Как известно, полное и точное понимание предложения наступает благодаря пониманию всех входящих в него слов. Непонимание, какого - то слова ведет к неточному восприятию целого словосочетания, а в целом - всего предложения. Отметим особую важность усвоения отдельных слов для успешного овладения лексическим аспектом всех видов речевой деятельности. При этом вся работа нацеливается на автоматизацию тех операций, которые приводили бы к полному и неосознанному пониманию данного слова в тексте.

Самым надежным уровнем владения словом, изучаемым с целью говорения, является формирование важнейших уровней автоматизма, которые обеспечивают не только быстрое и правильное комбинирование слов, но и их извлечение из памяти в составе готовых знаков более высокого порядка - речевых клише, устойчивых словосочетаний и т.п.

Фрагментарно опишем некоторые виды заданий, которые мы использовали при обучении монологической речи:

1. Из текста выпишите термины и терминологические словосочетания.
2. Объясните их значение (толкование на русском языке, перевод на родной язык и др.)
Данные задания направлены на выявление степени знания значения терминов и умений понимать их в структуре высказывания.
3. Составьте словосочетания.

Упражнения на сочетаемость развивают не только грамматическую правильность речи, но и вырабатывают умение быстро и правильно использовать данные словосочетания в речи.

4. Подберите к данным словам определения.
5. Определите род данных существительных; составьте с ними словосочетания.

Как показывает опыт работы для студентов-таджиков грамматическая тема: род имен существительных представляет особую трудность при изучении русского языка.

Следующий вид заданий направлен на преобразование глаголов.

6. Определите, от каких глаголов образованы выделенные в словосочетаниях слова.

7. Назовите глаголы, от которых образованы существительные.

Следует обратить внимание студентов на отглагольные имена существительные, так как в научном тексте большое количество слов составляют слова с отвлеченными значениями, которые и представлены в основном отглагольными существительными. Такие виды упражнений помогают студентам – таджикам понять значение слова, а также расширяют их словарный запас.

8. Определите, от каких глаголов образованы выделенные в словосочетаниях отглагольные существительные. Измените данные словосочетания по образцу.

9. Преобразуйте глагольно-именные сочетания по образцу.

10. Преобразуйте глагольно-именные сочетания в именные.

Как мы отметили выше, при обучении научной монологической речи следует также учитывать синтаксические конструкции, наиболее типичные в научном стиле речи: усложненность простых предложений однородными членами, причастными и деепричастными оборотами, вводными и вставными конструкциями. В этой связи необходимо обращать внимание на эти конструкции. Студенты – таджики, прежде всего, должны уметь выделить данные конструкции среди других. Отбор грамматического материала для системы упражнений производится на основе текстовых выборок и их сопоставления. Следует отметить, что в упражнениях лексико-грамматический материал организован в речевые образцы связной монологической речи, работа над определенным объемом языкового материала завершается выполнением речевых упражнений, в которых усвоенный лексико-грамматический материал свободно актуализируется в речи студентов в соответствии с темой и ее логической структурой:

11. Найдите в текстах вводные конструкции. Какую роль они выполняют в предложении? Распределите их по значениям:

а) выражение уверенности;

б) выражение сомнения, предложения;

в) выражение отношения говорящего к высказываемому;

г) указание на источник сообщения;

12. Найдите в тексте причастия и причастные обороты. Укажите глагол, от которого образовано причастие, определите залог, форму времени причастия;

13. Выпишите предложения с причастными оборотами. Замените причастные обороты придаточными предложениями со словом «который»;

14. Выделите синонимы в абзаце, обратите внимание на то, что они объединяют предложения логически;

Цель данных упражнений - закрепление грамматических знаний русского языка. Данные упражнения учат студентов выражению своих мыслей синонимичными сочетаниями, и способствует выработке навыков связанного с высказыванием.

На следующем этапе выполняются речевые упражнения. Специфика упражнений на данном этапе заключалась в том, что студент при выполнении упражнений уже мог опереться на определенный языковой опыт. Система упражнений данного этапа была более разнообразной, и строилась на более сложном по своей структуре языковом материале. Поэтому на данном этапе уже не требовалось большого количества языковых упражнений. Такая последовательность работы обеспечивает повторяемость лексико-грамматического материала и тем самым идет формирование речевых стереотипов, ведущих к автоматизированности оформления и употребления языковых единиц.

Приведем отдельные примеры заданий, которые использовались нами в процессе обучения.

1. Разделите текст на смысловые части. Найдите основную информацию в смысловой части текста;

2. Разделите текст на три части: введение, основная часть, заключение. Определите содержание каждой части;
3. Составьте вопросы к текстам;
4. Найдите в тексте предложения, в которых сформулирована главная мысль текста;
5. Составьте вопросный, назывной тезисный план текста для пересказа содержания текста;
6. Укажите сколько абзацев в тексте. Составьте вопросы к абзацам;
7. Выделите в каждом абзаце предложения, содержащие главную информацию. Сформулируйте вопросы к некоторым из выделенных вами предложений;
8. Составьте планы в вопросительной форме, в назывной форме, в тезисной форме; Обратите внимание на различие в формулировках пунктов тезисного и назывного плана;
9. Сравните два варианта плана. Проанализируйте грамматический состав предложений в назывной форме;
10. Напишите назывной план текста. Опираясь на план и используя необходимые связующие средства, перескажите текст;
11. Сформулируйте тему прочитанного текста;
12. Составьте сокращенный вариант текста, опустив в нем предложения и часть предложений, не несущих основную информацию;

Все предложенные задания развивают у студентов национальных групп умение выделять в тексте главные мысли. Итогом работы над текстом является его пересказ и получение информации для самостоятельного монологического высказывания.

Как известно, уровень подготовки студентов национальных групп неязыковых факультетов характеризуется к началу работы над специальными текстами низким уровнем владения речевой деятельностью на русском языке. В этой связи следует включать предтекстовые упражнения, направленные на семантизацию лексики, чтение текста, выделение терминов и терминологических сочетаний. Наше предположение об эффективности данных упражнений вытекало из важной роли феномена репродукции при рецепции, а также мы учитывали то, что данная предварительная работа облегчает работу над смысловым содержанием текста с целью ее воспроизведения.

Студентам был предложен текст «Сасанидское государство»

Прежде всего, преподаватель указывает, что данный текст представляет собой повествование.

Предлагаются предтекстовые задания:

Задание 1. Проверьте, знаете ли вы значение следующих слов и словосочетаний: *царство, классовый антагонизм, знать, рабы, борьба, государственный аппарат, княжество, жречество, аристократия, алтарь, престол*. Объясните значение следующих слов.

Задание 2. Подберите к данным существительным прилагательные: *государство, власть, войны, знать*.

Задание 3. Замените данные словосочетания синонимичными. Употребите их в предложении. Например: *государственное управление, знать, рабовладельцев, царство Парфян, государство Сасанидов, религия, государство*.

Задание 4. Образуйте от данных слов прилагательные: *государство, правитель, власть, богатство, феодал, земля*. Составьте с ними словосочетания.

Задание 5. Подберите антонимы к следующим словам и словосочетаниям: *богатство, знать, рост, богатства, война*.

Задание 6. Назовите глаголы, от которых образованы существительные: *распад, обработка, подчинение, рост, управление, приход, развитие*.

Задание 7. Прочитайте текст. Определите основную мысль текста. Разделите текст на смысловые части и озаглавьте их

«Сасанидское государство»

К 111 в. н.э. под влиянием изнурительных войн с римлянами, внутренних смут происходит распад Парфянского царства. Резко обострился классовый антагонизм между

рабовладельческой знатю, общинниками и рабами; в руках знати сосредоточилось много удобных для обработки земель.

В борьбе за сильный государственный аппарат, который мог бы держать в подчинении непосредственных производителей и содействовать дальнейшему росту богатства и могущества знати выдвинулась аристократия Фарса (Парса) в тесном сотрудничестве с зороастрийским жречеством.

К 220 г.н.э. властитель княжества Истахр (в Фарсе) Арташир I Папакан Сасанид стал правителем всего Фарса. К 224 г.н.э., разгромив войска Артабана V- последнего представителя Аршакидской династии, Арташир I захватил власть и организовал управление государством, охватывающим всю территорию Ирана.

Приход Сасанидов на смену парфянам нельзя рассматривать как очередную смену династий. Парфянская династия, ослабленная борьбой с Римом, запутавшаяся в сложных социальных противоречиях не смогла дать решительный толчок развитию новых общественных отношений. Это сделало государство Сасанидов.

Сасанидское государство просуществовало более 400 лет (224 или 226-651гг.). Для периода правления Сасанидов наиболее характерным является следующее. Во-первых, примерно с IY века н.э. в Сасанидском государстве усиленно развиваются феодальные отношения. Во-вторых, в противовес центробежным стремлениям владетельных князей и правителей отдельных провинций значительно усиливается роль центральной власти в Иране. В-третьих, чрезвычайно растет влияние зороастрийского жречества: зороастризм становится государственной религией, а Арташиру I приписывается изречение: «Престол-опора алтаря, а алтарь-опора трона».

Послетекстовые задания:

Задание 8. Прочитайте текст и обратите внимание на то, как осуществляется связь между абзацами: а) выделите основную информацию 1-го абзаца (то, что именно в нем сообщается); б) укажите, о чем идет речь во 2-м абзаце; в) о чем сообщается в 3-м абзаце.

Задание 9. Выпишите из абзацев текста предложения, несущие основную информацию. Поставьте вопросы к каждому предложению в соответствии со смыслом отрывка.

Задание 10. Составьте и запишите план, используя в качестве подпунктов ключевые фразы текста

Задание 11. Определите средства связи между отдельными предложениями (повторы слов, союзы, вводные слова, местоимения и т.д.)

Задание 12. Прочитайте словосочетания. Поставьте вопрос к выделенным существительным и определите их падеж: *обработка земель, развитие взаимоотношений, стал правителем, держать в подчинении, содействовать росту, управление государством.*

Задание 13. Найдите в тексте термины, вошедшие в русский язык из других языков. Составьте с ними предложения.

Задание 14. Объясните значение выражения «Престол-опора алтаря, а алтарь- опора трона».

Задание 15. В тексте найдите вводные слова. Объясните, какие значения они выражают.

Задание 16. Перескажите текст.

Задание 17. Проанализируйте, какие из приведенных отрывков текста являются описанием, какие повествованием, какие рассуждением.

Наименование «Согд» встречается на протяжении очень длительного времени в разноязычных источниках. Известный исследователь В.В.Томашек выдвинул предположение, что слово «Согд» - производное от общеиранского корня, означающего «облестеть», «сиять», «гореть» (от этого же корня таджикское «сухтан» -«гореть», «сгореть»). В таджикско-персидских словарях обычно проводится совсем иное толкование-«низменность, в которой собирается вода». Таджики сейчас словом «сугуд» называют низменное, болотистое место или же возделанное место, изобилующее проточной водой, но это толкование, по – видимому, не является первоначальным.

На юге Таджикистане найдены следы поселений племен степной бронзы (например, на центральной усадьбе совхоза им. Кирова близ г. Курган-тюбе). В долинах низовий рек Кизил-Су, Вахш и Кафирниган, впадающих в рек Пяндж, обнаружены многочисленные могильники эпохи поздней бронзы, середины-второй половины 11 тыс. до н.э. Оставившее их население пользовалось великолепной керамикой, очень напоминающей позднеананскую. Южные и западные связи можно проследить также по бронзовым изделиям этой культуры. Вместе с тем погребальный обряд, в частности форма могил, наличие кремации и др. скорее может указывать на связи с кругом степных культур.

В то время, когда греко-македонские войска пытались захватить Уструшану, пламя восстания распространилось на всю Согдиану и часть Бактрии. Александр Македонский, не осознав масштабов восстания, отправил к Мараканде на помощь сравнительно небольшой отряд (около 2500 человек). Когда отряд приблизился к Мараканде, Спитамен снял осаду и инсценировал отступление. Греческие войска стали преследовать согдийцев. Выбрав благоприятный момент, Спитамен повернул назад и перешел в наступление.

Эффективность проделанной работы мы определили путем анализа выполнения предложенных нами следующих контрольных заданий :

Задание 1. Из текста выпишите все слова- термины. Переведите их на родной язык

В последние годы правления власти Саманидов все более усиливается беспощадная феодальная эксплуатация крестьян, и возрастают тяжелые налоги. Это приводило к массовым крестьянским восстаниям. Такое народное восстание произошло в Сеистане, и Саманидам лишь с большим трудом удалось его подавить. В 961 г. восстали жители Бухары, которые подожгли и разграбили эмирский дворец. Феодалы противодействовали централизации управления государством, внутренние феодальные распри не прекращались. Ряд областей и районов Средней Азии входили в состав государства Саманидов номинально. Придворные распри и мятежи местных феодалов и правителей еще более усилились во время правления Нуха I

Задание 2. Прочитайте текст. В тексте найдите вводные конструкции.

В городе Бактры зороастризм получил широкое признание, со всех сторон стекались многочисленные паломники. Здесь находился главный храм огня, храм богини Ардвисуры Анахиты. По-видимому, зороастрийским было святилище комплекса Саксан-Охура.

Несомненно, в Бактрии были и греческие храмы, так как имелось значительное греческое население, а правители Греко-Бактрийского государства сами были греками.

Итак, в Греко-Бактрии существовали различные религии. Возможно, таким было положение и в самой Бактрии. Вместе с тем, нет никаких оснований сомневаться в том, что основная часть местного бактрийского населения по – прежнему исповедовала зороастризм. Следовательно, его влиянию подверглось и греческое население.

Задание 3. Выпишите из текста предложения с причастными и деепричастными оборотами

Монгольское войско, продолжая свое завоевание дальше на юг, подступило к Самарканду. Оставшаяся без правителя городская знать, были готовы к добровольной сдаче города. Но в этот критический момент защиту города взяли в свои руки самаркандские сарбадоры, состоящие главным образом из ремесленников и учащихся медресе. Во главе их стал студент медресе Мавлоно-зода. По его призыву собралось около десяти тысяч горожан. Несмотря на отсутствие крепостных стен, разрушенных еще Чингизханом, жители Самарканда хорошо организовали оборону и отстояли свободу своего города. После ухода монголов, они управляли в течение несколько месяцев, провели ряд мер в пользу трудовой части населения, затронув интересы зажиточных классов.

Узнав о победе жителей Самарканда над монголами, Хусейн и Тимур весной 1366 г. вернулись в Самарканд и жестоко расправились с руководителями движения,

сохранив жизнь только Мавлоно-зода. Обезглавив движение, Хусей и Тимур вновь захватили власть в Самарканде.

Задание 6. Составьте сообщение на одну из тем: « Поход Александра Македонского на Восток», «История таджикского народа», «Завоевание монголами Средней Азии», «Государство Саманидов»

Задания, направленные на выявление вводных слов и оборотов, причастных и деепричастных оборотов, которые являются наиболее распространенными в языке науки также показали, что студенты справились с заданием. Трудным для студентов оказалось задание на умение определять главную мысль текста.

Задания, направленные на составление монологического высказывания на предложенную тему по специальности способствовали дальнейшему росту синтаксической сложности высказывания студентов, сопровождающихся повышением содержательности речи. Речь студентов стала более содержательной, четкой, объем высказывания возрос значительно благодаря усложнению смысловой структуры и информативности высказывания и расширения объема словаря.

Таким образом, мы приходим к выводу, что предложенная нами система работы по обучению русской монологической речи является эффективной.

При проведении данной работы была поставлена цель: проверить целесообразность предложенной нами системы работы по обучению монологической речи на основе текстов по специальности и разработанных методических приемов и системы упражнений.

Предположение о том, что развитие русской профессионально направленной монологической речи студентов- таджиков будет эффективным при условии целенаправленной работы с использованием текстов по специальности и разработанной системы упражнений, которые должны обеспечить развитие необходимых речевых умений и навыков студентами в процессе овладения подъязыком специальности. Методика проведения данной работы была традиционной. Были определены задачи обучения устной монологической речи, определены приемы работ при обучении русской монологической речи.

Литература:

1. Жинкин, Н.И. Психологические особенности спонтанной речи//Психологические основы обучения неродному языку: хрестоматия/Сост.А.А. Леонтьев.- М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004.-С. 126-142.
2. Исмаилова Б, Шарипов Ш. История таджикского народа: учебное пособие. - Худжанд: Ношер,2010.-176 с.
3. История таджикского народа. Древнейшая и древняя история /Под ред. Б.А. Литвинского, В.А.Ранова.-Т.1.-Душанбе, 1998.-751 с.
4. История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа./Под ред. Н.Н.Негматова.-Т.2.-Душанбе, 1999.- 790 с.
5. Теплицкая, Т.Ю. Научный и технический текст [Текст]: правила составления и оформления/Т.Ю. Теплицкая.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2007.-158с.

НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ ЗАДАНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Файзуллоева Ф. М.

Автор данной статьи предложил виды заданий по обучению монологической речи на основе текстов по специальности и разработанных методических приемов и системы упражнений. Она считает, что предложенная система работ по обучению русской монологической речи является эффективной. Она приходит к выводу о том, что

задания, направленные на составление монологического высказывания на предложенную тему по специальности способствуют дальнейшему росту синтаксической сложности высказывания студентов, сопровождающихся повышением содержательности речи.

Ключевые слова: речь, понятие, выводы, упражнения, задания, текст, условие, цель, работа, необходимо.

SOME KINDS OF JOBS IN TRAINING STUDENTS OF NATIONAL GROUPS OF NON-PHILOLOGICAL FACULTIES OF RUSSIAN MONOLOGICAL SPEECH

Faizulloeva F.M.

The author of this article suggested types of tasks for teaching monologic speech based on texts on the specialty and developed methodical techniques and the system of exercises. She believes that the proposed system of work on teaching Russian monologue speech is effective. She comes to the conclusion that the tasks aimed at compiling a monologic statement on the proposed topic on the specialty contribute to the further growth of the syntactic complexity of the utterance of students accompanying the increase in the content of speech.

Keywords: speech, concept, conclusions, exercises, tasks, text, condition, purpose, work, it is necessary.

МАНБАЪҲО, СУННАТҲО ВА НАВОВАРИҲО ДАР ТАҲСИЛОТИ ҒАЙРИРАСМӢ

Сафаров М. В.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Таҳсилоти ғайрирасмӣ ҳамчун навъи муқоисавии таълим арзёбӣ карда мешавад, ки аз доира ва чорчӯбаи раванди расмӣ таҳсилот берун мебарояд. Таҳсилоти ғайрирасмӣ (ғайрианъанавӣ) аксаран дар ҳолату мавридҳои истифода мегардад, ки сухан оид ба интиқоди низоми синфӣ-дарсӣ ва истифодаи технологияҳои педагогӣ меравад.⁵⁹

Таҳсилоти муосир соҳаи амалияи гуманитарӣ аст, ки дар он ба тариқи мутлақ ҳамаи инсонҳо ширкат мекунад. Амалан ин соҳаи фаъолияти ҳаётии инсонӣ калонсол мебошад, ки фарогири қаринаи дастовардҳои фарҳангӣ ва гуногунии навъҳои фаъолиятҳои иҷтимоӣ-касбии инсонро дар бар мегирад. Гузашта аз ин, фазои таҳсилотӣ имрӯз ҳамчун тамаркузи амалҳои муштарақ ва мутақобилаи тамоми аъзоёни ҷомеа, ҳамчун ҳаракати раванди умумичаҳонӣ-таърихӣ муайян карда мешавад, ки дар он ташаккули шахсият тавассути кӯшишҳои шахсии эҳсосӣ-маънавӣ ва зехнӣ-иродавӣ сурат мегирад.

Дар санаду ҳуҷҷатҳои созмони ЮНЕСКО ба тариқи анъанавӣ соҳаҳои дониш зикр карда мешаванд, ки новобаста аз таҳассуси инсон ба ӯ дар ҷодаю ростои дарку фаҳми олам мусоидат карда, барои ёфтани ҷойгоҳу мақоми худ дар ҷомеа кумак мекунад, аз қабилӣ, фалсафа, таърих, ҷуғрофия, забонҳои хориҷӣ. Коркарди концепсияи таҳсилоти идоманокӯ муназзам – самту соҳаи пешбари фаъолияти ЮНЕСКО мебошад, ки марбут ва мансуби таҳсилоту маълумот аст. Тавассути низоми таҳсилоти идоманокӯи ҷаҳонӣ метавон ба ташаккули фарҳанги умумичаҳонӣ ва ҳамбастагии мардумон муваффақ шуд.

Маълум аст, ки дар замони муосир дар давоми 5-7 сол маҷмӯи донишу маълумотҳои андӯхта метавонанд куҳнатар гашта монанд. Ин чунин маънӣ дорад, ки

⁵⁹Грендстафф, Марвин. Неформальное образование как концепция//М.Грендстафф/Неформальное образование как концепция // Перспективы. Вопросы образования. - 1982. - № 1-2. - С. 155

инсонҳои дар раванди меҳнату заҳмат қарордошта, бояд дониш омӯзанд, ба таҳсил фаро гирифта шаванд, сатҳу дараҷаи касбӣ ва фарҳангии худро ба тариқи мутадовим ва муназзам афзоиш диҳанд ва ворида низоми муайяни устувор ва самаранок гарданд. Захираи эҳтиётии донишу маълумот, малакаҳо ва қобилиятҳо дошта бошанд, то аз давра замона қафо намонанд. Ва инсонҳоро бояд дар робита бо худсозмондеҳӣ, худомӯзӣ ва худтакмилдиҳӣ фаро гирифт.

Бояд ба мероси маънавии муҳаққиқи машҳури замони муосир Д.С. Лихачёв муроҷиат кард, ки тавассути тамоми маҷмӯи таҷриба, фаъолияти илмӣ ва ҷамъиятии худ ба тариқи муътамад собит намуд, ки таҳсилоти «ба анҷомрасида» ва «муайян» нокифоят аст. Барои ӯ, ки мансуби инсонии асри XX буд, таҳсилот метавонист фақат идоманок ва беохир буда бошад. Зимнан ба сифати рукни афзалиятнок мазмуну муҳтавои умумифарҳангии таҳсилот барои ӯ муҳим буд, зеро танҳо дар асоси он худомӯзии муназзаму пайгирона ва муваффақона имконпазир аст. Ҳамчунин маҳз ба ҳамин восита дарку фаҳми иттилооти нав ва азхудкунии моҳияти усулии он дастрас шуда метавонад.

Гузашта аз ин, ҳар қадар ки инсон кӯҳансолтар гашта монад, ҳамон қадар ҳаёту фаъолияти ӯ дар таззоду ихтилофот бо олам фарогир хоҳад гашт. Аз як ҷониб, қатъияту бераҳмии талаботи ислоҳоту таҳаввулоту идоманок ва раванди навғониҳо ўро маҷбур мекунад, ки дар муҳиту шароити мавқеи кушоди муҳолифат қарор дошта бошад, аз ҷониби дигар, ҳаёт ва фаъолияти мураккабгаштаи шахси калонсол таҷдиди назар ва бознигарии андешаю ақидаҳои муҳофизакоронаро талаб ва тақозо мекунад.

Кӯҳансолшавӣ ва пиргардии аҳолии сайёра – хосияти тафовутии давраи замони муосир аст. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар ин маврид мустасно нест. Ҳарчанд як қисмати аъзами аҳолии кишварро ҷавонон ташкил кунанд ҳам, қисмати дигари мутааддидеро кӯҳансолон ва нафақагирон ташкил менамоянд. Ҳоло дар тамоми олам мубориза барои он меравад, ки инсонҳои «синну соли сеюм» фарогири тарзи ғайрифайёлу заъифи ҳаёт гашта намонанд.

Таҳсилоти ғайрирасмӣ дар пасманзари омӯзиши моҳияту ҷавҳари таҳсилоти идоманок баррасӣ мешавад, ки тавассути Қатъномаи сессияи 36-уми Конфронси генералии ЮНЕСКО (париж, 5 майи соли 2011) тасдиқ гаштааст. Дар конфронс меъёрҳои ҷаҳонии таснифоти таҳсилот мавриди таҷдиди назар ва бознигарӣ қарор дода шуданд. Дар қатъномаи ин конфронс зикр карда мешавад, ки таҳсилоти ғайрирасмӣ таҳсилоте шуда менамояд, ки ҳадафманд ва рӯ ба инсон ва ё муассиса буда, пешниҳоди ҳадамоти таҳсилотиро таъмин мекунад.⁶⁰

Дар Эъломияи сиёсии Байналмилалии конфронс оид ба масъалаҳои пиршавӣ ва кӯҳансолон таъкид карда шудааст, ки мавҷуд набудани имконияти дастрасӣ ба таҳсилот дар пиронсолӣ метавонад омилу сабаби бегонагардӣ, гӯшанишинию инзиво(дур будан, дар канор мондан), парокандагии наслҳо шуда монад.

Ҳадафҳои ҳосаи сиёсати таҳсилотии аврупоӣ тавассути Шӯрои Аврупо, Ассотсиатсияи Аврупоии таҳсилот барои калонсолон ва дигар созмонҳо муайян карда мешавад. Ба сифати сарвари ҳамкорихои байналмилалӣ ЮНЕСКО пешсаф аст, ки аксари кишварҳои оламро муттаҳид гардондааст. Ассотсиатсияи байналмилалии донишгоҳҳои «синну соли сеюм» ба тариқи фаъолмандона шурӯъ аз соли 1976 амал мекунад ва ҳудуди 2 миллиону 200 ҳазор донишҷӯён-нафақагиронро муттаҳид гардондааст. Дар кишварҳои мутараққӣ қонунҳои қабул гашта, муваффақона амал мекунад, ки самту соҳаи таҳсилоти аҳолии калонсолро танзим менамоянд. Масалан, дар Олмон ҳуқуқ барои таҳсилоти инсонҳои тамоми синну сол дар Конститутсияи кишвар низ акс ёфтааст.

Дар ИМА барномаҳои таҳсилотии омоданамояи нисбати ба нафақа баромадан ва афзоиши таҳассуси кормандони синну соли болоӣ амал мекунад. Дар Кореяи Ҷанубӣ

⁶⁰ Меморандум непрерывного образования Европейского Союза [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>.

Қонун дар бораи мусоидати рушди таҳсилоти кӯҳансолон бо мақсади беҳдошти сатҳи рифоҳи (некуаҳволӣ) онҳо, ташкилу созмондиҳии истироҳату фароғат ва таъмини дастрасӣ ба иттилоот амал мекунад. Чунин вазъу ҳолат дар Шветсия, Дания, Голландия, Бритониёи Кабир, Фаронса, Норвегия, Финляндия, Чопон, Чин ва баъзе кишварҳои дигар ҳам мавҷуд аст. Метавон ҳадафҳои асосии таҳсилоти гурӯҳи калонсолонро махсус тасниф намуд:

1.Пешгирии пиршавӣ ва кӯҳансолгардӣ; 2.Майлу хоҳиши афзоиш ва амиқгардонии донишҳо; 3.Омоданамоӣ барои баромадан ба нафақа; 4.Омоданамоӣ нисбати фаъолияти ҷамъиятӣ.

Созмонҳои байналмилалӣ таҳсилоти калонсолон ва кӯҳансолон аз маъруза, семинарҳо бо гурӯҳҳои ҳадафманд истифода мекунанд. Масалан, оид ба равшиносии (психология) ва фалсафаи ҳаёт, гурӯҳҳои худомӯзон, гурӯҳҳои худёвар, гурӯҳҳои сайру саёҳатӣ ва ҷаҳонгардӣ. Дар доираю чорҷӯбаи барномаҳои таҳсилотӣ машғулиятҳои сурудӣ раққосӣ, машқу тамринҳои тақвиятӣ гузаронида мешаванд.

Чуноне ки дида мешавад, таҳсилот дар синну соли нафақавӣ ҳадафҳои дастрасӣ ба шуглу машғулият ва касбҳо, бо ҷои кори беҳтар таъмингардӣ дошта, он мансуб ба навъи таҳсилоти ғайрирасмӣ (дар асоси усулҳои андрагогика) аст, ки ҳадафи аслию усули он рушди инфиродӣ, мутобиқати иҷтимоӣ ва муоширати инсонҳо, ҳифзу нигоҳдошти мавқеи фаълмандонаи ҳаётии онҳо мебошад.

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ходими шоистаи илмӣ Федератсияи Россия Т.Г. Браже дар асари худ таҳти унвони «Фарҳанги башардӯстонаи калонсолон» қайд мекунад, ки таҳсилоти идоманокӯ ғайрирасмӣ дар тамоми олам тавассути тамоми тӯли умр барои калонсолон ҳуқуқи конститутсионӣ медиҳад, ки ба таҳсилоти наву навтар фаро гирифта шаванд ва дастрасӣ дошта бошанд. Муҳимтар аз ҳама он нуктаю ҳолат аст, ки инсон бояд имконоти рушди худро беҳудуд дар синну соли сеюм низ дарку фаҳм карда тавонад.

Мушкил ва масъалаи асосии насли кӯҳансоли Тоҷикистон қобили талаб дар ҷомеа қарор надоштан, захираю зарфият ва тавонмандии татбиқнагашта, эҳсоси нолозим будан аст, ҳарчанд мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҳама сатҳу дараҷаҳо кӯшишҳо ба харҷ дода истодааст, аммо бояд махсус ёдовар шуд, ки насли калонсолу кӯҳансол – захира ва бунёди тиллоии миллат маҳсуб меёбад.

Аз ибтидои солҳои 1990-ум дар Тоҷикистон барои таҳсилоти калонсолон татбиқи вазифаи компенсатории он оид ба пешбурди таҳсилот дар асоси усулҳои андрагогика барои гурӯҳҳои алоҳида ба роҳ монда шуд. Дар ҷумҳурӣ созмонҳои ҷамъиятӣ ва ғайриҳукуматие сабти ном шуда, ба фаъолияти густурда пардохтанд, ки машғул ба таълими калонсолон дар ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ гаштанд.

Дар замони ҳозира дар симои Марказҳои таълими калонсолон ва Ассотсиатсияи таҳсилоти калонсолон қору пайкорҳои бесобиқае дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тариқи расмӣ ба роҳ андохта шудаанд ва чунин марказу намоёндагҳои онҳо дар шаҳру минтақа ва вилоятҳои кишвар қору фаъолият карда истодаанд. Лоихаю барномаҳои таҳсилоти калонсолон дар асоси усулҳои андрагогика (методология ва технологияи инноватсионӣ фаълмандонаи таълим) фарогири чунин самту соҳаҳо мебошанд: истифодаи таҷрибаи ҳаётии калонсолону кӯҳансолон; ҳаллоқият, эҷодкорӣ, созандагӣ ва калонсолон; тавсеаи фазои иттилоотӣ ҳамчун воситаи рушди фаълмандии иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ҳуқуқии кӯҳансолон. Натиҷаҳои ба дастмада нишон медиҳанд, ки тамоюли кӯҳансолону пиронсолон нисбати муошират, ёрии ҳамдигарӣ, худдарккунӣ ва худтатбиқкунӣ усулан рӯҳу равони онҳоро тағйир дода метавонад. Мунтаҳо, таҷрибаи баъзе шахрҳо имкон намедиҳад, ки оид ба мавҷудияти низомии муайяни таҳсилоти ғайрирасмӣ қазоват карда шавад. Марказҳои таҳсилоти калонсолон дар кишвар ҳоло дар марҳилаи ташаккул ва таҳаввул қарор доранд ва шуморатан низ хеле кам ва маҳдуд мебошанд.

Муосиргардонӣ (модернизатсия) низомии таҳсилоти Тоҷикистон ҳоло ба тариқи фаълмандона фақат муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олиро фаро гирифтааст ва мансуб ба мутобиқан синну соли муҳассилини чунин категорияҳо мебошад.

Гурӯҳи нави муҳассилини ба истилоҳ «синну соли сеюм», ки барои омӯзиш ангеаю шавку завқи хоса доранд, ҳоло пурра мавриди тавачҷуҳи сохторҳои марбута қарор нагирифтаанд. Имрӯз зарур аст, ки бозсозии мутобиқи замон ва дарҳости раванди ташкилии таҳсилоту омӯзиш ба роҳ монда шавад ва хосатан ҷанбаи мазмунию муҳтавоии он низ ба эътибор гирифта шавад.

Муассисаҳои таҳсилоти дар замони муосир ба талаботи умумии ҷомеа ҷавобгӯ буда наметавонанд, онҳо наметавонанд ифодагари ҳамаи лоиҳаю барномаҳо ва нақшаҳо буда бошанд. Ҷамчунин ҷавобгӯи ноқомии дар раванди ислоҳоти низоми иҷтимоӣ-сиёсӣ буда наметавонанд.

Дар маҷмӯъ ба таҳсилу таълим наметавонанд фақат омӯзгорон (педагогҳо) машғул буда бошанд. Ислоҳот дар самту соҳаи таҳсилот дар навбати нахуст технологияи рушди ҷомеа маҳсуб мешавад. Маҳз дар таҳсилот сифатҳои сармояи инсонӣ ташаккул меёбанд, ки ояндаи кишварро муайян карда метавонанд. Ширкати аҳли ҷомеа дар рушди амалияи таҳсилоти дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – имкони таъсири мустақим ба захираҳои инсонӣ мебошад.

Ба назар мерасад, ки ба марҳилаи нави рушди таҳсилоти калонсолон чунин шакли аз имтиҳону таҷрибаи рӯзгор гузаштаи таҳсил ҳамчун Мактаби олии халқӣ буда бошад, ки решаҳои таърихӣ он ба анъанаҳои аврупоӣ рафта мерасад. Мактабҳои олии мардумӣ, ки дар кишварҳои Аврупои Шимолӣ, Олмон маълуманд, масалан, дар Россия нахустин маротиба тавассути Н.И.Пирогов истифода гаштааст.

Набояд нақшу мақоми созмонҳои ҷамъиятӣ низ мустасно дониста шавад, ки онҳо метавонанд арзишҳои ҷомеаи мутамаддину шаҳрвандиро ба фазои таҳсилоти ворид намоянд.

Ҷамин тариқ, бояд аз гузаштаҳои ниёкони худ низ фақат бехтаринҳоро интихобан гирифта, навгонҳои зарур ба онҳо ворид карда шаванд. Зимнан сохторҳои таҳсилоти бояд тавассути 3 вазифаи мушаххас мавриди баррасию арзёбӣ қарор дода шаванд: фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва касбӣ. Мунтаҳо манбаъ, маншаъ ва сарчашмаи фаъолияти таҳсилотии тамоми низом танҳо ва танҳо бояд инсон қарор гирад.

Калидвожаҳо: калонсолон, низом, таҳсилот, фаъолият, мактаб, муассиса, вазифа, инсон.

Адабиёт:

1. Браже, Т. Г. Гуманитарная культура взрослых. - СПб., 2006. - 163 с.
2. Гергокова, Ж. Х. Образование лиц «третьего возраста»//Педагогика.- 2008. - № 4.
3. Горшкова В. В. Образование взрослых: формат опережения//Педагогика.- 2007. - № 10.
4. Грендстафф, Марвин. Неформальное образование как концепция//М.Грендстафф/Неформальное образование как концепция // Перспективы. Вопросы образования. - 1982. - № 1-2. - С. 155
5. Желтов, В. Болонская декларация и Российское образование// Педагогика. - 2007. - № 9.
6. Меморандум непрерывного образования Европейского Союза [Элек. ресурс]. Режим доступа:<http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>.
7. Пафова, М. Ф. Территориальные программы развития поликультурного образования//Педагогика.-2005.- № 9.
8. Педагогика профессионального образования/Под ред. В.А.Сластенина. - М.: «Академия», 2006. - 368 с.
9. Филонов, Г. Н. Теория поликультурного образовательного пространства//Педагогика. - 2006. - № 3.

НЕФОРМАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ИСТОКИ, ТРАДИЦИИ И НОВШЕСТВА

Сафаров М. В.

В статье рассматриваются особенности неформального образования в свете его истоков, традиций и новшеств. Автор отмечает, что старение населения планеты

является одним из отличительных признаков времени и современного мира. И Республика Таджикистан не является исключением. Несмотря на то, что определенную часть населения страны составляет молодежь, другая часть – большое количество пожилых людей и пенсионеров. В настоящее время во всем мире идет борьба за то, чтобы люди «третьего возраста» были вовлечены в активный образ жизни.

Ключевые слова: взрослые, система, образование, деятельность, школа, учреждение, функция, человек.

NON-FORMAL EDUCATION: SOURCES, TRADITIONS AND INNOVATIONS

Safarov M.V.

The article considers the features of non-formal education in the light of its origins, traditions and innovations. The author notes that the aging of the world's population is one of the hallmarks of the time and the modern world. And the Republic of Tajikistan is no exception. Despite the fact that a certain part of the country's population is young, the other part is a large number of elderly people and pensioners. At present, throughout the world, there is a struggle to ensure that people of the "third age" are involved in an active lifestyle.

Keywords: adults, system, education, activity, school, institution, function, person.

Сведения об авторе: Сафаров Мунир Ватанович - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: munir11@list.ru; тел: (992)918-66-54-41.

Information about the author: Safarov Munir Vatanovich - Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: munir11@list.ru; phone: 918-66-54-41.

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИДЕЙ АНДРАГОГИКИ

Сафаров М.В.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Современное общество переживает этап глубоких фундаментальных преобразований, которые привели к тому, что образование, знания и интеллект становятся определяющим ресурсом для развития как новой экономики, так и общества в целом. В связи с этим, в качестве определяющей деятельности системы образования страны в настоящее время выдвигается идея превращения таджикского образования в важнейший фактор повышения конкурентоспособности Республики Таджикистан в условиях цивилизационных вызовов XXI века, что находит свое отражение в официальных документах.

Одним из главных приоритетов государственной политики была выдвинута идея непрерывного обучения, смысл которой заключается в том, чтобы каждый человек постоянно творчески развивался на протяжении всей жизни, обновлял и совершенствовал свои навыки [6, 7]. Главное - дать возможность каждому продемонстрировать свои способности, таланты и творческий потенциал, реализовать свои личные планы, научить их быть гибкими, адаптироваться к изменениям в своей профессиональной деятельности и постоянно развиваться.

Перед образованием задача состоит в том, чтобы создать такую стратегическую программу действий, целью которой будет разработка и внедрение механизма мобильности в области образования для учащихся и преподавателей с целью улучшения доступности качественного образования, отвечающего требованиям инновационного экономического

развития и текущие потребности общества и каждого гражданина. Неформальное образование как важный компонент образования на протяжении всей жизни определяет взаимодействие гражданского общества, общественных организаций и органов власти, а также формальное образование; дает возможность вовлечь в учебный процесс различные социальные группы (в том числе те, которые требуют особого подхода и внимания) и разные возрастные категории (от школьников и молодежи до пожилых людей). К сожалению, интегральная стратегия неформального образования еще не доступна не только в нашей стране, но и за рубежом: нет общей картины, нет общего видения ситуации с осуществлением неформального образования, согласованного с политикой «образования на протяжении всей жизни». Несмотря на свои традиции в таджикской образовательной практике, как предмет педагогических исследований, он мало изучен и только появляется на горизонте дискуссии в современном Таджикистане: законодатели и специалисты начинают осторожно вводить эту концепцию в употребление. Например, в Российской Федерации «вопреки международным тенденциям государственная образовательная политика России практически не охватывает сферу неформального (вне организаций дополнительного образования детей) и информационного образования (медиа-сфера, Интернет, индустрия досуга), которые имеют значительный потенциал для решения проблем воспитания и граждан» [1,126]. В то же время нет официальных документов, объясняющих специфику и принципы функционирования этой формы образования, а судьба существующих институтов и организаций неформального образования непонятна и противоречива. Неформальное образование рассматривается как: образование, обычно не сопровождаемое выдачей документа, происходящего в учебных заведениях или общественных организациях, клубах и кружках, а также в ходе индивидуальных занятий с тренером или тренерами; Программы и курсы, в конце которых отсутствуют юридические последствия, в частности право заниматься оплачиваемой деятельностью или поступать в высшие учебные заведения; Главной особенностью неформального образования является отсутствие единых, до некоторой степени стандартизированных требований к результатам обучения; Курсы, тренинги, программы, которые могут быть предложены на любом этапе обучения или карьеры в качестве дополнительного образования; Учебный процесс, организованный вне формальной образовательной системы, часто для удовлетворения когнитивных потребностей определенной группы людей; Преднамеренная, добровольная и планируемая инициатива личного и социального образования, направленная на изучение и применение ценностей и развитие широкого спектра навыков и качеств, необходимых для жизни в демократическом обществе; Любая организованная и систематическая деятельность, которая не может не совпадать с деятельностью образовательных организаций, входящих в систему формального образования; Неформальное образование отражает суть бесплатного образования на протяжении всей жизни. Его отличительной особенностью является универсальный доступ, независимо от возраста, пола или уровня образования. Неформальное образование - это организованная систематическая образовательная деятельность вне формальной системы. Неформальное образование носит систематический, но не повседневный характер, хотя существуют учреждения, созданные с единственной целью осуществления неформального образования. Он осуществляется в различных экономических, социальных и политических учреждениях. Методы преподавания здесь новаторские, и цели ставятся практические и срочные, соответствующие индивидуальным образовательным потребностям и приоритетам национального развития. Неформальное образование пользуется большой свободой с точки зрения содержания, методов и форм обучения. Он выбирается, как правило, без согласования с существующими программами, в результате это не ассоциированная система, а скорее огромная мозаика, различные элементы которой могут не только заменить друг друга, но и конфликтовать. В этой связи, очевидно, что неформальное образование является наиболее гибкой, разнообразной по форме и многоаспектной связью в системе непрерывного образования. Она наиболее способна удовлетворять образовательные потребности различных групп населения, не всегда напрямую связанных с их профессиональным ростом

и имеет нетрадиционный подход к организации учебной и познавательной деятельности, тесную связь с производством и социокультурной окружающей средой, всестороннее стимулирование самообразования и саморазвития человека независимо от его профессии, возраста, места жительства, но обязательно с учетом его образовательных потребностей и интересов. Неформальное образование, направленное на достижение конкретных целей обучения для идентифицированной клиентуры, охватывает все формы обучения, развитие которых сознательно продвигается как педагогами, так и обучающими, создавая различные образовательные ситуации. Он, в отличие от формального (школьного) образования, не должен быть (или, точнее, не быть) универсальным, последовательным, стандартизированным, его цели могут определяться на индивидуальной основе в зависимости от потребностей учащихся и местных условий.

Литература:

1. Государственная программа Российской Федерации "Развитие образования" на 2013-2020 годы (проект). [Электронный ресурс]. URL: <http://минобрнауки.рф/документы/2966.-С.126-127>.
2. Бермус А.Г. Методология модернизации образования: опыт осмысления//Теоретический журнал "Credo" NEW. 2008. №1. URL: <http://credonew.ru/content/view/679/33/>
3. Бруднов А.К. Неформальное и непрерывное. О развитии дополнительного образования детей// Директор школы. 1995. № 2. с. 56-59.
4. Букина Н.Н. Развитие государственной системы неформального образования взрослых в России // Человек и образование. 2008. №3. с.3-9.
5. Голованов В.П. Развитие полисферности дополнительного образования детей.- Йошкар-Ола: Мар. гос. пед. ин-т, 2006. 339 с.
6. Логинова Л.Г. Развитие системы управления качеством дополнительного образования детей в современных условиях России: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01: М., 2004.-7с.

МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГӢ ДАР АСОСИ ҒОЯҲОИ АНДРАГОГИКА

Сафаров М.В.

Мақола фарогири масъалаҳои рушди таҳсилоти иловагӣ дар пасманзари ғояҳои андрагогика мебошад. Ба андешаи муаллифи мақола, ҷомеаи муосир давраи таҳаввулоти амиқи муосирро пушти сар менамояд, ки дар натиҷа таҳсилот, донишҳо ва интеллект захираи асосии такмили ҷи иқтисоди нав ва ҷи ҷомеа дар маҷмӯъ мубаддал мегардад. Биноан, ҳамчун ғабӯлияти муайянкунандаи низоми таҳсилоти кишвар дар замони муосир ғояи мубаддалгардонии таҳсилоти тоҷик ба омили муҳими афзоиши рақобатпазири Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароитҳои даъватҳои мутамаддини асри XXI гашта менамояд, ки инъикоси худро дар санаду ҳуҷҷатҳои расмӣ пайдо кардааст.

Калидвожаҳо: вазъият, талабот, ҳадаф, таъйинот, хонандагон, шароит, таълим, таҳсилоти расмӣ, таҳсилоти ғайрирасмӣ.

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИДЕЙ АНДРАГОГИКИ

Сафаров М.В.

Статья охватывает вопросы развития дополнительного образования в свете идей андрагогики. По мнению автора статьи, современное общество переживает этап глубоких основных преобразований, приводившие к тому, что образование, знания и

интеллект становятся определяющим ресурсом для совершенствования как новой экономики, так и общества в целом. Следовательно, как определяющая деятельности системы образования страны в настоящее время выдвигается идея превращения таджикского образования в главный фактор повышения конкурентоспособности Республики Таджикистан в условиях цивилизационных вызовов XXI века, находящее свое отражение в официальных документах.

Ключевые слова: ситуация, потребность, цель, определение, учащиеся, условие, учеба, формальное обучение, неформальное обучение.

PROBLEMS OF IMPROVING ADDITIONAL EDUCATION BASED ON ANDROGYGICS IDEAS

Safarov M.V.

The article covers the development of additional education in the light of ideas of andragogy. In the opinion of the author of the article, modern society is going through a stage of profound basic transformations, leading to the fact that education, knowledge and intellect become the determining resource for the improvement of both the new economy and society as a whole. Consequently, the idea of transforming Tajik education into the main factor of increasing the competitiveness of the Republic of Tajikistan in the context of the civilization challenges of the 21st century, which is reflected in official documents, is being put forward as defining the activities of the country's education system.

Keywords: situation, need, purpose, definition, students, condition, study, formal education, informal education.

Сведения об авторе: Сафаров Мунир Ватанович - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

E-mail: munir11@list.ru; тел: (992)918-66-54-41.

Information about the author: Safarov Munir Vatanovich - Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: munir11@list.ru; phone: 918-66-54-41.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИГР

Эргашева Ш.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

В современной методике и практике обучения детей большое внимание уделяется оптимальному сочетанию различных форм, методов и средств обучения, что позволяет более эффективно решать учебно-воспитательные задачи программы.

Но учебные задания, выполняемые на уроках, часто определяют однообразие мыслительной деятельности учащихся, реализуя лишь обучающие цели – закрепление знаний, формирование умений и навыков. Это отрицательно сказывается на развитии учащихся и на дальнейшем усвоении учебного материала.

Возможны ли счастливые лица на скучных уроках? Конечно, нет. Только безразличие и постоянные «одёргивания» учителя.

В последние годы существенно изменились приоритеты начального образования. Сегодня его главные цели – развитие творческой личности ученика.

Тысячекратно цитируется применительно к школе древняя мудрость: можно привести коня к водопою, но заставить его напиться нельзя. Да, можно усадить детей за парты, добиться идеальной дисциплины. Но без побуждения интереса, без внутренней мотивации освоения не произойдет, это будет лишь видимость учебной деятельности. На уроке должны быть созданы условия, способствующие становлению и развитию у школьников личностных функций свободы и избирательности в поведении и учебной деятельности, нравственной.

В связи с этим следует встать на путь поисков, как перехитрить учеников, не принуждая учиться. Многие учителя рано или поздно приходят к выводу о том, что важным условием повышения эффективности урока является игра.988175532

Спросите детей – любят ли они сказки и игры? Несомненно, все ответят – да.

Игра – одно из важных средств умственного и нравственного воспитания детей. Огромное значение игре, как воспитательному средству придавал А.С. Макаренко: «Каков ребёнок в игре, таков во многом он будет в работе, когда вырастет. Поэтому воспитание будущего деятеля происходит, прежде всего, в игре».

Уроки с использованием игр или игровых ситуаций являются эффективным средством обучения и воспитания, поскольку отдых от традиционного построения урока и введение игрового сюжета привлекают внимание всего класса. Содержание игры – это всегда осуществление ряда учебных задач. В игре ученики попадают в ситуацию, позволяющую им критически оценить свои знания в активном действии, привести эти знания в систему.

Необходимость использования игр в процессе обучения вызвана потребностью в совершенствующихся методах психолого-педагогического воздействия на формирующуюся личность ребёнка с целью развития самостоятельности детей, интеллектуальных, коммуникативных и творческих способностей.

Следует отметить, что в условиях современной жизни большинство родителей не могут выделить свободное время для общения с детьми и их развития (работают допоздна, в лучшем случае успевают проверить выполнение домашних заданий). Отсюда выходит, что родители, в большинстве случаев, неспособны развивать мышление собственных детей.

В современной школе наблюдается интенсификация учебного процесса, усложнение программ, рассчитанных на применение логического мышления и креативных способностей учащихся.

Поэтому, игра поможет развить визуальную, аудиальную систему восприятия учащихся. Сделать урок интересным, доступным, помогает повысить активность детей, усвоить знания и повысить качество обучения.

Целевым ориентиром в обучении является развитие и формирование творческой индивидуальности человека. А самое начальное звено – осознание уникальности своего интеллекта, самого себя, а переориентация сознания школьника с обезличенного общественного на сугубо личное социально важное развитие.

Как элемент любого урока, метод обучения русскому языку, как прием активизации учебного процесса и воспитания интереса к изучению русского языка на уроках и во внеурочное время – на занятиях факультатива и кружка – являются игры.

Учебный процесс, сопровождаемый играми, характеризуется большой активностью, проявлением инициативы, смекалки детей, лучшим и более прочным запоминанием изученного материала. Игры дают богатый материал интеллектуального развития школьников, их умственных способностей, помогают учителю изменять формы работы на уроке, повышать трудоспособность и снимать усталость детей, формирует навык самостоятельно учиться.

В основе игровых занятий – состязание во внимательности, изобретательности, находчивости. Используя ту или иную игру, я ставлю ее на службу преодоления определенных недостатков в усвоении того или иного материала в школьной

программе, на повышении снижении усвоения, на заинтересованности учащихся к определенной теме.

При использовании игры опираюсь на следующие задачи:

- 1) разбудить в учащихся интерес, вкус к игре, желание играть;
- 2) направить игру в нужное русло, ведь игра нас интересует не сама по себе, а лишь постольку, поскольку она помогает учащимся приблизиться к вполне конкретным целям обучения.

В игре действуют только положительные эмоции. Эмоциональность игры, спонтанность, некоторые другие факторы позволяют учащимся включаться в занятие не частично и не формально, а дают ему возможность проявить свои лучшие личностные качества в полной мере. Ученики получают от игры удовольствие, так как игра стимулирует учащихся к участию в занятии. В игре, с психологической точки зрения, происходит сглаживание внутренних противоречий личности, поэтому у учащихся в условиях игрового обучения обычно улучшается психологическое состояние.

Игра позволяет создать между учителем и учеником и между учащимися класса особые отношения доверительности, как любая другая форма приятной и полезной деятельности, требующая взаимопонимания и взаимодействия учащихся. Совместная деятельность укрепляет положение учителя как организатора учебного процесса и повышает его профессиональный авторитет, сплачивает класс, создает в нем дружеские и одновременно деловые отношения.

Игра позволяет обычно даже трудный материал представить в привлекательной форме для учеников. По разнообразию игровые задания нельзя сравнить ни с какими приемами обучения. Игра дает и самому учителю профессиональное удовлетворение, поскольку благодаря ей сам процесс обучения становится процессом непрерывного творчества. Эта форма работы помогает учащимся по-новому увидеть себя и партнера, а также предмет обучения, и поэтому использование игры положительно влияет на все стороны учебного процесса.

При использовании игр необходимо соблюдать некоторые тактические правила:

- 1) не быть однозначной в своем поведении, делать иногда то, что для учащихся неожиданно: неожиданный вопрос, шутка;
- 2) быть внимательной и благожелательной к игрокам. Избегать оценок «Неправильно!», «Плохо!», запретительных заданий «Нельзя!» и никогда не высказывать, даже мимикой и жестами, пренебрежения к их вопросам, просьбам, замечаниям. Но в то же время важно поддерживать дисциплину, исправлять ошибки. Для создания разумной дисциплины нужно пользоваться формулами «Извините, я отвлеку Вас от вашего разговора», «Минуточку внимания, мне сейчас потребуется Ваша помощь». При исправлении ошибок стараюсь не обижать их: «А, так Вы имеете в виду (хотели сказать...)»;
- 3) быть авторитетной и уверенной в своих поступках и решениях.

Игра на занятиях начинается не тогда, когда дети получают задания, а тогда, когда им становится интересно играть. Это значит, что у учащихся игра вызывает приятные эмоции и дает пищу их уму. Игровые задания надо давать как отдых: «Упражнение мы с Вами выполнили, теперь нас ждет отдых. Играем в такую игру...». Можно поступать так, как будто она и не планировалась: «Мы говорим о еде. Кстати, что значит правильно питаться? Составим меню, чтобы было и вкусно, и полезно, и дешево.»

В ходе игры постоянно надо подбадривать учащихся: «Так!», «Хорошо!», «Молодцы!». А в конце игры – благодарить и хвалить их: «Прекрасно!», «Вы меня обрадовали своей игрой!». Победителей важно поздравить всем классом: «Победителю, ура!»

Игра позволяет создавать положительные эмоции, но и сама нуждается в предварительном эмоциональном настрое учащихся. Его иногда создают и искусственно – шуткой.

Игра всегда проблемная. Задачи, которые стоят перед игроками, не должны быть слишком простыми, но в то же время они должны быть посильными для них.

Игровой этап урока стараюсь готовить тщательно: проигрываю самую трудную роль сама, выбираю инициативных и подготовленных исполнителей, даю нужные слова на доске, план работы над игрой, объясняю участникам игры их тактики. Несмотря на все трудности, игра дает учителю такие возможности, такой творческий подъем и такое удовлетворение, что пользоваться ею стоит.

На уроке и во внеурочное время пользуюсь разными видами игр:

- 1) игры инструментальные – игры, в которых ученики пользуются различными предметами, комментируя свои действия;
- 2) игры-сопровождения действия словом;
- 3) игры-соревнования, главная движущая сила – «спортивный интерес»: кто быстрее, точнее, оригинальнее выполнит какое-либо задание;
- 4) ролевые игры;
- 5) игры-дискуссии – учитель, используя общую проблему, вызывающую интерес учащихся, побуждает их к развернутым высказываниям, в которых они выражают и отстаивают свою точку зрения;
- 6) «гибридные» формы игр – ролевая игра/игра-конкурс, ролевая игра/инструментальная игра и т.п.

Пример игры-соревнования.

Тема «Знакомство. Представление». «Сколько у человека имен?»

Подготовка к игре. Учащиеся должны знать, от каких русских имен образуются производные (уменьшительные).

Задание. Выберите два полных русских имен: одно мужское, одно женское.

Придумайте от них как можно больше производных. На игру дается 3 минуты.

Реализуемый материал. Образование русских уменьшительно-ласкательных имен.

Пример ролевой игры.

Тема «Портретная характеристика». «Передай книгу моему знакомому».

Задание. А. Вы договорились встретиться со своим знакомым, чтобы взять у него книгу. Но оказалось, что Вы не можете поехать на эту встречу. Позвоните своему другу, объясните, что встречу отменить нельзя. Попросите его встретиться со знакомым вместо Вас.

Задание Б. Выслушайте просьбу А. Уточните, что, где, когда, с кем Вам предстоит встретиться. Попросите дать описание его внешности.

Реализуемый материал. Характеристика внешности человека, вопросы и ответы о наиболее характерных чертах внешности, одежды.

На многие вопросы - история развития литературного языка, его основной словарный фонд и др. – школьная программа не дает ответа. Ответы на них можно найти на занятиях кружка и факультатива по русскому языку. Основной языковой материал следует давать детям через игры, вопросы занимательной грамматики, краткие увлекательные рассказы учителя, учащихся о жизни языка, проектные работы учеников о наблюдениях над языковыми явлениями.

К подбору материала привлекаются и сами дети. Старшеклассники самостоятельно подбирают необходимый материал, сами оформляют очередной стенд, альбом, подбирают необходимые игры. Это позволяет развитию не только творческой мысли, но и эстетического чувства. На занятиях успешно используются все виды игр, применяемые на уроках.

Литература:

1. Арутюнов А.С. Игровые задания на уроках русского языка. М., «Просвещение», 1984.
2. Внеклассная работа по русскому языку в национальной школе. Под редакцией Н.В. Мальцевой и др. Л., «Просвещение», 1987.

3. Лингвистические задачи. Пособие для учащихся старших классов. М., «Просвещение», 2003.
4. Панов Б.М. Внеклассная работа по русскому языку. М., «Просвещение», 1999.
5. Преображенская Е.П. Кружок русского языка. М., 1994.
6. Сборник избр. педаг. произведений (2-е изд.) под общ. ред. Г.С.Макаренко. Всесоюзное учебно-педагогическое изд-во Трудрезервиздат, Москва 1951.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИГР

Эргашева Ш.

В данной статье рассматривается методика организации урока русского языка с использованием игр. По мнению автора, учебные задания, выполняемые на уроках, часто определяют однообразие мыслительной деятельности учащихся, реализуя лишь обучающие цели – закрепление знаний, формирование умений и навыков. Это отрицательно сказывается на развитии учащихся и на дальнейшее усвоение учебного материала.

В связи с этим, автор статьи отмечает, что многие учителя рано или поздно приходят к выводу о том, что важным условием повышения эффективности урока является игра.

Ключевые слова: урок, методика, игра, приём, языковой материал, занятие, учащиеся, умения и навыки.

МЕТОДИКАИ ТАШКИЛИ ДАРСИ ЗАБОНИ РУСӢ БО ИСТИФОДАИ БОЗИҶО

Эргашева Ш.

Дар мақолаи мазкур масъалаи методикаи ташкили дарси забони русӣ бо истифодаи бозиҳои грамматикӣ матраҳ мешавад. Ба андешаи муаллиф, машқҳои дар ҷараёни дарс иҷрошаванда, ки мақсадҳои асосии дарс- мустаҳкамкунии дониш, ташаккули маҳорату малакаҳои хонандагонро ифода мекунанд, маъмулан ба муайян намудани ғабӯлияти фикрронии хонандагон равона гардидаанд. Ин тарзи корбарӣ ба инкишофи минбаъдаи хонандагон ва азхудкунии маводи таълимӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Аз ин рӯ, муаллифи мақола қайд менамояд, ки дер ё зуд аксари омӯзгорон ба он хулосае меоянд, ки омили асосии самаранокии дарс истифодаи бозиҳо мебошад.

Калидвожаҳо: дарс, методика, бозӣ, усул, маводи забон, машғулият, хонандагон, маҳорат ва малака.

TECHNIQUE OF THE ORGANIZATION OF THE LESSON OF RUSSIAN USING GAMES

Ergasheva Sh.

In this article it is considered the technique of the organization of a lesson of Russian using games. According to the author that the educational tasks performed at lessons often define monotony of cogitative activity of pupils, realizing only the training purposes – drilling of knowledge, formation of skills. It has an adverse effect on development of pupils and on further assimilation of a training material.

In this regard, the author of article notes that many teachers come to a conclusion sooner or later that an important condition of increase in efficiency of a lesson is a game.

Keywords: lesson, technique, game, reception, language material, occupation, pupils, skills.

Сведения об авторе: Эргашева Шахноза Кугановна – ассистентка общеуниверситетской кафедры русского язык Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.

Тел: (992) 987-27-10-04.

Information about the author: Ergasheva Shakhnoza Kuganovna - assistant inter-faculty of the department of Russian language of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

Phone: (992) 987-27-10-04.

МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ И ИНТЕГРАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Халимова М.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Непосредственное отношение к проблеме интеграции содержания образования имеет вопрос о критериях объединения учебных предметов и установления между ними межпредметных связей или рождения нового предмета или курса, тем более что каждый учебный предмет является многомерным по содержанию и многофункциональным по образовательному значению.

За годы существования методической науки и практики накоплен большой опыт межпредметных связей между русским языком и литературой как учебными дисциплинами. Однако в последнее время появилось много высказываний о необходимости объединения этих дисциплин в единый предмет. Такую реформу претерпели и школы Республики Таджикистан в период независимости страны.

Однако бурный рост развития сферы образования выдвигает перед школой задачи особого характера и ставит общество перед необходимостью совершенствования всей системы школьного образования. В этом процессе коренного улучшения системы школьного образования, в частности в приведении в соответствие содержания обучения в школе с современным уровнем развития науки, техники и культуры, в поисках наиболее эффективных путей повышения качества знаний и умений учащихся, значительную роль должна сыграть последовательная реализация идеи межпредметных связей.

Следует отметить, что направление межпредметных связей в системе школьного образования исключительно широка и многогранна. Значение реализации межпредметных связей в учебном процессе может быть прослежено в таких направлениях:

- во-первых, весьма заметно влияние межпредметных связей на содержание и объем знаний а сторону освобождения их от параллелизма, ненужных повторений, в сторону большей логической стройности и завершенности всего школьного курса знаний;
- вторых, реализация межпредметных связей непременно сказывается на качестве знаний учащихся, придавая им большую степень системности и действенности;
- в-третьих, исключительна роль межпредметных связей в формировании приемов самостоятельной работы учащихся по приобретению знаний;
- в-четвертых, осуществление идеи межпредметных связей оказывает непосредственное влияние на процесс формирования мировоззрения, ибо, только раскрывая перед учащимися существующие в объективном мире связи и взаимозависимости, можно добиться успеха в формировании диалектико-материалистического мировоззрения учащихся.

Таким образом, нет ни одной более или менее значительной области школьного образования, которой не коснулась идея межпредметных связей.

В процессе реализации межпредметных связей нужно было решить следующие задачи:

- 1) дать анализ современного состояния проблемы межпредметных связей в теории педагогики и практике советской школы; в результате анализа состояния проблемы межпредметных связей наметить основные вопросы, решение которых необходимо для дальнейшей разработки теории межпредметных связей;
- 2) дать один из вариантов теоретического решения некоторых дидактических вопросов, входящих составными компонентами в теорию межпредметных связей;
- 3) в опытно-экспериментальной работе проверить эффективность избранных приемов и форм реализации межпредметных связей в преподавании русского языка.

Поскольку учебные предметы включают в себя ведущие положения наук, отражающие важнейшие законы развития природы и общества, постольку межпредметные связи, реализующиеся в учебном плане школы, во взаимной согласованности учебных программ, школьных учебников, приемов преподавания и т.д., – можно рассматривать как отражение связей объективного мира.

Это положение имеет исключительно большое значение для правильной постановки воспитания подрастающих поколений школы: оказывая прямое воздействие на формирование мировоззрения учащихся, система межпредметных связей помогает им глубже осознать связи, существующие между явлениями природы, общественной жизни и психики человека, и составить целостное представление о мире, сомкнув в единой системе разрозненные, обособленные знания, полученные в различных учебных дисциплинах.

Роль средства, объединяющего локальные знания учащихся в стройную систему, наряду с отдельными дисциплинами, призванными обобщить, синтезировать на более высоком уровне имеющиеся знания, как например – обществоведение, – должны выполнять межпредметные связи, всесторонне и последовательно устанавливаемые в учебном процессе.

Основным констатирующим аспектом значения понятия «межпредметные связи» – вопрос о правомерности рассмотрения межпредметных связей в качестве одного из принципов современной дидактики. Исходя из этого излагаются требования данного принципа к организации и содержанию учебно-воспитательного процесса в школе и анализируются отношения данного принципа к другим принципам дидактики.

Отсюда следует сделать вывод, что, межпредметные связи – это отражение в учебном знании единства, связей, взаимозависимостей явлений объективного мира. Межпредметные связи находят выражение в единстве целей, стоящих перед воспитанием и обучением в советской школе, во взаимной согласованности учебных предметов и методики преподавания их; – это один из дидактических принципов педагогики, реализация которого оказывает влияние на содержание и объем школьных знаний, формирование важнейших приемов самостоятельной работы и процесс формирования диалектико-материалистического мировоззрения учащихся.

Возможность создания курса русского языка с последовательным, систематическим и разумным осуществлением принципа межпредметных связей, систематическое осуществление требований принципа межпредметных связей даже на основе сложившейся методики обучения русскому языку позволит значительно улучшить качество знаний и умений учащихся, в частности благотворно скажется на развитии устной и письменной речи учащихся и по линии обогащения тематического содержания ее, и по линии лексического и стилистико-синтаксического оформления.

Практика показала наиболее эффективным средством успешного формирования знаний и умений учащихся, позволяющим использовать богатые возможности реализации межпредметных связей в области русского языка, может служить методика поэтапного формирования умственных действий и понятий.

Для решения этих задач на уроках нужно использовать следующие виды работ: самостоятельное составление учащимися предложений, служащих для иллюстрации

грамматических правил; самостоятельное нахождение в разных школьных учебниках текстов, содержащих изучаемые или заданные орфограммы; самостоятельное составление планов прочитанных или прослушанных текстов художественного и научного содержания; написание изложений научного и художественного содержания в строгом соответствии с первоначальным текстом и составленным планом.

Последовательная реализация межпредметных связей в преподавании отдельных дисциплин, в частности преподавания русского языка оказывает весьма заметное влияние на развитие речи учащихся, приведение в единую систему знаний, полученных в области различных учебных дисциплин.

В результате осуществления межпредметных связей создаются условия для правильного формирования необходимых учебных умений, для широкого практического использования в учебной деятельности умений, сформированных в области какого-либо одного учебного предмета.

При этом именно реализация межпредметных связей качественно меняет содержание многих учебных умений, переводя их из узкоспецифических с ограниченной сферой действия в полноценные обобщенные умения.

Важно подчеркнуть, что практическая потребность осуществления межпредметных связей требует решение ряда задач:

- 1) Необходима дальнейшая разработка общих и частных вопросов теории и практики межпредметных связей.
- 2) В целях качественного улучшения всей постановки учебно-воспитательной работы в школе исключительно важно последовательное и систематическое осуществление принципа межпредметных связей в учебных планах, программах, учебниках, методических руководствах по всем предметам средней школы.
- 3) Применительно к задачам преподавания русского языка целесообразно несколько изменить лексико-тематический материал упражнений учебника русского языка, дополнив его связными текстами, предметными словарями, заимствованными из различных учебников данной параллели.
- 4) Большую пользу для всего дела школьного образования оказало бы включение в объяснительные записки программ перечня учебных умений, формируемых на базе межпредметных связей, и изложения методики их поэтапного формирования.

Ключевые слова: обучение, межпредметных связей, учебными дисциплинами, учебный процесс, учебные предметы, методической науки.

Литература:

1. Беньковская Т.Е. Межпредметные связи в преподавании русского языка. «Русский язык в школе», 1964 г., № 1.
2. Беньковская Т.Е. Повторение в начале года. «Русский язык в школе», 1994 г., №4.
3. Талызина Н.Ф. О межпредметных связях. «Современная педагогика», 1994 г., № 10.

МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ И ИНТЕГРАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Халимова М.

В данной статье рассматриваются проблемы интеграции содержания образования путём введения методики межпредметных связей в учебный процесс.

Автор статьи акцентирует внимание за то, что за годы существования методической науки и практики накоплен большой опыт межпредметных связей между русским языком и литературой как учебными дисциплинами, подобную реформу претерпели и школы Республики Таджикистан в период независимости страны.

Ключевые слова: обучение, межпредметные связи, учебные дисциплины, учебный процесс, учебные предметы, методика, наука.

INTERSUBJECT COMMUNICATIONS AND INTEGRATION OF CONTENT OF EDUCATION

Halimova M.

In this article considered the problems of integration of content of education by introduction of a method of inter subject communications in schooling.

The author of article focuses attention for the fact that for years of existence of methodical science and practice the wide experience of inter subject communications between Russian language and literature as subject matters is accumulated, the similar reform was undergone also by schools of the Republic of Tajikistan in the period of independence of the country.

Keywords: training, intersubject communications, subject matters, educational process, subjects, a methodical, science.

Сведения об авторе: Халимова Мавдҷуда Рахимовна – старший преподаватель кафедры русской и зарубежной литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Тел: (992) 907-94-26-46.

Information about the author: Halimova Mavjuda Rahimovna - senior lecturer of the department of Russian and foreign literature of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16. Phone: (992) 907-94-26-46.

НАҚШИ ВОЛИДАЙН ДАР ТАРБИЯИ ФАРЗАНД

Гулямов Х.Қ.

Коллеҷи омӯзгории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллох Рӯдакӣ

Дарку фаҳми мафзмуни истилоҳи фарзанд дар шуури бешгари мардум ҳамчун дастёр ва нафаре, ки барои дарёфти кути лоямут дар зиндагии минбаъда сабт гардидааст, ки ин садсолаҳо боз инони афкори мардумро дар даст дорад. Мутаассифона, ин авомил то кунун меҳмони ҳар як хонадон, махсусан оилаҳое, ки дар онҳо ҳарду ҷониб (падару модар) ва ё як тараф нафарони зиёи нестанд.

Вақте ки фарзандон ба давраи навҷавонӣ мерасанд, тағйироти зиёде дар иртиботи байни онҳо ва волидайн ба вучуд меояд. Дар бисёр маврид, ин тағйирот мунҷар ба нигаронӣ дар волидайн ва фарзандон ва эҷоди фосила дар миёни эшон мешавад. Волидайн фикр мекунанд, ки фарзанди навҷавонашон мисли гузашта мутеъ нест ва мутобиқи дастурҳо ё интизороти хонавода рафтор намекунад. Аз тарафи дигар, ба назари навҷавонон, волидайнашон онҳоро дарк намекунанд ва тавачҷӯхе ба хостҳо ва интизороти онон надоранд. Ба унвони мисл, як навҷавон дар ин иртибот чунин меғӯяд: «Волидайни ман мавқеъияти синни маро дарк намекунанд ва бо ин ки бузург шудаам, ҳамчун як кӯдак бо ман рафтор мекунанд. Аз амр ва наҳияшон дар ҳар кори кӯчак ва бузург хаста шудаам. Бояд ҳамеша монанди як работ аз дастурҳои онҳо итоат кунам».

Аз тақрори иборотҳои: ту бачай, ту ханӯз намефаҳмӣ, ҳар чи меғӯем, гӯш кун, ба салоҳи ту нест, намедонӣ, ҳоло зуд аст ки сар дарбиёварӣ ва амали инҳо, фарзанд дилбазан гардида, метавонад бо таъсири он дар афкораш андешоти зиёде ифротӣ пайдо гардад. Дар даво меғӯяд, ки ҳатто дар интихоби риштаи варзишӣ ё ҳунари низ бояд мутобиқи алоқаи онҳо амал кунам. Сар зада ба утоқи ман меояд ва гоҳ эҳсос мекунам, дар ғийби ман ва соиламро мегарданд. Дар эътироз ба рафторҳо, гоҳе авқот қаҳр мекунам, ҳарф намезанам ё ғазо намеҳӯрам ва зуд ба раҳти хоб меравам. Аммо ин корҳо чорасоз нест ва на танҳо аз дастурҳо ва ба куну нақуни онҳо намекоҳад, балки гоҳ авзоъ ваҳимтар шуда, кор ба доду фарёд мерасад».

Дар ин ҷо метавон ду суолро матраҳ кард:

1. Чаро, вақте ки фарзандон ба давраи навҷавонӣ мерасанд, байни онҳо ва волидайнашон фосила эҷод мешавад ва дар робита миёни онҳо мушкилоте буруз мекунад?
2. Чӣ гуна метавон байни волидайн ва фарзандонашон тафохум ва дарки мутақобил эҷод кард?
Дар ин мақола бо матраҳ кардани зер ба суолоти ҷавб посух дода мешавад:

- Мафҳуми **шикофати наслҳо**;
- Шинохти дурусти вижагиҳо ва хусусиятҳои давраи навҷавонӣ;
- Улғҳои фарзандпарварӣ;
- Интизороти дуруст ва воқеӣ аз фарзандони навҷавон.

Ба ақидаи баъзе аз мутахассисон, ихтилофи амиқи миёни арзишҳо ва нигаришҳои ду насли мухталиф, яке аз далоили муҳими таориз байни волидайн ва навҷавонон аст. Мушаххас аст, ки навҷавон ва волидайн миёни насл арзишҳои мушобеҳе надорад. Тафовути миёни ду низоми арзишӣ-волидайн ва фарзандон то ҳудуди зиёде ба синни онҳо марбут мешавад. Як навҷавон бештар ба ояндаи худ фикр мекунад, дар сурате ки волидайн миёнсол даргири ҳаллу ҷасли мушкилоти ҷорӣ ва малмусти зиндаганд. Навҷавонон ояндаи ормониро таҷассум мекунанд, дар ҳоле ки волидайн бо мушкилоти воқеии зиндагӣ дастбағиребонанд. Ҳамчунин, тафаккури интизоӣ ва ормонгароӣ боис мешавад, ки навҷавонон аз арзишҳои, нигаришҳо ва рафторҳои волидайн интиқод кунанд ва мумкин аст ҳамчун амр байни волидайн ва фарзандон таниш ба мавҷуд овард.

Бо вучуди ин, ормонгароӣ ва интиқоди навҷавонон метавонад муфид воқеъ шавад. Вақте ки навҷавонон ёд мегирад, ба қувватҳо ва заъфҳои дигарон пай бурданд, бештар метавонанд барои тағйири шароити иҷтимоӣ ва бар қарори равобигӣ муносиб ва бодавом иқдом кунанд. Волидайн метавонанд ба навҷавонон кӯмак кунанд, то байни ормон ва мавқеият мувозина барқарор наояд; ба ин сурат, ки бояд интиқоди онҳоро таҳаммул кунанд ва дар айни ҳол, ба онҳо ёдовар шаванд, ки ҳама афрод, аз ҷумлаи худ навҷавонон, омеае аз хислатҳои нек ва заъфҳо ҳастанд [4,1383]. Волидайн метавонанд бо дарки дурусти вижагиҳои давраи навҷавонӣ ва низ бо фароҳам кардани замина барои самимият ва барқарорӣ таомул бо навҷавон, на танҳо мӯҷиби коҳишу танишҳо ва тазодҳо мешаванд, балки қудрати арзёбӣ ва тавоноии фикрии фарзандонро афзоиш медиҳанд ва дар ҷиҳати таҳаммули афкори мутафовит ва таодули созандатар бо дигарон, ба онҳо кӯмак мекунанд.

Адами шинохти дурусти волидайн аз фарзандон дар давраи навҷавонӣ аз авомили муҳиме аст, ки ба эҷоди фосила байни волидайн ва фарзандон кӯмак мекунад. Бисёре аз волидайн, дарк ва шинохти дурусте аз вижагиҳо ва масоили давраи навҷавонӣ надорад. Дар иртибот бо ин вижагиҳо ва масоил, метавон ба матлаби зиёде ишора кард. Ба ақидаи Латиф Ободӣ (1378), навҷавонон бо ду масъалаи асосӣ даргиранд:

- Бозингарӣ ва бозсозии иртибот бо волидайн ва бузургсолони ҷомеа;
- Бозшиносии худ ба унвони як фарди мустақил.

Ҳамчунин, тағйироти муҳиме дар абъоди мухталифи шинохтӣ, отифӣ, иҷтимоӣ, ҷисмӣ ва ахлоқӣ дар давраи навҷавонӣ ба вучуд меояд. Ҳувиятёбӣ, ниёз ба истиқлол, тасаввур аз худ, равобит бо ҷинси муҳолиф ва ғайра, мавриди баҳсу баррасии бисёре аз назарияпардозон ва муҳаққиқон бо ин заминаҳо қарор гирифтааст. Камбуд ё набуди иглоъ ва огоҳӣ, ё адами дарк ва шинохти дурусти мавриди мазкур метавонад мӯҷиби танишҳо ва эҷоди фосила байни волидайн ва навҷавонон шавад. Албатта, бисёре аз навҷавонон ҳам наметаонанд нигарониҳои волидайнро ба унвони падар ё модар дарк кунанд ва камтар ба ин матлаби муҳим тавачҷӯх доранд, ки волидайн дар иртибот бо тарбият ва ояндаи фарзандонашон эҳсоси масъулият мекунанд ва мехоҳанд вазифаи худашонро дар ин замина ба ҳубӣ анҷом диҳанд.

Бинобар ин, волидайн бояд сазӣ кунанд, барои таодули матлуб бо фарзандони навҷавонашон низ фароҳам кардани змина барои рушди бештари онҳо дар абъоди мухталифи отифӣ, шинохтӣ, иҷтимоӣ аз вижагиҳои давраи навҷавонӣ, шинохт ва огоҳии кофӣ касб кунанд. Ин қор аз тариқи истиода аз назарият ва роҳнамоиҳои мушовирон ва афроди ботаҷриба, мутолиаи катоб ва маҷаллоти муносиб, ширкат дар

клоссҳои омӯзишӣ ва ғайра имконпазир аст. Касби иттилоот ва шинохти кофӣ дар мавриди вижагиҳо ва хусусиёти давраи навҷавонӣ, мӯчиби барқарории иртиботи бехтар ва муассиртар бо навҷавонон мешавад. Барои мисол, агар волидайн бидонанд, ки фарзанди навҷавонашон дар баъзе аз маворид муҳолифат мекунанд ва ин муҳолифат мумкин аст ба хоҳири ташхисталабӣ, касби истиқлол ё чудосозии худ аз дигарон бошад ва ҳамин тавр, агар иттилоъ дошта бошанд, ки ҷавонон бо рушди бештаре аз марҳилаи иттилоот пазируфтанд, иқтидори яқҷонибаи волидайн ба самти табодулоати мубтаи бар ҳамкорӣ сайр мекунанд, ба эҳтимоли зиёд, омодагии бештаре барои таодули бехтар бо фарзандонашон хоҳад дошт.

Баъд аз иттилоъ ва шинохт аз вижагиҳо хусусиёти давраи навҷавонӣ, лозим аст, волидайн талош кунанд, мутаносиб бо ин вижагиҳо ва хусусиёт, бо навҷавонашон рафтор кунанд. Барои равшан шудани ин масъала, ки волидайн чи гуна бояд рафтор кунанд, ба чанд маврид аз рафторҳои дуруст ишора мешавад:

1. Иртибот бо навҷавонон дугарафа аст. Волидайн набояд фақат бо насихат ё амру наҳй бихоҳанд навҷавонро таҳти нуфуз ва контроли худ дароваранд, балки бояд заминаро фароҳам намоянд, то онҳо низ ғайбона баҳс ва фикр кунанд ва ба натиҷаи мавриди назар бирасанд.
2. Навҷавонон ба робитаи самимона, мутмаин ва амн ниёз доранд ва дӯст доранд, волидайн онҳоро дарк кунанд, иллати эҳсосот ва рафтори онҳоро бишиносанд ва дар баробари иштибоҳот ва хатоҳои онҳо сабуруна ва мантқиқӣ бархӯрд намоянд.
3. Бодикқат гӯш додан ба ҳарфҳои навҷавонон, пазируфтанд ва ташвиқи рафторҳои матлуби ӯ, фароҳам кардани фурсатҳои барои абзори вучуднамоии навҷавон ва адами тамасхур ва сарзаниши ӯ аз нишонаҳои барқарории робитаи инсонӣ ва солим бо навҷавонӣ аст.
4. Дар тӯли шабонарӯз, замони кофӣ ва муносиб барои барқарории иртибот бо фарзанди ҷавони худ дар назар бигиред. Баъзе аз авқот лозим аст барои дидани як филми синамоӣ, қадам задан дар порк, харид рафтанд, варзиш кардан ва мушоҳидаи як мусобикаи варзишӣ ва ғайра, соотеро бо ӯ бигзаронед. Ин мавқеиятҳо фурсати хубе аст, ки навҷавон бо шумо дар дил кунанд ва эҳтимол дар бораи масоили хусусӣ ба таври мустақим ё ғайримустақим аз шумо суол кунанд.
5. Машварат кардан бо навҷавон, сахим кардани ӯ дар барномарезии зиндагии хонаводагӣ, тавачҷӯх ба нозҳо ва алоқи ӯ, тавачҷӯх ба авқоти фароғати вай ва назари он-ҳамагӣ нишонгари эҳтиром гузоштан ба навҷавон аст. Ҳамчунин, яке аз баҳсҳои муҳими марбут ба давраи навҷавонӣ, ки волидайн бояд ба он тавачҷӯх кунанд, баҳси хувият аст. Арексун мӯътақид буд аз масоили умда, ки навҷавон бо он рӯ ба рӯ мешавад, масъалаи таквини хувияти шахсӣ аст. Ба ин маънӣ, ки бояд ба пурсишҳои назари: «Ман кистам?» ва «Мақсадам кучост?» посух диҳад. Даст ёфтани фард ба хувият ба ин маънӣ аст, ки вай ба мафҳуми якпорчае аз хувияти ҷинсиятӣ, ҷиҳатгузинии шуглӣ ва ҷаҳонбинӣ ва ғайра ноил шудааст [6, 1378]. Яке аз авомили муассир бар шаклگیری хувияти навҷавон, навъи иртиботи навҷавон бо волидайн аст.

Навҷавонӣ, ки дар ҳолати парокандагии хувиятанд, ғолибан касонеанд, ки аз ҷониби волидайн худ ба фаромӯшӣ супурда шуда ва ё тардид шудаанд [3, 124]. Бинобар он, лозим аст ба ин матлаб ишора шавад, ки агар хонавода пойгоҳӣ амне бошад, ки навҷавонон битавонанд бо итминон аз ин пойгоҳ ба сӯи дунёи бузургтар пеш бираванд, рушди хувият тақвият мешавад ва навҷавонӣ, ки дар он эҳсос мекунанд, ба волидайнашон дилбастаанд, аммо дар айни ҳол, озоданд, то ақоиди худашонро баён кунанд, дар касби хувият муваффақияти бештаре доранд [7, 24].

Аз ҷумлаи авомили муҳими дигар, ки дар эҷоди мушқил ва фосила байни волидайн ва фарзандон муассир аст, улғӯҳои фарзандпарварӣ мебошад. Хонум Доёно Бовмринд дар таҳқиқоти худ, се навъ улғӯи фарзандпарвариро баррасӣ кардааст, ки иборатанд аз:

- Қотъ ва итминонбахш;
- Худкома ва мустабид;
- Саҳлгир ва бебандубор.

Волидаине, ки қотеъ ва итминонбахшанд, зимни эътои озодӣ ба фарзандони худ, барои онон муқаррароти равшане таъйин мекунад. Онҳо барои муқаррароти вазъшуда далоиле ироа карда, ғолибан дар мавриди хостхояшон аз фарзандон истидлол мекунад. Таҳқиқоти зиёде нишон медиҳад, ки чунин волидаине ба эҷоди эътимод ба нафс, эҳсоси масъулият, тавонии иҷтимоӣ, худмухторӣ ва робитаи наздик ва мусбат бо фарзандон кӯмак мекунад [4, 154].

Волидаини худкома ва мустабид, аз фарзандони худ хостори итоати бечуну чаро ҳастанд ва лузуме намебинанд, ки барои дастурҳо ё хостахояшон далеле ироа диҳанд. Ин волидаин, бештар аз зӯр истифода карда, барои водор кардани фарзандони худ ба итоат, гоҳе танбеҳҳои шаддид низ ба қор мебаранд. Навҷавонони чунин хонаводаҳои эътимод ба нафси поинтар ва истиқлол ва халлоқияти камтаре доранд. Онҳо волидаини худро номехрубон ва бетаваҷҷӯҳ медонанд ва мӯътақиданд, ки интизорот ва тақозохояшон ғайрмантиқӣ ва нодир аст.

Дар улӯи фарзандпарварӣ сахлгир ва бевандубор, волидаин аз фарзандони худ интизори чандоне надоранд. Онҳо сахлгири ва безътино ҳастанд ва мумкин аст бигзоранд, навҷавон, ҳар қор ки бихоҳад, бикунанд. Фарзандони волидаин сахлгир, пархошҷӯ, беҳадаф, худмеҳвар ва исёнгар буда, аз истиқлол ва ҳештандорӣ камтаре бар худ доранд [5, 79].

Барои эҷоди дарки мутақобил ва тафохум байни волидаин ва фарзандон аст, ки ба улӯҳои фарзандпарварӣ тавачҷӯҳи қаддӣ шавад. Дар байни се улӯи фарзандпарварӣ, улӯи қотеъ ва итминонбахш беҳтарини онҳост [6, 143-144]. Агар волидаин муқаррароти мавриди назари худро ҳамроҳ бо истидлолҳои мантиқӣ бо навҷавонон дар миён бигзоранд, дар бораи интизорот ва хостҳои худ тавзеҳоти қонеъкунанда ироа диҳанд ва дар айни ҳол, бо онон робитае самимӣ ва ҳимояткунанда дошта бошанд, навҷавонон низ истиқлоли мавриди ниёзи худро бо сухулияти бештаре касб мекунад. Дар чараёни фарзандпарварӣ, хонаводаҳои тавфиқанд, ки зимни доштан қотеияти лозим, батадрич, фарзандони худро ба касби истиқлоли бештар ҳидоят мекунад. Дар фазое, ки волидаин аз лиҳози отифӣ тардидкунанда ва беш аз ҳад сахлгир ё сахлгир бошанд, эҳтимоли асабонияти навҷавон бештар аст.

Доштани интизорот аз фарзандон, бидуни дар назар гирифтани тавоноии ва маҳдудиятҳои онон метавонад мушқилсоз бошад. Мумкин аст волидаин баасли тафовутҳои фардӣ ва низ мунҳасир ба фард бидуни шахсияти инсонҳо, камтаваҷҷӯҳӣ кунанд ва интизороти онҳо мутаносиб бо вижагиҳо ва тавоноии фарзандон набошад.

Дар баъзе аз маврид, интизороти беш аз андоза ношӣ аз ин аст, ки волидаин мехоҳанд камбудиро ва ноқомии худро ба василаи навҷавонони худ ҷуброн кунанд [4, 78]. Масоили рушди волидаин низ метавонад дар ин иртибот таъсир бигзорад. Барои мисол, падаре, ки даргири бӯҳрони миёнсолӣ аст ва аз дастовардҳои худ розӣ нест, мумкин аст писарашро тахти фишор бигзорад [5, 46].

Агар интизороти волидаин, ба ҳар далел мутаносиб бо тавоноии ва вижагиҳои фарзанди навҷавонашон набошад, мумкин аст, мунҷар ба эҷоди мушқилоте байни онҳо шавад ва ба тафохум ва дарки мутақобили онон аз ҳамдигар осеб ворид кунад.

Бинобар ин, барои дарки мутақобил ва тафохум байни волидаин ва фарзандон, лозим аст, ки интизороти волидаин мутаносиб бо тавоноии ва вижагиҳои фарзандашон бошад ва дар иртибот бо ин масъала, фикр ва тааммул кунанд, ки камбудиро, ноқомии ва масоили рушди ҳудашон мунҷар ба эҷоди интизороти воқеӣ ва номутаносиби онҳо аз фарзандонашон нашавад. Ҳамчунин лозим аст, ки аз муқоисаҳои нодурусти фарзандон бо дигарон парҳез шавад ва ба асли тавофуқотҳои фардӣ ва мунҳасир ба фаръ будани шахсияти ҳар инсон, тавачҷӯҳи қаддӣ гардад.

Калидвожаҳо: волидаин, фарзандон, тарбияи солим, шахсият, муҳити оила, чома, давраи тифлӣ, муҳити атроф.

Адабиёт:

1. Дон Диг Мир, Гори Ди Маги. Волидаин муассир фарзанди масъул. Тарҷумаи Мачид Раис Доно. Интишороти Рушд 2007.

2. Бибонгард, Исмоил. Равишҳои афзоиши иззати нафс дар кӯдакон ва навҷавонон. Интишороти Анҷумани Авлиё ва мураббӣён, 2008.
3. Рашидпур Мачид. Авомили истехкоми хонавода. Интишороти Анҷумани Авлиё ва мураббӣён, 2008.
4. Ден Фументенел. Калидҳои рафтор бо навҷавон. Тарҷумаи Мачид Ҳочизода, Акрами Қиёсӣ. Интишороти Собирин, 2005.
5. Чамъе аз Соҳибназарон. Хонавода ва таълиму тарбият. Интишороти Анҷумани Авлиё ва мураббӣён, Техрон, 2003.
6. Мардонӣ Навканда Муҳаммадхусайн. Намунаи хонаводаи муттаодул. Интишороти Анҷумани Авлиё ва авлиё, – Техрон, 2003.
7. Муҳаммадхонӣ Шахро. Маҳоратҳои ҳалли масъала ва тасмимгирии муассир. Интишороти Анҷумани Авлиё ва мураббӣён, Техрон, поэзи 2003.

ВЗАИМОПОНИМАНИЕ МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ И ДЕТЬМИ (ВНЕШНИЙ И ВНУТРЕННИЙ КОНТРОЛЬ)

Гулямов Х.К.

Когда дети вырастают и становятся взрослыми, то происходят большие изменения в их жизни, также и в жизни родителей. В особенности эти изменения происходят в отношениях детей с родителями. По мнению молодых людей родители не понимают их и не обращают внимания на их проблемы.

Ключевые слова: родители, дети, воспитание, личность, в кругу семьи, общество, младенчество, окружающая среда.

MUTUAL UNDERSTANDING BETWEEN THE PARENTS AND CHILDREN (EXTERNAL AND INTERNAL CONTROL)

Gulyamov H.K.

When children reach adolescence a lot of changes are created in relationship to their parents. Especially these changes lead to relate with parents. Youth ideas is that their parents ignore them completely and have no pay attention to their problems.

Key words: parents, children, upbringing, personality, in the family circle, society, infancy, environment.

Сведения об авторе: Гулямов Хайдар Қаландарович – ассистент кафедры иностранных языков педагогического Колледжа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г.Куляб, улица С.Сафарова 16. E-mail: gulomov.haidar@mail.ru; тел: (992)918-27-69-62.

Information about the author: Gulyamov Haidar Qalandarovich - assistant of the Foreign Languages Chair of the Pedagogical College of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16.

E-mail: gulomov.haidar@mail.ru; phone: (992) 918-27-69-62.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

ФАЛСАФА ВА СИЁСАТШИНОСӢ ФИЛОСОФИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

- Ибодов М.** Об ҳамчун асос ва созгори дунёи ҳастӣ.....
- Иброҳимов Г.** Арзиши вақт ва истифодаи самараноки он аз нигоҳи донишмандони ислом .....
- Назаров П.** Тоталитаризм: мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои он.....
- Мирзоев С.** Меъёр ва арзишҳои этикаи давраи сотсиалистӣ .....
- Суфиев С.Н.** Саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар барқарорсозии сулҳу ваҳдати миллӣ .....

ТАЪРИХ ВА ҲУҚУҚ ИСТОРИЯ И ПРАВО

- Бобоев Ш.** Вазъи китобхонаи бачагонаи шаҳри Кӯлоб ва нақши он дар тарғиби адабиёти бачагона (солҳои 90 -уми асри XX) .....
- Алуев А.** Равобити Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Британияи Кабир дар солҳои соҳибистиқлолӣ .....
- Бойматов У., Исмоилов З.** Сифатҳои шахсии дипломат дар амалия .....

ИЛМҲОИ ДАҚИҚ ВА ТАБИАТШИНОСӢ ТОЧНЫЕ НАУКИ И ПРИРОДОВЕДЕНИЕ

- Каримов С. К., Гулматов У.А.** Изучение термического расширения соединений GASB ....
- Ғуломов И.** Фарзияи сохтани алгебраи абстраксии структураи махсус дошта.....
- Раҳмонов Ҳ.О., Аламова Х.** Тақвими Абурайҳони Берунӣ дар шинохти тақвим ва дафтари сол.....

ИҚТИСОДИЁТ ЭКОНОМИКА

- Носирӣ Н., Бобоев Н.** Предпосылки инновационного развития агропромышленного комплекса Хатлонской области .....
- Иборатова Р.** Тақмили андозбандӣ ва фазои сармоягузорӣ – омили пешрафти иқтисоди миллӣ .....
- Иброҳимов О., Куганов Н.** Об ҳамчун сарчашмаи хоҷагидорӣ.....
- Асоев И., Хидиров Ф.** Ислохоти кишоварзӣ омили паст кардани сатҳи камбизоатӣ .....
- Асоев И., Нуралиев А.** Роль государства в повышении уровня жизни населения села.....
- Сирочова Т.** Моҳияти баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар шароити иқтисоди муосир.....
- Дилнозаи А., Хисрави А.** Муҳоҷирати аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири он ба рушди иқтисодию иҷтимоии мамлакат.....

ИЛМҲОИ ФИЛОЛОГӢ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Давлатов Э.А.** Таснифи сохторӣ-таркибии антропонимҳои «Қасас-ул-анбиё» .....
- Давлатов Ф., Шабнами Х.** Пурқунанда ва намудҳои он дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....
- Назарова Р.** Диалектний язык - основа фольклорных произведений .....
- Абдуалимова Н.** Таърихи ҷонишинҳо дар забоншиносӣ.....

Бобоев А. Муқоисаи ҷумлаҳои содаи ҷидаъзо дар забони тоҷикӣ ва англисӣ .....
Ситораи А. Давраи қадим ва антропонимия.....

**ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ ВА РАВОНШИНОСӢ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Расулов Д. Оила ва таракқиёти шахсияти фарзандон.....
Файзуллоева Ф.М. Некоторые виды заданий при обучении студентов национальных групп нефилологических факультетов русской монологической речи .....
Сафаров М.В. Манбаъҳо, суннатҳо ва навоариҳо дар таҳсилоти ғайрирасмӣ.....
Сафаров М.В. Проблемы совершенствования дополнительного образования на основе идей андрагогики .....
Эргашева Ш. Методика организации урока русского языка с использованием игр.....
Чоршанбиева З. Мушкилот дар рафтори кӯдакон (омилҳои сар задан ва баргараф намудани онҳо) .....
Халимова М. Межпредметные связи и интеграции содержания образования .....
Гулямов Ҳ. Нақши волидайн дар тарбияи фарзанд .....

This document was created with the Win2PDF "print to PDF" printer available at <http://www.win2pdf.com>

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

<http://www.win2pdf.com/purchase/>